

गोभिलपरिशिष्टम् ।

प्रथमभागरूपम् ।

सन्ध्यासूत्र-ज्ञानसूत्र-तत्परिशिष्ट-ब्राह्मकल्प-तत्परिशि

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यकृतभाष्यसहितम् ।

तैनेव परिशीलितम् ।

ब्राह्मकल्पभाष्ये कृषिम् कृषिम् परिव्यक्तं परिवर्द्धितं परिवर्त्तितम् ।

(द्वितीयसंस्करणम् ।)

श्रीस श्री-

बङ्गदेशीयास्त्रातिक्रमभाजानामनुमत्या व्यवेन च ।

~~~~~

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीवर्मेन्द्रनाथचक्रवर्त्तिना

संस्कृतयन्त्रे सुद्रितम्

एषियाटीरुसोसाइटीनाभिक्रया सभया प्रकाशितम् ।

मकान्दाः १८२१ ।

गोभिलपरिशिष्टम् ।

प्रथमभागरूपम् ।

सन्ध्यास्त-स्नानस्त- तत्परिशिष्ट-ब्राह्मकल्प-तत्परिशिष्टात्मकम् ।

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यकृतभाष्यसहितम् ।

तैनेव परिशीलितम् ।

ब्राह्मकल्पभाष्ये कचित् कवित् परित्यक्ता परिवर्जित परिशर्जितम् ।

(द्वितीयसंस्करणम् ।)

श्रीव श्री-

वट्टदेशीयास्वातिक्रममाजानामनुमत्या व्ययेन च ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथबक्शसिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितम्

एसियाटिकसोसाइटीनामिकथा समया प्रकाशितम् ।

शकाब्दा १८११ ।

अथ छन्दोगसन्ध्यासूत्रम्

ॐ नमः मामवेदाय ।

प्रणिपत्य परात्मानं देहपातेर्मुहुर्मुहुः ।

छन्दोगसन्ध्यासूत्रस्य भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥

अथातः सन्ध्यापासनविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १-॥

अथेत्ययं शब्दो यन्वारम्भावद्योतकः । छन्दसि प्रणव इवापेक्षेपु
अथेत्वादायद्यशब्दः पठ्यते इति ह्युक्तं प्रातिग्राह्ये कात्यायनेन ।
अथवा । अथशब्द आनन्तर्यार्थः श्रुत्या च मङ्गलप्रयोजनो भवति ।
उपनयनानन्तरं स्नानानन्तरं वेति तदर्थः । कृतोपनयनस्य सन्ध्या
वन्दनेऽधिकारात् । स्नानमभिधाय,

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्यापासनिकं विधिम् ।”

इति कर्मप्रदीपे स्नानानन्तरं तदुपदेशाच्च ।

अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् सन्ध्याहीनः कर्मणामनर्हः ।

यस्माच्च सन्ध्यापासनरहितो ब्राह्मण एव नोच्यते ।

“अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः” ।

इति ।

ऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद"—इति ।
 प्राणायामादिकं कुर्वन् आदित्यसमिध्यायन्नित्यर्थः । मन्त्राः
 क्रोगन्तीति वदन्नादित्यगन्धेनादित्यमण्डलमध्यवर्ती परमात्मा
 भण्यते । गायत्र्यर्थानुगमात् । स्थानेन स्थानिनीलक्षणाच्च ।
 स्मरन्ति च ।

“गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपीपणम् ।
 निःशृतं कर्षसंयुक्तं पुनस्तासां तदीपधम् ॥
 एवं स हि शरीरस्थः सर्पियत् परमेश्वरः ।
 विना चोपासनां देवो न करोति हितं नृषु ॥
 प्रणयव्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च ।
 उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः” ॥

इति ।

“आदित्ये ब्रह्म इत्येपा निष्ठा ह्युपनित्स्वपि ।
 कान्दोग्ये हृद्गदारेण्ये तैत्तिरीये तथैव च” ॥

इति ।

“आदित्यान्तर्गतं यच्च ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् ।
 हृदये सन्त्यजन्तूनां जीवभूतः स तिष्ठति” ॥

इति चैवमादि बहुलम् । सयं सन्त्यैव देवता गायत्रीरूपेणापि
 प्रतिष्ठितेति अर्थ्यते ।

“सा सन्त्या सा तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता” ।

इत्येवमादी । तथा—

“एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्त ब्राह्मणं यदधिष्ठितम् ।

यस्य नास्मादस्मात् न स ब्राह्मण उच्यते” ॥

इति च कर्मपदीपोक्तेः । अत एतस्मात् कारणात् । सन्ध्यापासनस्य विधिं विधानमतिकर्तव्यतामित्येतत् । व्याख्यास्यामः विशेषेण कथयिष्यामः । अतः च सन्ध्याशब्दस्तदुपासनकाले तावत् प्रयुज्यते ।

“अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।

सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः” ॥

इति ।

“ज्ञासवृद्धौ तु सततं दिनरात्रयोर्ध्याक्रमम् ।

सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ज्ञासवृद्धौ समा स्मृता” ॥

इति चैवमादिस्मृतिषु । तद्योपासनक्रियायाम्—

“उपास्ते सन्धिवेलाया निशाया दिवसस्य च ।

तामेव सन्ध्या तस्मात्तु प्रवदन्ति मनोषिणः” ॥

इति । “प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा” इति चैवमादौ । एवमुपास्या देवताऽपि सन्ध्योच्यते । “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इति श्रुतेः ।

“सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्त्रागे नोद्धते रवी” ।

इति स्मृतेः । तदेव यद्यपि सन्ध्याशब्दे नानार्थः, तथाप्ययोपास्या देवतैव सन्ध्याशब्देन गृह्यते । कुतः ? श्रुत्यनुगमात् ।

“अथेमां सन्ध्या नोपास्ते” इत्याद्युपसंहारदर्शनात् । वक्ष्यमाण-पङ्क्तिग्राहणेऽपि तथैवाभिधानाच्च । सा खल्वियं सन्ध्याशब्दवाचा देयता ब्रह्मैव । अतएव तैत्तिरीयाः समासयन्ति । “उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिधायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्रुते-

“सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुश्यादाचमनक्रियाम् ।
 ऋत्वाः प्रवरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिपः ॥
 दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्यादिकर्म्मणि ।
 सव्यः सोपग्रहः काव्यी दक्षिणः सपवित्तकः” ॥

इति ॥ २ ॥

उपविष्टेत्युक्तं, कुत्र कथमुपवेशनं कर्त्तव्यम् ? तदभि-
 धातुमाह,—

प्रागयेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा बह्मशिखी
 यज्ञोपवीती ॥ ३ ॥

प्रागयेष्वित्यादेरुपविष्ट इति गतेन सम्बन्धः । बद्धा चासौ
 शिखा चेति बह्मशिखा । साऽस्यास्तीति बह्मशिखी । बह्मशिख-
 इत्यनेनैव मिद्रे बह्मशिखीतिनित्ययोगे भवत्वर्थीयप्रयोगः शिखा-
 बन्धनस्यावश्यकत्वप्रज्ञापनार्थः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

“मदीपवीतिना भाव्यं सदा बह्मशिखेन तु ।

विशिखीव्युपवीतस्य यत् करोति न तत् कृतम्” ॥

इति । यज्ञोपवीती, “दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंगे
 प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्यबलस्त्वं भवत्वर्थं यज्ञोपवीती भवति”
 इति गृह्योक्तप्रकारेणैत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथेदानीं प्राणायामं यत्तुमुपक्रमते—

तत ओंपूर्वा भूर्भुवःस्वर्सहर्जनस्तपः सत्यमिति

“न भिक्षा प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित् ।”

इति । “लृकारो भगवान् विष्णुः ” इत्यादिवद्वाच्यवाचकयोरभेदादित्यभिप्रायः । गायत्रीप्रतिपाद्यः सूर्यमण्डलान्तर्गतः परमेश्वरोऽहमस्मीति प्रत्यगात्मपरमात्मनोरभेदबुद्धौपासीतेत्यर्थः । तदस्या देवतायाः कालभेदेन नामभेदः स्मर्यते । यथा—

“गायत्री नाम पूर्वार्द्धे सावित्री मध्यमे दिने ।

सरस्वती च सायाह्ने सैव मन्वा त्रिधा स्थिता ॥

प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात् ।

गायत्री प्रोच्यते तस्मादुगायन्तं त्रायते यतः ॥

सवित्रीत्येतनात् सैव सावित्री परिकीर्तिता ।

जमत प्रसवित्रीत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती” ॥

इति । सेयमेकैव देवता एकैव च गायत्री कालभेदेनोपाधिभेदेन च नामभेदेन निर्दिश्यते । उपासनन्तु तस्या अभिधानम् । पूर्वोक्त-
तेत्तिरीयश्रुते । केचित्तु—

“वाच्यं स ईश्वर प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः ।

वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति” ॥

इति यचनादुपासनं प्रसादनमित्याहुः ॥ १ ॥

सुप्रचालितपाणिपादवदन उपविश्योपसृष्ट्य ॥ २ ॥

पाणिपादवदनानां प्रचालनक्रमः पाठक्रमादुच्यते । उपसृष्ट्य
मृद्वसूत्रोक्तक्रमेणाचम्य । तत्र विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—

इति वर्त्तते एव । उच्यते । सत्यसोऽपूर्व्या इति वर्त्तते । सप्रणवा इत्यनुक्ती परतोऽप्योपूर्व्या इत्येव वर्त्तिष्यते । तथा च गिरसोऽन्ते प्रणवो न प्राप्नोति । अतस्तदुक्तम् । गिर इत्यत्र लिङ्गविपरिणामेन सप्रणवमित्यनुपञ्जनीयम् । गिरश्च सप्रणवमादावन्ते चेत्यर्थः । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—

“भूराद्यास्तिस्त्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्य गायत्री च गिरस्तथा ॥

आपो ज्योतीरसोऽमृत ब्रह्म भूर्भुवः स्वरितिगिरः ।

प्रतिप्रतीक प्रणवमुच्चारयेदन्ते च गिरसः” ॥

इति । अथैवं सप्रणव गिर इत्येवोच्यता किमिति सप्रणवा गायत्री-
त्युच्यते । नैव दोषः । यतस्तयासति ॐपूर्व्या सप्तव्याहृतयः इति
सामानाधिकरण्येन निर्देशादन्ते च सप्रणव गिर इत्युपादानात्
नास्त्येव गायत्र्याः सप्रणवत्वमित्यपि कदाचिदागङ्गा स्यात् । सा
माभूदिति सप्रणवा गायत्रीत्युक्तमित्यदोषः ॥ ४ ॥

सोऽयं मन्त्रगणः,—

दशप्रणवसंयुक्तस्त्विदभ्यस्तः पूरककुम्भकरेचकाख्यः

प्रागायामः ॥ ५ ॥

ऋजुरध्वरार्थः । गिरसोऽन्तेऽपि प्रणवप्रज्ञापनार्थं दशप्रणव-
संयुक्त इत्याह । पूरकादिस्वरूपसुक्तं स्मृत्यन्तरे—

“नासिकाकण्ठ उच्छ्रामी ध्यातुं पूरक उच्यते ।

कुम्भको निधनघ्नासो रेष्यमानस्तु रेचकः” ॥

सप्त व्याहृतयः सप्रणवा गायत्र्यापोज्योतीरसोऽमृत-
मिति शिरः ॥ ४ ॥

तत इति विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति । वारिणा आत्मानं
रक्षित्वा सोदकविन्दुभिः कुयैः शिरसो मार्जनं कृत्वा प्राणायामं
कुर्यात् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—

“रक्षयेद्धारिणात्मानं परिक्षिप्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुयैः सोदकविन्दुभिः” ॥

इति । एतदनन्तरं हि तत्र प्राणायामोऽभिहितः । अथवा ।
अन्नादितः मार्जनानभिधानात् प्राणायामात् परतस्तदभिधानाच्च
छन्दोगपरिशिष्टे चैतद्विपर्ययेणाभिधानात् उभयवैक्यरूपस्यैव
मार्जनस्योपदेयाच्च छन्दोगपरिशिष्टानुसारेण प्राणायामात् पुरती-
वा मार्जनं, एतदुपन्यानुसारेण परतो वेति युक्तमुत्पश्यामः ।
इयोरेव स्वयाम्भवात् । गिष्टाचारस्य चोभयथोपलम्भात् । केचित्
किन्तु गिष्टाः प्राणायामात् पुरत एव, केचिच्च प्राणायामात् परत-
एव मार्जनं कुर्वन्ती दृश्यन्ते । अतएव साधवाचार्यप्रभृतिभिः
प्राणायामात् परस्तादेव, सुवोधिनीकारादिभिर्य पुरस्तादेव
तन्मार्जनं लिखितम् । पुरस्तादुपरिष्ठाच्चोभयत्र तु केनापि न
लिखितम् ।

सूत्रमिदानीं व्याख्यायते । प्रत्येकमीपूर्वाः सप्त व्याहृतयः ।
सप्रणवा गायत्री । व्याहृतीनामादितः प्रणवोपदेगात् गायत्र्या-
प्यादितः प्रणवो बोद्धव्यः । अथैवं सप्रणवा इत्येतदवाच्यं ऽपूर्वा

“एता एता सद्धानेन तथैभिर्ह्यग्निं सह ।

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते” ॥

इति । प्राणायामः स उच्यते इत्यनेन नायं प्राणायामस्य कर्त्तव्यताविधिः किन्तु कोऽसौ प्राणायाम इत्यपेक्षायां न एव परिभाष्यते इत्युक्तम् । मनुनाऽप्येवमेवोक्तम् । याज्ञवल्करः,—

‘स्नानमव्देवतैर्मन्त्रैर्मर्ज्जनं प्राणसयम ।

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यङ् जपः ॥

गायत्रीं शिरसा मारुं जपेदराहतिपूर्विकाम् ।

दशप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसयम ” ॥

इति पूर्ववचनाभिहितं प्राणसयममुत्तरवचनेन परिभाषितवान् । योगियाज्ञवल्करः—

“भूर्भुवः स्वर्मर्ज्जनः तपः सत्यं तथैव च ।

प्रत्योद्धारसमायुक्तस्तथा तत्तत्तत्तु परम् ॥

ॐ आपीज्योतिरित्येतच्छिरः पथात् प्रयोजयेत् ।

तिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामश्च गन्धितः” ॥

इति । प्राणायामः प्रकीर्तित इति पाठान्तरम् । सोऽयं प्राणायामः परिभाषितः । विनियोगस्त्वस्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यते । केचित्तु अर्थवादानां विधिशेषतयैव प्रामाण्यात् तदर्थं कर्त्तव्यपदमत्राध्याहार्यम् । तथाच प्राणायामः कर्त्तव्य इत्येकवचनसयोगात् एकः प्राणायाम इत्येकः । उत्तरसूत्रोपात्ता संख्या तु फलान्ति गयार्था, इत्याहुः । तदमन्त्रतम् । स्वर्गादिवीधकार्थवादवाक्यस्यैव उत्तरसूत्रोपात्तविधिशेषतयैवास्य प्रामाण्यमश्वे कर्त्तव्यपदा

इति ।

“पूरक पूरण वायो कुम्भक स्थापन क्वचित् ।

वह्निर्नि सारण तस्य रेचक परिकीर्त्तित ” ॥

इति च । तदत्र विरभ्यस्तस्य मन्त्रगणस्य प्राणायामत्वमुक्तम् । तस्य कथं पूरककुम्भकरेचकाख्यता ? प्राण खल्ववस्थाविशेषात्तदास्योभवति । उच्यते । सत्य प्राणस्तेवावस्थाविशेषात् पूरककुम्भकरेचकाख्यता सुस्या । तद्योगात्तु मन्त्रगणोऽपि पूरककुम्भकरेचकाख्य कथ्यते । दण्डयोगात् दण्ड पुरुष इतिवत् । तस्मात् पूरककुम्भकरेचकयोगात् विरभ्यस्तो मन्त्रगणोऽपि भवति पूरककुम्भकरेचकाख्य । एवञ्च पूरकेण मन्त्रगणस्यैकोऽभ्यास कुम्भके नैक रेचकेनैक इति सिध्यति । अनुरपि—

“सव्याह्वति सप्रणवा गायत्री गिरसा सह ।

त्रि पठेदाग्रतप्राण प्राणायाम स उच्यते’ ।

इत्याद्यतप्राणस्त्रि पठदित्याह । अत्र पाठस्य प्राणायामत्वपूर्वोक्तदिगाऽवमेयम् । अत्र चाभ्यस्तोमन्त्रगणस्तदभ्यासो वा प्राणायाम इत्युभयथाऽपि फलतो न विरोधः । यथा न्यायनये अर्थाभ्युपगमयोर्गुणप्रधानभावयोर्विवक्षातन्त्रत्वादर्थ्याभ्युपगमाऽभ्युपगम्यमानावाऽर्थं सिद्धान्त इत्यविरोधोपपादनं, तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । तदनेन सूत्रेण प्राणायामपदार्थं परिभाषितो नात्र प्राणायामस्य कर्त्तव्यताच्यत । तथाविधवचनव्यक्तेरभावात् । उत्तरसूत्रे तदुपदेशः । तथाच छन्दोगपरिणिष्टम्—

इति । त्रयोऽपीत्यपिकारेण जघन्योऽयं पक्षः नातोऽन्यूनः पक्षो
ऽस्तीत्युक्तम् । अतिः—

“कर्मणा मनसा वाचा यदङ्गा कुरुते त्वघम् ।

आसीनः पश्चिमां सख्यां प्राणायामैस्तु शुष्यति” ॥

इति । वशिष्ठः—

“कर्मणा मनसा वाचा यदङ्गा कृतमेनसः ।

आसीनः पश्चिमां सख्यां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

कर्मणा मनसा वाचा यदङ्गा कृतमेनसः ।

उत्तिष्ठन् पूर्वसंख्यायां प्राणायामैर्व्यपोहति” ॥

इति । कौर्म्ये—

“प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु च समाहितः ।

प्राणायामवयं कृत्वा ध्यायेत् सख्यामिति श्रुतिः” ॥

इति । व्यासः—

“आदानं रोधमुत्तमं वायोस्त्रिःस्त्रिः समभ्यसेत् ।

प्रह्मणां केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवाननुकमात्” ॥

इति । यत्तु—

“त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते” ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचने त्रिर्जपमात्राभिधानात् अत्र त्रिस्त्रि-
रिति वीक्षा सख्यात्रयापेक्षया इति तत्त्वलक्ष्मिर्वाख्याते, तदुक्त-
वचनजातानयसोकनेन । पूर्वलिखिततद्गतकूर्मपुराणवचनवि-
षोधय तस्मावर्जनीयः स्यात् । किञ्च छन्दोगपरिशिष्टवचने, न
प्राणायामो विधीयते । किन्तु परिभाष्यते । अत्र तु स विधीयते

ध्याहारि प्रमाणाभावात् । तथात्वेऽपि अत्रैककवचनसंयोगेऽपि,
उत्तरसूत्रे सख्याविशिषोपादानात् अष्टका रात्रिदेवता इतिवत्
एकत्वसख्याया अविवक्षितलोपपत्तेश्च । वाक्यभेदश्चैवमापद्येत ।
कथम् ? प्राणायाम कर्त्तव्य स चैवरूप इत्यर्थभेदात् ।
सञ्चरेव मुनिभिः सन्नापरतया निदेशेन च विधिपरत्वं वचनस्य
नैवोपपद्यते । अधिकमुत्तरसूत्रे वक्ष्याम ॥ ५ ॥

एव त्रीन् कृत्वा सप्त वा षोडश वाऽऽचामेत् ॥६॥

एवमा प्राणायाम परावृण्वते । प्राणायामो व्याख्यात । त्रीन्
प्राणायामान् कृत्वा । एव त्रि कृत्वेति पाठान्तरम् । तत्रापि
तथैवार्थः । सप्त वा षोडश वा प्राणायामान् कृत्वा आचमन
कुर्यात् ।

तदत्र त्रीन् कृत्वित्यत्र वागञ्जानुपादानात् सप्त वा षोडश
वेत्युत्तरत्र प्रत्येक वागञ्जोपादानाच्च तत्र प्राणायामा अवश्य
कर्त्तव्या, उत्तरपक्षयोस्तु विकल्प इति प्रतीयते । तथाच,

‘एकाक्षर पर ब्रह्म प्राणायामा पर तपः’ ।

इति मनुवचनव्याख्याने प्राणायामा इति बहुवचननिदेशात्
तयोऽवश्य कर्त्तव्या इत्युक्तमिति कुक्षूकभट्टः । तथा मदनपारि
जाते मनुरवाह—

‘प्राणायामा ब्राह्मणस्य तयोऽपि विधिवत् कृता ।

व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेय परम तपः ।

प्राणायामश्च कार्यं सन्ध्यासु च तिष्ठत्यपि” ॥

मार्जनमन्त्रानाह —

प्रणवेन महाव्याहृतिभिस्तिष्ठभिर्गायत्र्याऽऽपोहि-
ष्टाभिस्तिष्ठभिः ॥ ८ ॥

सप्तानां महाव्याहृतीनां पूर्वमुक्तत्वात् परतमानां चतुर्णां व्यव-
च्छेदार्थं तिष्ठभिरिति महाव्याहृतिविशेषणम् । तिस्रो हि
व्याहृतयो भूराद्या एव प्रसिद्धाः । तथाचोक्तम्—

“भूराद्यास्तिष्ठ एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः” ।

इति । आपोहिष्टाभिरापोहिष्टादिभिः । तथाच छन्दोगपरि-
शिष्टम्—

“शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ।

प्रणवो भूर्भुवः स्वय सावित्री च तृतीयिका ।

अवदैवत्यं तच्चक्षेव चतुर्थमिति मार्जनम्” ॥

इति । हारीतस्वाह । “मार्जनार्चनवलिकर्म्मभोजनानि देव-
तीर्थेन कुर्यात्” इति । मार्जनन्वस्माकं प्रणवेनैकं, तिष्ठभिर्महा-
व्याहृतिभिरेकं, गायत्रैकं, आपोहिष्टादित्युक्तेन चैकमिति
बोद्धव्यम् । कुतः ? भेदेन निर्देगात्तथाऽवगतेः । छन्दोगपरिशिष्टे
सावित्र्यास्तृतीयत्वस्यावदैवत्यत्व्युचस्य चतुर्थत्वस्याभिधानाच्चेतदेवं
प्रतिपत्तव्यम् । अतएव—

“ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।

आपोहिष्टा-तृयाश्च कार्यं मार्जनन्तु कुशोदकैः ॥

इति कस्य केनाभिसम्बन्धः । प्राणायामत्रयस्य कर्त्तव्यताबोधकानि
मन्त्रन्यायपि बह्वनि वचनानि । अन्यगौरवभयात् लिखितानि ।

सहस्रति —

“वध्वाऽऽसन नियम्यासून् क्षृत्वा ऋष्यादिकं तथा ।

मनिमीनितदृङ्मौनी प्राणायामं समाचरेत्” ॥

इति । व्यासः—

“अद्भुष्टेन पुटं याज्ञं नामाया दक्षिणं पुनः ।

कनिष्ठानामिकाभ्यान्तु वाम प्राणस्य संग्रहे ॥

अद्भुष्टतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी, सामगायनः ।

अद्भुष्टानामिकाभ्यान्तु, याज्ञं सर्वैरथर्वभिः” ॥

इति । योगिधात्रवक्ताः—

“प्राणस्थायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतीऽपि सन् ।

अन्तरं स्विद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम्” ॥

इति । आचमने तु मन्त्रविशेषो नोपदिष्टः । शिष्टान्तु—

‘सायमग्निं च सेत्सुक्तां प्रातः सूर्येत्यथ, पिवेत् ।

आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनं चरेत्” ॥

इति भरद्वाजवचनात् तत्तत्तन्मैराचमनं कुर्वन्ति । शौनकस्याप्ये
तादृग्वचनम् । किन्तु तत्र, तत इत्यत्र एतैरिति विशेषः ॥ ६ ॥

ततो मार्जनम् ॥ ७ ॥

कुर्यादिति सूत्रशेषः ॥ ७ ॥

त्रीनुदकाञ्जलीनादित्यं प्रति क्षिपेत् सावित्र्या ॥ १० ॥

त्रीनुदकाञ्जलीनादित्याभिमुखो भूत्वा सावित्र्या क्षिपेत् । उदक-
पूरितोऽञ्जलिरुदकाञ्जलिः । यद्यपि त्री युतावञ्जलिः पुमान्
इत्यभिधानकाण्डे पाठात् विन्यासविशेषविशिष्टौ हस्तावेवाञ्जलिः
तस्य च क्षेपो न सम्भवति । तथापि “मविशेषणे विभिनिषेधौ
विशेषणमुपसक्रामतः सति विशेषे बाधे” इति न्यायेनाञ्जलिस्थो
दकस्यैव क्षेपः । विशेषणीभूतस्योदकस्य क्षेपेण तद्विशिष्टस्याञ्जलेर्वा
क्षेप उपचर्यते । शिखी विनष्ट इत्यादिवत् । अञ्जलेरुदकमिति
वा वर्णनीयम् । अस्मिन् पक्षे व्यत्ययेन च्छान्दसं पुंस्त्वमास्येयम् ।
अयञ्चोदकाञ्जलिक्षेप उच्यते प्रणवव्याहृतियुक्तया गायत्र्या
कर्ण्यः । प्रणवव्याहृतिसाहित्येनैव गायत्र्या सर्वत्र प्रयोग-
दर्शनात् । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्—

“उच्यते च प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमश्वसः” ।

इति । त्रिकेण, ‘सावित्री च तृतीयिका’ इत्युक्तेः प्रणवव्याहृति-
गायत्रीरूपेण । अञ्जलिमित्येकवचनं जात्यभिप्रायम् । सूत्रे
अञ्जलित्रयक्षेपस्योक्तत्वात् । भवतु वा विकल्पः । अञ्जलित्रय वा
एक वा अञ्जलि क्षिपेत् इति । तथा गायत्र्या वा त्रिकेण वा,
इति । तत्त्वकारमुदाह—

“कराभ्यां त्रयोऽस्मादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखोऽस्तिष्ठन् तिरुर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।

मध्याह्ने तु सकृदेवं क्षेपणीयं द्विजातिभिः” ॥

प्रतिप्रणवसयुक्तं क्षिपेन् मूर्द्ध्नि पदे पदे ।

चृचस्यान्तऽथवा कार्येऽमृषीणां मतमौदगम् ॥

इति । चृचस्यान्ते इत्यस्मच्छाग्विविषयम् ॥ ८ ॥

अथोदकं हस्ते कृत्वा तत्र नासिकामवधायता
सुरनायतासुर्वा जपेद्वत्तञ्च सत्यञ्चेति ॥ ९ ॥

अयानन्तरमुदकं दक्षहस्ते कृत्वा । दक्षहस्ते इति कुतो वर्ण्यते ?

‘यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न चोच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयं कर्मणा पारगं करं” ॥

इति कर्मप्रदीपदर्शनात् । तत्र तस्मिन्नुदके नासिकामवधाय
सज्यं आयतासुर्नियमितप्राणं अनायतासुरनियमितप्राणो वा
एकवारं वारत्रयं वा ऋतञ्च मत्यञ्चेति तृचमधमर्पणसूक्तापर-
पर्यायं जपेत् । चृचमिति कुतो व्याख्यायते ? ‘चृचसूक्तानां
मादिग्रहणन विधिरनादेशे इति सूत्रकारवचनात् । अतएव
च्छब्दागपरिशिष्टम्—

‘कौण्डिन्यसलिलं घ्राणमासज्यं तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वं त्रिं सकृद्वा ऽधमर्पणम् ॥

इति । कृतार्थस्योदकस्य भूमौ परित्यागोऽर्थप्राप्त इति कृत्वा
न सूत्रितं । स्मरन्ति च—

जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकायै समर्पयेत् ।

ऋतञ्चेति पठित्वा तु तज्जलमुक्षितो क्षिपेत् ॥

इति ॥ ९ ॥

करणेष्वपि गोभिनीयानां स्वगास्तीक्ष्णविकल्पस्यानुपालनात् नास्ति
काचिद् वस्तुत्तरितिरित्यवधेयम् ॥ ११ ॥

ध्यानयुक्तमावर्त्तयेदौपूर्वां गायत्रीम् ॥ १२ ॥

ध्यानयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । ध्यानयुक्तं यथा भवति, तथा
ॐपूर्वां गायत्रीमावर्त्तयेत् जपेत् । गायत्री ध्यात्वा जपेदि-
त्यर्थः । ध्यानञ्च स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । यथा महाप्रयोगसारादौ ।

“कुमारीमृन्वदयुता ब्रह्मरूपा विचिन्तयेत् ।

ह्रस्वस्थिता कुशहस्ता सूर्यमण्डलमस्थिताम् ॥

मध्याह्ने विष्णुरूपाश्च तार्क्ष्या पीतवाससीम् ।

शुक्तीश्च यजुर्वेदा सूर्यमण्डलमस्थिताम् ॥

सायाह्ने शिवरूपाश्च वृक्षा वृषभवाहिनीम् ।

सूर्यमण्डलमध्यस्था सामवेदसमायुताम्’ ॥

इति । एतद्वैकल्पिक ध्यानान्तरं स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम् । यद्यपि
ॐपूर्वां गायत्रीमावर्त्तयेदित्युक्तं, तथापि व्याहृतिपूर्वामित्यपि
बोद्धव्यम् । कुत ? तस्माद्वित्तेनैवास्या प्रयोगदर्शनात् । स्मरन्ति
च ।

“प्रणवव्याहृतियुता गायत्रीं च जपेत्ततः ।

समाहितमनास्तूर्णामनसा वापि चिन्तयेत्” ॥

इति । तथाच छन्दोगपरिगिटम्—

‘तिष्ठेदोदयनात् पूर्वा मध्यमामपि शक्तिम् ।

आसीतोड्भमाद्यान्त्या संख्या पूर्वैर्त्रिक जपन्” ॥

इति व्यासवचनादयवस्थितोऽयं विकल्पः सन्ध्ययोरञ्जलित्वयं चेप-
लीयं मध्याह्ने त्वेकोऽञ्जलिः इति । तच्चिन्तयम् । सन्ध्यात्रयप्रक्रमे
छन्दोगपरिशिष्टे तदभिधानात् —

“सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनोपिणः ।

मध्ये त्वद्ग उपर्यस्य विभ्राडादीच्छया जपेत्” ॥

इति परतः सूर्योपस्थाने मध्याह्ने विशेषाभिधानेनात्र तदनभि-
धानेन चैतस्य सन्ध्यात्रयसाधारण्यावर्गः । व्यासवचनोक्ता
व्यवस्था त्वन्येषां भविष्यति ॥ १० ॥

तत उपस्थानमुदुल्यं चित्रमिति ॥ ११ ॥

तदनन्तरं उदुल्यं जातवेदसमिति चित्रं देवानामिति चैताभ्या-
मृग्मसमुपस्थानमाराधनं कुर्यात् । सूर्यस्तेति शेषः । तत्र विशेष-
माह छन्दोगपरिशिष्टम् —

“तदमंसक्तपाणिर्षिर्वा एकपादद्विपादपि ।

कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापि वा ।

यत्र स्थात् कृच्छ्रभूयस्व श्रेयसोऽपि मनोपिणः ।

भूयस्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयोह्यवाप्यते” ॥

इति । तदत्र कृताञ्जलिर्ऊर्ध्वबाहुर्व्यति तुल्यवद्विकल्पाभिधानात् —

“मायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात् प्राञ्जनिरानतः ।

ऊर्ध्वबाहुभ्यु मध्याह्ने तथा सूर्येभ्य दर्शनात्” ॥

इति हारीतवचनं गोभिर्नीयव्यतिरिक्तविषयम् । वस्तुतस्तु तथा

इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानात्तस्य वेदाध्ययनविषयत्वादेतद्विषय-
त्वात्तुपपत्तेः । अन्यथा मन्त्रान्तराणामप्यन्ते प्रणवकरणापत्तेः ।
ज्ञानसूत्रपरिशिष्टे तु कल्पान्तरमुक्तम् । यथा—

“व्याहृतिभिः प्रतिप्रणवं गायत्रीं च प्रति प्रति ।

षट्प्रणवमंगुक्तं गायत्रीजपनक्षणम्” ॥

इति । तत्रापि अन्ते प्रणवो नोक्तः । तस्मात् स्वशास्त्रविरोधात्
कीयुमादिभिरन्ते प्रणवो न कर्त्तव्यः । तथा हि कुर्वन् प्रमाणं
सन्तमपिमप्रमाणं कुर्यात् । तच्चानिष्टम् । तथाच ऋक्षासंग्रहः—

“यः स्वशास्त्रोक्तमुक्तं परशास्त्रोक्तमाचरेत् ।

अप्रमाणमपि कृत्वा सोऽन्वे तमसि मज्जति” ॥

इति । जपे विधिनिषेधौ स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यौ । अन्यगौरवभया-
दुपारम्यतेऽस्माभिः ॥ १२ ॥

आवर्त्तयेदित्युक्तम् । कतिकृत्व आवर्त्तयेत् ? तदुच्यते—

अष्टकृत्व एकादशकृत्वोद्वादशकृत्वः पञ्चदशकृत्वः
शतकृत्वः सहस्रकृत्वश्चेति ॥ १३ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । चण्डो विकल्पार्थः । कथं ज्ञायते ? एकार्य-
त्वात् । “एकार्यांश्च विकल्परन्” इति हि तन्तस्मितिः । अत्र
चोत्तरोत्तरकल्पेषु फलभूमा बोद्धव्यः । अन्यथा सम्भवति लघू-
पाये गुरुपायत्वेनाननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येतीत्तरकल्पा-
नाम् । तथाच फलवादं वक्ष्यति ।

ज्ञानसूत्रपरिशिष्टे दशकृत्वोऽपि गायत्रीजप उक्तः । यथा—

इति । पूर्वत्रिकं—

“प्रणवो भूर्भुवःस्वय गायत्री च तृतीयिका” ।

इति पूर्वमुक्तं प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपम् । अथैवं ॐपूर्वामिति न वक्तव्यं, प्रणवव्याहृतिगायत्रीणां युगलद्वयाहृत्वेन प्रयोगादेव तत्प्राप्तिः । अथोच्यते कारणं वक्तव्यम् । उच्यते । केचित् किल गायत्र्याः पूर्वतः परतश्च प्रणव प्रयुज्जते । यथाह योगियाञ्च वल्काः—

“ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्ततः परम् ।

गायत्री प्रणवद्यान्ते जप एवमुदाहृतः” ॥

तदस्माकं न भवतीति प्रज्ञापनार्थमोपूर्व्यामित्युक्तम् । कथं नाम ? ॐकारपूर्वमेव न पुनरोद्धारान्तामपोति । अतएव पूर्वत्रिकमित्युक्तं कात्यायनेन । यत्तु अन्ते प्रणवप्रयोगेऽपि प्रणवत्वेन द्वयोरेक्यात् पूर्वत्रिकमित्येतदविरुद्धमिति तत्त्वकङ्कितम् । तदसद्गतम् । प्रणवत्वेन द्वयोरेक्येऽपि व्यक्तीनां चतुष्पापत्तेर्दिरोध-परिहारस्यासम्भवात् । पूर्वमन्ते प्रणवस्यानभिधानेन पूर्वत्रिकमित्यनुपपत्तेश्च । यदपि हलायुधेनोक्तम्—

“श्रद्धाः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्ववत्यनोद्धृत पूर्व परस्ताच्च विशीर्यति” ॥

इति मतवचनादादावन्ते च प्रणवप्रयोगः इति । तदपि न युक्तम्—

“अध्येयमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्वितः ।

अधीय भो इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति चारमेत्” ॥

तत् सर्वमाप्नोति । ‘सर्वत्वमाधिकारिकम्’ इति न्याया-
दत्रापि पूर्वोक्तमेव सर्वमिति मा प्रगाह्यीदिति यत् किञ्चि-
दित्युक्तम् ॥ १४ ॥

अथ य इमां सन्ध्यां नोपास्ते नाचष्टे न स जयति ॥ १५ ॥

अथेत्यधिकारानन्तर्यमाह । यः खल्वधिकारी इमां सन्ध्यां नोपास्ते
पूर्वोक्तेन विधिना, न स जयति । नाचष्टे इत्यनेनैतदाह । यदु-
पामनाऽगस्तौ सन्ध्योपासनविधेरध्ययनमपि कुर्वीत । तावताऽपि
न प्रत्यवैतीत्यभिप्रायः । कुतः ?

“यं यं कृतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात् फलम्” ।

इत्यादिदर्शनात् । क्वचित्, नाचष्टे इति प्रतीक नास्ति । एतदुप-
सहारात् गायत्रीजपान्ता सन्ध्येति प्रतीयते । षड्विंशब्राह्मणे
सन्ध्योपासनमेवमास्त्रायते ।

“ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्माद्ब्राह्मणः सायमासीनः सन्ध्या-
मुपास्ते कस्मात् प्रातस्तिष्ठन्, का वा सन्ध्या कथं सन्ध्यायाः कालः
किञ्च सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वं, देवाश्च वा असुराश्चासर्वन्त तैऽसुरा-
आदित्यमभिद्रवत् आदित्यो विभेत्तस्य हृदयं कूर्मरूपेणातिष्ठत्
स प्रजापतिमुपाधावत् तस्य प्रजापतिरेतद्भेजमपश्यत्तच्च सत्यञ्च
ब्रह्म चोद्धारञ्च त्रिपदाञ्च गायत्रीं ब्रह्मणो मुखमपश्यत्तस्माद्ब्राह्म-
णोऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्यामुपास्ते सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनात्
सोऽस्याः कालः-सा सन्ध्या तत्सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वं, यत् साय-
मासीनः सन्ध्यामुपास्ते तथा धीरस्थानं जयत्यथ यदपः प्रयुङ्क्ते

“सहस्रपरमा देवी शतमध्या दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपन् विप्रो न स पापेन लिप्यते” ॥

तत् तु पापापनोदनार्थं भविष्यति । न स पापेन लिप्यते,—
इत्युपमहारात् । तत्र दशावरामित्युक्तत्वादत्र चाष्टकत्वं जपोप-
देशात् । तत्रैव—

“दशभिर्जन्मजनितं मतेन तु पुराकृतम् ।

त्रियुगन्तु सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम्” ॥

इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानात्तथाऽवगतेय । अपिच तत्र पद-
प्रणवयुक्तगायत्रीजपस्योक्तत्वात् तद्विषयिण्येव तदुक्तदशसंख्येति न
किञ्चिदनुचितम् ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तकल्पानां फलवादमाह—

अष्टकतः प्रयुज्य पृथिवीमभिजयत्येकादशकृत्वो-
ऽन्तरीक्षं द्वादशकृत्वोदिवं पञ्चदशकृत्वः सर्वादिशो-
जयति शतकृत्वः सर्वान् सहस्रकृत्वो यत्किञ्चित्
सर्वमिति ॥ १४ ॥

प्रयुज्य इत्युत्तरत्र ‘मर्त्यत्रातुपन्ननीयम् । पृथिवीमभिजयतीति
पृथिवीस्थेषु भोग्यवस्तुष्वस्य कामचारो भवतीत्यर्थः । एवमुत्तर-
त्रापि । पृथिवीद्युनोक्तयोरन्तराले अन्तरीक्षलोकः । काम्यस्ते
इति कामाः । सर्वान् कामान् पूर्वोक्तानाप्नोतीत्यर्थः । पूर्वोक्ता
निति कथं प्रायते ? “मर्त्यत्वमाधिकारिकम्”—इति मित्रा-
स्तात् । अथवा पूर्वोक्तश्चतिरिक्तमपि यत् किञ्चित् कमनीयमस्ति,

यस्मात् सन्ध्योपासने महानभ्युदयः विपर्यये काक्षातिपाते च
महाननर्थः—

तस्मात् सायं प्रातः सन्ध्यामुमासीत् ॥ १७ ॥

ऋतुरचरार्थः । अत्र सायं प्रातरित्युपादानात् पङ्क्तिग्राह्येऽपि
तथैव पठितत्वात् सायंप्रातर्होमवत् सन्ध्योपासनमपि कौशुमा-
दीनां सायमुपक्रममेव प्रतीयते ॥ १७ ॥

अथेदानीं सन्ध्योपासनानन्तरं कस्यैकपोऽभिधीयते—

उदुत्यं चित्रमुद्वयं तमसम्परि भासं प्रागन्यदनुवर्त्तते
उन्नय गायत्रानुगानं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् जपेत् ॥ १८ ॥

उदुत्यमित्यादयस्त्रयो मन्त्रप्रतीकाः । तत्रोदुत्यं चित्रमित्येतौ
मन्त्रौ छन्दस्यार्चिके पठितौ सूर्योपस्थाने विनियुक्तावेव । उद्वय
मित्ययं मन्त्रः छान्दोग्योपनिषदि पठ्यते । भासादयः सामविशेषाः ।
तत्र भासस्य बहुत्र गीयमानत्वेऽपि छन्दस्यार्चिके सामात्राताया
प्रत्यस्य वृणो धरूपस्य नूमह इत्यस्यामृचि गीयमानं यज्ञास
नाम सामारण्यके पठ्यते तदेवाद्वियन्ते वृद्धाः । प्रागन्यदनुवर्त्तते
इत्यनेन तत्संबन्धात्ताच्छब्दमिति न्यायात् तद्वाक्यसंबन्धात् उदुत्यं
जातयेदसमित्यस्यामृचि आरण्यके गीयमानं आद्यमहोरात्रव्रतं नाम
साम लक्ष्यते । उन्नयं नाम साम, उत् । नयामि । आदित्यम् ।
इत्यादिके स्तामे आरण्यक एव गीयते । गायत्र्यामृचि यत् साम
गीयते, तद्गायत्रानुगानम् । एतत् सर्वं प्रातः पूर्वोभिमुख-
स्तिष्ठन् दण्डवदूर्ध्वः सन् जपेत् ॥ १८ ॥

ताविप्रुषो वज्रीभवन्ति ताविप्रुषो वज्रीभूत्वाऽसुरानपाप्नुन्ति ततो
देवा अभवन् परासुरा भवन्त्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति य
एव वेद, यत् मायञ्च प्रातश्च सन्ध्यामुपास्ते तथा वीरस्थानं
स्थानञ्च सन्ततमविच्छिन्नं भवति य एव वेद” ।

ये तूपासते श्रोत्रिया भवन्तीति ॥ १५ ॥

ये पुनरुपासते सन्ध्या ते श्रोत्रिया भवन्तीति फलवादः । अत्र
यच्छब्दोपादानात् तच्छब्द उपास्यप्राय इति स प्रतीयते । तथाच
योगियान्नवत्कार —

“तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।

उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः सादुदाहृतः” ।

इति ॥ १५ ॥

उपनीताश्छेदनभेदनभोजनमैयुनस्वप्नस्वाध्यायाना-
चरन्ति ये सन्ध्याकाले, ते श्वशूकरशृगालगर्दभ-
सर्पयोनिष्वभिसम्पद्यमानास्तमोऽभिसम्पद्यन्ते ॥ १६ ॥

उपनीतानामेव सन्ध्यापासनेऽधिकारादुपनीता इत्याह । ये
किनोपनीता, सन्ध्याकाले छेदनादीन्याचरन्ति न सन्ध्यामुपासते,
ते श्वादियोनिषु जायमानास्तावद्भवन्ति ततोऽपि तमोऽभि-
सम्पद्यन्ते । श्वशूक निद्रा । स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । अतिराहितार्थं
मन्यत् । सन्ध्याकाले सन्ध्यापामन विज्ञाय लौकिकं वेदिक वा
ऽन्यत् किमपि कर्म न करणीयम् । तदानीं क्षत वेदाध्ययन-
मप्यनर्थाय भवति कौव कथाऽन्तेषां कर्मणामित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

प्रपाठकस्य द्वितीयाहं चतुर्दशसूक्तस्य प्रगाथात्मकस्य प्रथमा च ।
उद्देदमिभ्युता हवमित्यादिका तु तथैवार्चिकस्य द्वितीयप्रपाठकस्य
प्रथमाहं चतुर्थदशतो प्रथमा ऋक् । उत्तरार्चिकस्य षष्ठ
प्रपाठकस्य तृतीयाहंगतद्वितीयसूक्तस्य प्रथमा च । वर्गमिति
करणात् सर्वत्रैव दशतिसमाप्तिपर्यन्तं यथायथं सूक्तसमाप्ति-
पर्यन्तं वा जपः करणीय इति प्रतिभाति ।

एषो उपा अपूर्व्व्या इति प्रतीकं केचिन्न पठन्ति । तत्-
स्थाने च केचिदत्र षोडशाब्दमिति केचिन्न अन्तषोडशाब्दमिति
पठन्ति । उभयथा पाठेऽपि तत् प्रयोगे च सूत्रम् । तत्र तावदत्र
षोडशाब्दमिति पाठे अष्टवर्षोपनीतस्य ब्रह्मचारिणः षोडश-
वर्षपर्यन्तमयं जप इत्यर्थः । पाठान्तरेऽपि व्यत्यासेन प्रयोगात्
षोडशवर्षस्यान्तपर्यन्तमिति तथैवार्थः । तच्च सूत्रं पूर्व्वेण प्रात-
र्जपेन परेण च सायं जपेन संबध्यते । मध्यपठितस्य विशेषा-
भावात् । साहचर्यात् मध्यन्दिनजपेऽपि तथा ॥ १८ ॥

मध्यन्दिने विभ्राड् बृहदासीनो जपेदासीनो जपेदिति ॥ २०

विभ्राड् बृहदिति मन्त्रः छन्दस्यार्चिके पठ्यते । दिव्यचनमिति
करणञ्च मन्त्र्यासूत्रसमाप्तिं द्योतयति । केचिदेतत् सूत्रमन्यथा
पठन्ति । मध्यन्दिने विभ्राड् बृहद्वरुणहाए असीति वरुणहाए
असीति इति । तत्पाठे तु प्राङ्मुख उपविश्य जपेदिति पूर्व्वसूत्रा-
दनुवर्त्तनीयम् । वरुणहाए असीत्ययमपि मन्त्रः छन्दस्यार्चिके
उत्तरार्चिके च पठ्यते ।

एषो उषा अपूर्व्या आवुन्दं वृहता ददे ऋजु-
नीतिनो वरुणः प्रत्यु अदर्श्यायत्युद्वेदभिभ्रुता हव-
मिति वर्गमस्तं गते गतशो धारा अवकीर्य्य गायत्रानु
विस्तृज्य प्राङ्मुख उपविश्य जपेत् ॥ १६ ॥

गायत्रीजपादनन्तरं गायत्रीं विस्तृज्य प्राङ्मुख उपविश्य जपेत् ।
गायत्रानुविस्तृज्य इति छान्दसः प्रयोगः । सुषा सुनुगित्वादिना
द्वितीयैकवचनस्य स्थाने सुर्वा । तथाच अनु जपानन्तरं गायत्रीं
विस्तृज्येत्यर्थः । गायत्रानुविस्तृज्य इति केचित् न पठन्ति ।
पठन्ति च प्राङ्मुख इत्यत्र प्रत्यङ्मुख इति । कदा जपेत् ? अस्तं
गते । सूर्ये इति शेषः । सूर्यास्तगमनपर्यन्तकालस्य मन्त्रो
पामनेनावरुदत्वात् तदानीं जपासम्भवादित्यभिप्रायः । किं कृत्वा
जपेत् ? गतशो धारा अवकीर्य्य । गतशब्दोदङ्मुखवचनः ।
कस्मात् ? नैघण्टुके काण्डे बहुनामसु पाठात् । वक्षीरुदकधारा
अवकीर्य्य विक्षिप्य । किं जपेत् ?

एषो उषा अपूर्व्या इत्यादिवर्गं जपेत् । तत्र, एषो उषा
अपूर्व्या इत्यादिका ऋक् छन्दोवार्धिके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयार्धे
चतुर्थदशते चतुर्थी । आवुन्दं वृहता ददे इत्यादिका तस्यैव
तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमार्धस्य तृतीयदशते तृतीया ऋक् । ऋजु
नीतिनोवरुण इत्यादिका ऋक् तस्यामेव दशती पञ्चमी । प्रत्यु
अदर्श्यायति इत्यादिका च तस्यैवार्धिकस्य चतुर्थप्रपाठकस्य
प्रथमार्धे द्वितीयदशतो प्रथमा ऋक् । उत्तरार्धिकस्य प्रथम-

छन्दोगस्नानसूत्रम् ।

प्रथमा खण्डिका ।

विश्वेश्वरं नमस्कृत्य पितरौ च गुरुंस्तथा ।

छन्दोगस्नानसूत्रस्य भाष्य वक्ष्ये समासतः ॥

अथ स्नानविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथेत्ययं निपात आर्पणग्रन्थस्यादितः प्रयुज्यते ग्रन्थोपक्रममावद्योतकः ।
श्रुत्या च मङ्गलप्रयोजनो भवति । सम्यग्ग्रन्थानन्तर्यं वाऽभिधत्ते ।
तदनन्तरमेतस्याभिधानात् । स्नानं नाम सर्वाङ्गीणो जलसंयोग-
विशेषः । तस्य विधिं विधानमितिकर्त्तव्यतामिति यावत् ।
व्याख्यास्यामः विगेषेण विस्मष्टं वा सम्यक् कथयिष्यामः ॥ १ ॥

नदीदेवखातगर्त्तप्रस्रवणादीन् गत्वा ॥ २ ॥

स्नानार्थं नद्यादीना मध्ये कश्चित् जलाशयं गत्वा । नदीगर्त्तलक्षण-
माह छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः” ॥

इति । देवखातमरुत्रिमखातजलाशयः । प्रस्रवण निर्भरः ।

स खल्वयं जप सन्ध्यापासनात् परं करणीयं न सूर्योपस्थानकाले । प्रमाणाभावात् । सूर्योपस्थानमतिक्रम्य सन्ध्यापासनञ्चोपसहत्याभिधानात् । अस्तं गते सूर्ये सायं जपविधानात् । सायंप्रातः सन्ध्यापासनमभिधाय तद्वैपरीत्येन प्रातः सायंजपस्याभिधानाच्च । तथा कात्यायन —

‘उच्चित्रसृङ्गयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम् ।

सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः ॥

मध्ये त्वद्गुणं उपस्थाने विभ्राडादीच्छया जपेत्’ ॥

इति प्रातः सायंमुपस्थानमुच्चित्रसृङ्गयेन मध्याह्ने तु उपस्थाने विभ्राडादीनामिच्छया जपमाह । तदत्र मध्यन्दिने विभ्राड्बृहदित्यस्य जपोऽपि सन्ध्यापासनात् परमेव न सूर्योपस्थानकाले । प्रातः सायंजपेन साहचर्यात्तथाऽवगते । कात्यायनेन उपस्थाने विभ्राडादीनां जपविधानात् अत्र तु विभ्राड्बृहद्व्यक्तस्यैव जपोक्त्यैव तस्माद्वैलक्ष्यमस्यावगम्यते ॥

विप्रश्नं चन्द्रकान्तं तन्तसिद्धान्तवेदिना ।

छन्दोगसन्ध्यासूत्रस्य भाष्यं कात्यायिनिर्मितम् ॥

यं सर्व्वं सत्त्वं सत्त्वं गतिर्मांसं चिन्तयितुं वा ॥

प्रीयता कर्मणैवेन स एव परमेश्वरः ॥

इति शेरपुरनगरवास्यवस्यवटीयसंज्ञासंज्ञोपाध्यायराधाकान्त

मिहान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजब्रह्मयोगीश्वरसम्भूतयूचन्द्र

कान्ततर्कानिद्वारभट्टाचार्य्यकृतं छन्दोगसन्ध्यासूत्रं

भाष्यं समाप्तम् ।

बहुत्वसम्पादन कार्यमिति प्रतीयते । सृदा त्रिधा करण त्रिधा
कृतानां तासां पृथग्विनियोगश्च स्मृत्यन्तराभिहितः । तद्यथा ।

“सृत्तिका तु त्रिधा कृत्वा भागेनैकेन लेपयेत् ।

दक्षिणेनैव हस्तेन अष्टावेताननुक्रमात् ॥

ललाटमसौ हृत्पृष्ठसुदरं च सकुचिकम् ।

ततो वामकरेणैव नाभिवक्ष्युरुजङ्गकम् ॥

दक्षिणादिक्रमेणैव चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ।

सृदा तृतीयभागेन करौ च त्रिः समार्जयेत् ॥

इति । अन्यत्रापि ।

‘गत्वोदकान्तं विधिवत् स्थापयेत्तत् पृथक् चितौ ।

त्रिधा कृत्वा सृदं तान्त्तु गोमयं तद्विचक्षणं ॥

अधमोत्तममध्यानामङ्गानां चालनन्तु तैः ।

भागे पृथक् पृथक् कुर्यात् चालने सृदसङ्करम् ॥

इति । वस्तुतस्तन्वेषामेवैष विधिर्नास्माकम् । कथं ज्ञायते ?

एकत्र ललाटादिक्रमेणान्यत्राधमोत्तममध्यानामङ्गानां चालनोक्तेः । अस्मत्पूजकारेण च पादावारभ्याङ्गानां प्रचालनोपदिश्यात् । तस्मात् सृदं भागत्रयं कृत्वा एकेन भागेनेदानीं पादावारभ्याङ्गानि प्रचालनीयानि । अपरभागद्वयविनियोगः परतो यज्यते । अधममध्यमोत्तमाङ्गविनियोगार्थमेकैकं सृद्भागं पुनस्त्रिधा विभज्यते चेत्, नास्ति वस्तुच्यति । तदिदानीमङ्गानां प्रचालनं न स्नानार्थं किन्तु स्नानयोग्यतासम्पत्त्यर्थम् । कुत ? इदानीं देवताभिः स्नानेनभिधानात् परतश्च तदभिधानात्तथाऽवगते । अग्रे

आदिशब्दः विलङ्घितमजलाशयादिसंग्रहार्थः । नद्यादीन् जला-
शयानिति जलाशयापेक्षया पुंसा निर्देशः । नदीं देवखातं गर्त्त-
प्रस्रवणादिकं स्नानार्थं गत्वा,— इति क्वचित् पाठः ॥ २ ॥

शुचौ देशे मृत्तिलकुशगोमयाक्षतानुपकल्प्य ॥ ३ ॥

जलाशयस्य तीरे शुचौ देशे मृदादिकमुपकल्प्य स्थापयित्वा ।
अक्षता यवाः । कुतः ?

“अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते’ ।

इति वचनात् । प्रसिद्धमन्यत् । तत्तीरं जलेन प्रक्षाल्य तद्देशे मृत्तिकां
कुशं गोमयं तिलानक्षताद्युपकल्पयेत्,— इति केचित् पठन्ति ॥ ३ ॥

पारक्यनिपाने पञ्च पिण्डानुद्धृत्य ॥ ४ ॥

निपीयतेऽस्मादिति निपानं जलाधारः । परकीयजलाशये यदि
स्त्रायात्, तदा तस्मात् निपानात् पञ्च मृत्पिण्डानुद्धृत्य वह्निः
विष्टा स्नातव्यम् । पिण्डोद्धरणस्यार्थवत्त्वार्थं तस्य वह्निर्निःक्षेपोऽव-
गम्यते ॥ ४ ॥

नमस्कृत्य तीर्थं पावकानः सरस्वतीति ॥ ५ ॥

पावकानः सरस्वतीत्यनेन मन्त्रेण तीर्थं नमस्कृत्य वक्ष्यमाणं
कुर्यात् ॥ ५ ॥

पादावारभ्य मृद्भिर्गात्राणि प्रक्षाल्योपविशेत् ॥ ६ ॥

मृदा प्रक्षालननायोगात् मृदयुक्ताभिरङ्घ्रिः पादावारभ्य शिरोऽन्ता-
न्यङ्गानि प्रक्षाल्य उपविशेत् । मृद्भिरिति बहुवचनात् मृदा भागेन

प्रेयते, तत्र स निर्दिश्यति । ययोत्तरसूत्रादौ । सकृज्ज्ञा,—इत्येव
केचित् पठन्ति ॥ ८ ॥

सप्तकृत्वः सावित्राऽनुमन्वितं सकृदुदकमाचामेत् ॥ ९ ॥

सप्तकृत्वः सावित्रीमुदकोपरि जप्त्वा तदनुमन्वितमुदकं सकृदा
चामेत्, “चमु भक्षणे”—इति स्मरणात् सम्यग् भक्षयेत् ।
“हृत्वाभिः पूयते विप्र,”—इति ह्याचमने स्मरन्ति । अथ सकृदित्ये
तदवाच्य, संख्याविशेषस्यानुपदेशादेव सकृदाचमनं भविष्यति ।
उच्यते । “त्रिराचामेत्”—इति शृष्ट्यसूत्रे,—

“विः प्राश्यापो द्विःसृज्य सुखमेतानुपस्थयेत्” ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचने, अन्यत्र च, सर्वत्रैवाचमने वारत्रय
मवभक्षणविधानात् सकृदित्यनुक्तौ वारत्रयमवभक्षणमपि कथिदा-
शङ्कते । सा माभूदिति सकृदित्युक्तम् । उत्तरसूत्रे यथाविधि
इति करणादत्र परिमार्जनादिकं नास्तीति प्रतीयते । त्रिराचा
मेदित्युपक्रम्य परिमार्जनादिविधानात् सकृदाचमने न खल्वेतत्
प्राप्नोति । सोऽयं सकृच्छब्दोऽनुमन्वर्थं सूचयति ॥ ९ ॥

तत आचम्यापो यथाविध्याचम्यापो यथाविधि ॥ १० ॥

ततः गायत्रानुमन्वितोदकपानानन्तरं यथाविधि शृष्ट्योक्तप्रकारे-
णाप आचम्य । द्विर्वचनमादरार्थं स्नानयोग्यतासम्पादककर्म-
समाप्त्यर्थश्च । केचित् द्विर्वचनं न पठन्ति ॥ १० ॥

इति स्नानसूत्रभाष्ये प्रथमा खण्डिका ।

ज्ञानयोग्यतासम्बन्धार्थानां गिखाबन्धनादीनामुपदेशाच्च । ज्ञानन्तु
द्वितीयखण्डिकाया वक्ष्यते ॥ ६ ॥

कथमुपविशेत् ? तदुच्यते ।

वदगिखो यज्ञोपवीती प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा
कुशहस्तः शुचिः समाहितः ॥ ७ ॥

शुचिरसृष्ट्यस्पर्शनादिरहित । समाहितोऽविचिन्तचित्तः । अति-
रोहितार्थमन्यत् । केचित्, वदगिखी नित्य यज्ञोपवीत्याचम्य
प्राङ्मुख इत्याद्यन्यथा सूत्रमिदं पठन्ति । तत्पाठे तु नित्यमिति
पूर्वेण वदगिखीत्यनेन परेण च यज्ञोपवीतीत्यनेन संबध्यते ।
कुतः ? मध्यपठितस्य विशेषाभावात् । तेन सर्वस्यामवस्थाया-
मेतयोरावश्यकत्वं कुशहस्तत्वस्य तु नैवमित्यवगम्यते । आचम्येति
वचनादिदानीमप्याचमनं कर्त्तव्यमिति च । परन्त्वनुपदमेवाच
मनस्य वक्ष्यमाणत्वाददिदानीमन्यदाचमनं न सुस्मिष्टमिति बहुषु
पुस्तकेषु दृष्टं पूर्वैरेवपाठो मम समीचीनः प्रतिभाति । तदत्र
भगवन्तोभूमिदेवा प्रमाणम् ॥ ७ ॥

अथ सप्त व्याहृतीः सावित्री च जप्त्वा ॥ ८ ॥

अथ यज्ञोपवेशनानन्तरम् । सप्त व्याहृतीः “भूर्भुवः स्वर्महर्जन-
स्तप सत्यमिति सप्त व्याहृतयः”—इति सन्ध्यासूत्रादुक्ताः । सप्त-
व्याहृतय इति पाठे च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः । जप्त्वा इत्यत्र
जपसंख्यानुपदेशात् महर्देव जप । यत्र हि सन्ध्याविशेषोऽभि-

द्वितीया । विष्णोः कर्माणि पश्यत इति तृतीया । तद्विष्णो
परम पदमिति चतुर्थी । तद्विप्रासो विपण्यव इति पञ्चमी ।
अतो देवा अवन्तु न इति षष्ठी । आभि ऋग्भिर्मृत्तिका समृज्य
सम्यक् शोधयित्वा । मृज शुद्धौ इति स्मरणात् । मृद शोधनञ्च
जनसयोगेन । अथा सर्वशोधकत्वात् ॥ ३ ॥

उदयं तमसस्परि उदुत्तममिति चोद्धौ प्राणी
कृत्वाऽऽदित्यमवेक्षेत ॥ ४ ॥

ततो हस्तावूद्धौ कृत्वा उदयमिति उदुत्तममिति चैताभ्यामृग्भा
मादित्य पश्येत् ॥ ४ ॥

उद्धृतासि वराहेणामोसीति च प्रतिलोमान्यङ्गा-
न्यभिमृशेरन् ॥ ५ ॥

उद्धृतासीति अमोसीति चाभ्यामृग्भा प्रतिलोमानि पूर्व पादा-
वारभ्येत्यभिधानात्तद्विपरीतक्रमेण शिर प्रभृतीन्यङ्गानि अभिमृशे
रन् सर्वतोभावेन मृशेरन् पूर्वोक्तया समृद्धया मृदा । ता
मृदमङ्गेषु निम्नेषुरित्यर्थः । उद्धृतासीति मन्त्र तैत्तिरीयारण्यके,
अमोसीति च मन्त्रब्राह्मणे पठ्यते ॥ ५ ॥

द्विरेतयैरावृता कृत्वा ॥ ६ ॥

एतयाऽनन्तरोक्तया आवृता इतिकर्त्तव्यतया । एवकारकरणात्
मृत्तिकादानादिसमस्तेवावृत् द्वि. कर्त्तव्येति दर्शयति । द्विर्वारद्वय
कृत्वा षष्ठेषु मृत्तिकान्नेष्वनमित्यर्थः । प्रथमेन सर्वैव दित्यम ॥ ६ ॥

द्वितीया खण्डिका ।

अथ देवताऽभिसम्भिं कृत्वा ॥ १ ॥

अथ स्नानयोग्यतासम्पत्त्यनन्तरं, यस्या देवतायाः प्रीतये स्नान
कर्त्तव्यं तस्या देवताया अभिसम्भानं कृत्वा । असुकदेवताप्रीतये
स्नानं करिष्ये इति यथावत् सङ्कल्पेत्यर्थः । देवता चात्र परमेश्वर
एवेति शिष्टा । अन्यासामपि देवतानां तदात्मकत्वादित्यभि-
प्रायः । एष उ ह्येव सर्वे देवा इति श्रुतेः । देवानादेशि
विश्वरूपेति च स्मरन्ति । देवताध्यानं कृत्वा इति वाऽर्थः ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षाघृतवत्यश्वक्रान्ताभिर्ऋग्भिर्मृत्तिकामा-
दाय ॥ २ ॥

सहस्रशीर्षा इति घृतवतीति ऋचोः प्रतीको । अश्वक्रान्ताश्वेन
तच्छ्रद्धयागात् अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते इत्यादितैत्तिरीयगात्रापरि-
पठिता ऋगुच्यते । भवति हि तत्सम्बन्धात्ताच्छब्दम् । यथा
दण्डयोगात् दण्ड पुरुष इति । अर्गभादित्वादप्रत्ययाययणादा
तदर्थनामः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे इति षडृचेन संमृज्य ॥ ३ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे इति षडृचं चतुर्दशैकं पठ्यते । तत्र
इदं विष्णुर्विचक्रमे इति प्रथमा । त्रीणि पदा विचक्रमे इति

नाभिमात्रजले स्थित्वा ॥ १० ॥

नाभिपरिमितजले दण्डवद्रूर्ध्वः स्थित्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

शन्नोदेव्यापोहिष्ठीयाभिः पावमानाभिस्तत्सम-
न्दीभिरेतोन्विष्टं तमुष्टशम नक्ति इन्द्र इत्याभि-
र्ऋग्भिः पवित्रवतीभिर्मार्ज्जयित्वा ॥ ११ ॥

अत्र प्रतीकादिना मन्त्राणां निर्देशः । तत्र तावत् शन्नोदेवीर-
भिष्टये इत्यादिर्मन्त्रः छन्दस्यार्चिके पठ्यते । आपोहिष्ठेति
वृत्तात्मक सूक्तमुत्तरार्चिके । तत्र आपोहिष्ठा मयी सुव इति
प्रथमा । यो वः शिवतमोरस इति द्वितीया । तस्मा अर गमास
व इति तृतीया ।

पावमानाभिः पावमानपर्वपठिताभिः । यद्यपि कपिशूल-
न्यायेन बहुवचनस्य चित्ते पर्यवसानं, यद्यपि च छन्दस्यार्चिके
पावमानपर्वपरिपठितास्तिस्तु ऋचः ग्रहीतुं योग्याः, तथापि
उत्तरार्चिकस्य प्रथमे खण्डे यदिदं पावमानं त्वृचं सूक्तत्रयं पठ्यते,
तदेयाद्रियन्ते शिष्टाः । तत्र उपास्मै गायता नर इति प्रथमा ।
अभि ते मधुना पय इति द्वितीया । स नः पवस्व श गवे इति
तृतीया । दवि द्युतत्या रुचा इति चतुर्थी । हिन्वानो हेतुभिर्हित
इति पञ्चमी । ऋधक् सोम स्वस्तये इति षष्ठी । पवमानस्य
ते कवे इति सप्तमी । अच्छा कोऽग मधुसुगतं इत्यष्टमी । अच्छा
ममुद्रमिन्दव इति नवमी ।

गावश्चिद्द्वासमन्यव इत्येतेन गोमयं गात्रेषु
मृत्तिकावत् ॥ ७ ॥

गावश्चिदित्येतेन मन्त्रेण गोमयं गात्रेषु लेपयेत् । मृत्तिकावदि-
त्यनेन अत्रापि प्रतिलोमत्वमङ्गानाम् । द्विद्यं लेपी गोमयस्य ॥ ७ ॥

ऋतञ्च सत्यञ्चेति त्रिः शुष्काघमर्पणं जपेत् ॥ ८ ॥

ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यघमर्पणसूक्तं स्थले वारचयं जपेत् । स्थले यदघ-
मर्पणसूक्तं जप्यते, तत् शुष्काघमर्पणमित्युच्यते ।

“अपि चाप्सु निमज्जित्वा त्रिः पठेदघमर्पणम्” ।

इत्येवमादौ द्वि जले तज्जप, प्रसिद्धः । अथ तु स्थले जपार्थं
शुष्काघमर्पणमित्युक्तम् । एतावत् पर्यन्तं स्थले कर्त्तव्यम् ॥ ८ ॥

ततो देवताऽभिसन्धिं कृत्वा ॥ ९ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् । तदिदं गोभिलीयानां स्नानद्वयम् । यदित-
पूर्वं स्थले कर्त्तव्यमुक्तं तत् शुष्कस्नानमिति मृत्तिकास्नानमिति
चाख्यायते । यदितं प्रभृति वक्ष्यमाणं तज्जलस्नानमिति वारुण-
स्नानमिति चोच्यते । तत्र पूर्व्वं स्नानशब्दो गौणः वारुणस्नानाधि-
कारसम्पत्त्यर्थः, परञ्च मुख्य इत्यनुमन्येयम् । अतएव स्नानस्य
द्वित्वात् मङ्गल्यद्वयमविरुद्धम् । अथवा पूर्व्वमुक्तमिदानीं वक्ष्य-
माणश्चोभयं मिनित्वैकमेव स्नानम् । तस्यैव किञ्चित् स्थले
किञ्चिज् जने कर्त्तव्यम् । स्नानस्यैकत्वे चैकस्मिन् स्नाने
मङ्गल्यद्वयायोगादथ देवताभिसन्धिं कृत्वेत्यस्य जनाभिमानिनी
देवता ध्यात्वेत्यर्थो वर्त्तनीयः ॥ ९ ॥

त्रिः प्राणायामं कृत्वा त्रिः सुत्य ॥ १२ ॥

गृह्यसूत्राद्युक्तरीत्या वारत्रयं प्राणायामं कृत्वा वारत्रयं निमज्ज ॥ १२ ॥

सहस्रशीर्षा इति त्वचेनाघमर्षणं जपेत् ॥ १३ ॥

त्वचेनेति च्छान्दसोऽयं प्रयोगः । धान्येन धनवानिति वदमेवे
द्वितीया । सहस्रशीर्षा इति ऋक्त्रयाभिन्नमघमर्षणं जपेत् ।
ऋतचेत्याद्यघमर्षणसूक्तजपो माभूदिति सहस्रशीर्षा इति त्वचे-
नेत्याह । तत्र सहस्रशीर्षा पुरुष इति प्रथमा । विषादूर्ध्वं उदैत्
पुरुष इति द्वितीया । पुरुषएवेदं सर्वमिति तृतीया । नेदं चुरच
सूक्तं, येनादिग्रहणेन ऋक्त्रयग्रहणं स्यात् । किन्तु छन्दस्यार्चिके
पठितानां सहस्रशीर्षा इत्यादीनां तिष्ठणानृचां ग्रहणाय सहस्र-
शीर्षा इति त्वचेनेत्युक्तम् । जपयासां जलनिमग्ननासिकेन वायुं
निरुध्य कर्त्तव्य इति साम्प्रदायिकाः । युक्तस्तु जलनिमग्नेन
कर्त्तुम् ॥ १३ ॥

ततस्त्रिराभुत्य ॥ १४ ॥

ऋज्वर्यम् ॥ १४ ॥

पुनः शन्नोदेव्यादिभिर्मार्ज्जनञ्च मार्ज्जनञ्च ॥ १५ ॥

शन्नोदेव्यादिभिः पूर्वोक्ताभिर्हविः पुनर्मार्ज्जनञ्च कर्त्तव्यमिति
सूत्रशेषः । द्विवचनं स्नानविधिसमाप्त्यर्थम् । सोऽयं मध्याह्न-
स्नानविधिः । कथं ज्ञायते ? मध्याग्रन्यानन्तरमेतस्याभिधानात्
परतो ब्रह्मयज्ञोपदेगाच्च तथाऽवगतेः । अतएव,

तरक्तमन्द्रीभिः तच्छब्दयुक्ताभिर्ऋग्भिः । तत्संबन्धात्ताच्छब्दम् ।
 तत्र चतस्रः ऋचः उत्तरार्चिके समान्नायन्ते । तत्र, तरक्तमन्द्री
 धावति इति प्रथमा । उस्मा वेद वचना इति द्वितीया । ध्वस्रयोः
 पुरुषन्त्यो इति तृतीया । आययोस्त्रिण्वन्त तना इति चतुर्थी ।

एतोन्विन्द्रमित्यादि चृचामक सूक्तमुत्तरार्चिके पठ्यते ।
 एतोन्विन्द्रमित्यनेन तस्य परिग्रहः । कथं ज्ञायते ? त्वच
 सूत्रानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे इति सूत्रकारवचनात् । तत्र
 एतोन्विन्द्रएस्तवाम इति इति प्रथमा । इन्द्र शुभो न आगहि—
 इति द्वितीया । इन्द्र शुभो हि नोरयि इति तृतीया ।

तमुष्टवाम यद्विर इत्युत्तरार्चिके चृचसूक्तस्य तृतीयाया ऋचः
 प्रतीकम् । अतस्तन्मात्रस्यैवात्र ग्रहणम् । न किं इन्द्र त्वदुत्तर
 इत्येषा छन्दसार्चिके पठ्यते ।

पवित्रवतीभिः पवित्रशब्दयुक्ताभिः ऋग्भिः । पवित्रन्ते इत्यादि
 वृचं सूक्तमुत्तरार्चिके पठ्यते । बहुवचनस्यार्थवत्त्वार्थं तस्यैव ऋक्
 त्रयस्य ग्रहणम् । यद्यपि तत्र द्वे ऋचो पवित्रशब्दयुक्ते, तथापि
 सृष्टीरुपपत्तातीति भूम्ना व्यपदेशस्य सिद्धान्तितत्वात् त्रिस्र एव
 ऋचः पवित्रवत्य उच्यन्ते । तत्र पवित्रन्ते विततं ब्रह्मणस्पते इति
 प्रथमा । तपोप्यवित विततं दिवस्पते इति द्वितीया । अरुरुच
 दुपसः पृथिरयि इति तृतीया । पवित्रवतीभिरित्यत्र चकारो-
 त्तमवत् द्रष्टव्यः । ऋज्वन्यत् । एतदनन्तर, ॐ भू पुनातु । ॐ
 भुवः पुनातु । ॐ स्वः पुनातु । ॐ भूर्भुवः स्वः पुनातु । इति
 समाचारात् मार्जयन्ति ॥ ११ ॥

तृतीया खण्डिका ।

उक्तः स्नानविधिरपेक्षानीं स्नानाङ्गं तर्पणं वक्तव्यम् । अस्ति
तावत् प्रधानं तर्पणं, पितृयज्ञस्तु तर्पणम्,—इत्यादिशास्त्रैरुक्तम् ।
अस्ति च स्नानाङ्गमपि तर्पणम् । कथं ज्ञायते ?

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्” ॥

इति स्मरणात् । अग्रे चायमर्थः प्रवेदयिष्यते । अतस्तद्विवक्षया
तावदुपक्रमते ।

अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत ॥ १ ॥

अथ स्नानानन्तरं सन्ध्यामुपासीत । सन्ध्यासूत्रे सायंप्रातःसन्ध्यो-
पासनं नित्यमित्युक्तम् । सायंप्रातःसन्ध्योपासनवत् मध्याह्नसन्ध्यो-
पासनमपि नित्यमित्यर्थः । तथाच कात्यायनः ।

“एतत् सन्ध्याव्रतं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधिष्ठितम् ।

यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते” ॥

इति । नित्यवदित्वेन सायंप्रातःसन्ध्योपासनयोः कृत्स्नविध्वति-
देशः ॥ १ ॥

तत्र मध्याह्नसन्ध्योपासने सूर्योपस्थाने विशेषमाह ।

“यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः” ।

इत्यनेन प्रातःस्नानेऽहःस्नानधर्मातिदेशः कात्यायनस्योपपद्यते ।

किन्त्वग्निमतामयं विस्तृतः स्नानविधिः प्रातःस्नाने न भवति ।

तथात्वे होमकालस्यात्ययापत्तेः । तदपि न एवाह ।

“अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नान होमलोपो विगर्हितः” ॥

इति ॥ १५ ॥

इति स्नानसूत्रभाष्ये द्वितीया खण्डिका ।

ऋक्त्वयद्यात्र परिगृह्यन्ति । उदुत्यं चित्रमित्यादिऋग्द्वय
पाठानन्तरं विभ्राड्वहत् पिवतु सोम्य मधु इत्यादिकामृच
पठित्वा चित्रं देवानामुदगादनीकं इतीमामपि ऋचं पुनः
पठित्वा आय गोरित्याद्याऋच पठन्ति च । तेषामयमाशयः ।

“उच्चित्रमृग्द्वयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम् ।

सम्याहयेऽभ्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः ॥

मध्ये त्वङ्ग उपस्थाने विभ्राडादीच्छया जपेत्” ।

इति कात्यायनेन मध्याह्नमभ्युपस्थाने उदुत्यं चित्रमिति ऋग्-
द्वयेन सवितुरुपस्थानानन्तरं विभ्राडादीना दशतिसमाप्तिपर्यन्तं
तदर्वाङ् वा इच्छया जपोऽभिहितः । तदनुबन्धानैः साम्प्रदायिकैः
दशतिसमाप्तिपर्यन्तं सर्वांसामृचा सप्तहार्धं अपत्ये इत्यादौ
यथायथमृक्द्वयमृग्वयञ्च परिगृह्यन्ते । छन्दम्याश्विके ध्वारण्यकाण्डे
पञ्चमदशमौ ता. पर्वौ ऋच समास्त्रायन्ते । तत्र विभ्राड्
वहदित्येषा द्वितीया ऋक् । चित्रं देवानामिति तृतीया । आय
गोरिति चतुर्थी । अन्तश्चरतीति पञ्चमी । त्रिशदामेति षष्ठी ।
अपत्ये इति सप्तमी । अद्वयस्य केतव इत्यष्टमी । तरणिर्विश्व-
दर्शत इति नवमी । प्रत्यङ् देवानां विग इति दशमी । येना
पावक चक्षपा इत्येकादशी । उद्यामेपीति द्वादशी । अयुक्त सप्त
शुभ्युवः इति त्रयोदशी । सप्त त्वा हरितो रथे इति चतुर्दशी ।
ततो दशतिसमाप्तिः ।

इदन्विह वक्तव्यम् । नित्यवत् सम्यामुपासीतेत्युपक्रम्याभि-
र्गन्भिः सवितुरुपस्थानमित्यभिधानात् फलसंयोगादनभिधाना

उदुत्थं चित्रमायं गौरपत्ये तरणिसूद्यामेध्यामि-
र्हग्भिः सवितुरुपस्थानम् ॥ २ ॥

उदुत्थमित्यादयः ऋचा प्रतीकाः । यद्यपि नित्यवत् सन्ध्या-
मुपासीतेत्यतिदेशादेवोदुत्थं चित्रमिति ऋग्द्वयं प्राप्नोति इति
तत्प्रतीककीर्त्तनमनर्थकम् । तथापि तदवचने आयं गौरित्यादि-
कात् वैकृतात् विशेषोपदेगात् गरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिवत्
प्राकृतस्य ऋग्द्वयस्य निवृत्तिः स्यादिति तत्प्रतीकपरिकीर्त्तन
मित्यवगन्तव्यम् ।

तत्र तावत् उदुत्थं चित्रमिति मन्त्रौ मायप्रातःसन्ध्यापा-
सनयोः सूर्योपस्थाने विनियुक्तावेव । आयं गौरित्युत्तरार्चिके
तृचस्य सूक्तस्य प्रथमा । त्वचसूक्तानामादियहणेन विधिरनादेशे
इति सूत्रकारवचनात् आयं गौरित्यनेन तदादिकस्य तृचसूक्तस्यैव
ग्रहणम् । तत्र, आयं गौः पृथिरकमीदिति प्रथमा । अन्तश्चरति
रोचना इति द्वितीया । त्रिपुग्वहाम विराजति इति तृतीया ।

अपत्ये तावती यथा इतीयमृक् छन्दस्यार्चिके पठ्यते ।
तरणिर्विश्वदग्गत इत्यादिकाऽपि तत्रैव पठ्यते । परिगृहीता चैयं
गिष्टेः । उच्चरार्चिकेऽपि तरणिरित् मिपासति इति प्रगाथाक्तके
सूक्ते प्रथमा पठ्यते । न त्वियमन्न गिष्टेः परिगृह्यते । उद्यामेपि
रजः पृथु इतीयमपि छन्दस्यार्चिक एव समाम्नायते ।

साम्प्रदायिकान् अपत्ये तावती यथा इत्यादि ऋग्द्वयं,
तरणिर्विश्वदग्गत इत्यादि ऋक्त्रयं, उद्यामेपि रजः पृथु इत्यादि

नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्येवमन्तेन चेति सूत्रपाठे व्यक्तएवाय
मर्थः । एवमन्तेनेति चकाररहितपाठेऽपि सवितुरूपस्थानमित्यनु
वर्तत एव । केचित्तु नमो ब्रह्मणे इत्यादिसूत्रस्य वक्ष्यमाणेन
सूत्रेण सम्बन्धं कुर्वन्तस्तर्पणएवास्य विनियोगं मन्यन्ते । न
त्वेतेन तर्पयन्ति । किन्तु तर्पणात् पूर्वं कृताञ्जलयो भूत्वा मन्त्र
मिमं पठन्ति । मन्त्रस्यायं वशवाद्यणप्रारम्भ एव पठ्यते ॥ ३ ॥

अथेदानीं तर्पणमभिधीयते ।

अग्निसृष्ट्वित्ति च तृप्यतां वा ॥ ४ ॥

इतिशब्दोगणस्य सूचकः । इत्यादिबहुवचनान्ताः गणस्य ससूचका-
भवन्तीत्युक्तेः । चशब्दश्चानुक्तसमुच्चयार्थः । अतएवाग्निमसूत्रे,
एतानिति बहुवचनोपादानं सङ्गच्छते । अन्यथा अग्निमात्रस्यात्र
तर्पणीयत्वे बहुवचनोपादानमसङ्गतं स्यात् । तत्र साम्प्रदायिकाः
अग्न्यादिगणमित्यमाचक्षते । अग्निः । वषट्कारः । महा-
व्याघ्रतयः । गायत्री । ब्रह्मा । विष्णुः । वेदाः । देवाः । कुन्दांसि ।
यज्ञाः । अध्ययनम् । द्यावापृथिव्यौ । अन्तरिक्षम् । अहोरात्राणि ।
भामाः । ऋतवः । शंखत्तरः । वरुणः । समुद्राः । नद्यः । गिरयः ।
क्षेत्राणि । वनानि । ओषधयः । वनस्पतयः । पशवः । नागाः ।
उरगाः । सुपर्णाः । बयांसि । गावः । वमवः । रुद्राः । आदित्याः ।
मरुतः । सिद्धाः । माध्याः । मन्त्रर्चाः । पिशाचाः । यक्षाः ।
रक्षांसि । भूतानि । नक्षत्राणि । अश्विनी । अश्वरमः । चतुर्विध-
भूतग्रामः । मरीचिः । अत्रिः । अङ्गिराः । पुलस्तिः । पुलहः ।

चासाश्चा सवितुरूपस्थाने नित्यवत् संयोगोपगम्यते । कात्याय-
नेन विच्छेद्या जपेदित्यभिधानात् विभ्राडादीनामनित्यसंयोगः ।
तत्कथमुभयोरेकार्थत्व मभवति । नित्यानित्यसंयोगविरोधापत्तेः ।
एवमत्र विभ्राडादीनामनुपदेशात् अन्यत्र चोपदेशात् व्यक्त-
मनयोर्भिन्नार्थत्वम् ।

कथं वा आद्य गौरित्वादी अनुलिखितप्रतीकानां द्वित्राणा-
सूचामुपसंग्रहः शक्यते कर्तुम् । आभिरितीदमः सन्निहित
वचनत्वात् । आदियहणस्य च तन्मन्त्रमात्रयहणज्ञापनार्थत्वात् ।
नृचक्षुक्तानामेव परमादिग्रहणेन ग्रहणमुक्तम् । तथात्वे चाभि-
र्कृगिरिति वचनमत्यन्तमेव कदर्थितं स्यात् । न चैतदुचितम् ।
ज्ञानसूत्रपरिशिष्टपरिसमाप्ती अथ मन्त्रा इत्युपक्रम्य एकैकमन्त्र-
प्रतीकानामेवोन्नेषः कृतः । छन्दोगाङ्गिकेऽपि आद्यं गौरित्वादि-
परिकीर्तितप्रतीका एव ऋचोलिखिता न त्वन्याः । तस्मात्
भिन्नाविमौ कल्पो न त्वनयोरेकत्वम् । उदुत्वं चित्रमित्याभ्यामुप-
स्थाय इच्छया विभ्राडादीनां जप इति मतं कात्यायनस्य ।
अत्रभवतः सूत्रकारस्य तु मतं परिकीर्तितप्रतीकाभिर्ऋग्भिः
सवितुरूपस्थानमिति कस्य केनाभिसम्बन्धः । गोभिलीयानामुभ-
योरेव स्वगास्त्रोक्तत्वादिकल्पएवानायास्या प्रतिपत्तव्यो भवति ॥२॥

नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्यन्ते ॥ ३ ॥

ऋग्भिरुपस्थानमस्यास्ते नमो ब्रह्मणे इत्याद्युपजाय चेत्यन्तेन
सवितुरूपस्थानमित्यनुवर्त्तते । तत्त्वकारादिभिरप्येवमेव वर्णितम् ।

अथापसव्येन ॥ ६ ॥

अथानन्तरमपसव्येनेति प्राचीनावीती भूत्वा पातितवामजानुः
पिष्टतीर्थेन तर्पयेदित्यनुवर्त्तते । अपसव्यशब्दः पिष्टतीर्थमप्यभि-
धत्ते । तथाच गृह्यान्तरम् । “तर्जन्यद्रुष्ठयोरन्तरा अवमलवि
अपसव्य वा तेन पिष्टम्यो ददाति” इति ॥ ६ ॥

राणायनिशटीति ॥ ७ ॥

राणायनिश्च शटिश्च राणायनिशटी । इतिशब्दोगणलक्षणार्थः
प्रत्येकं संबध्यते । सन्निष्कान्दसः । राणायनिगणं शटिगणश्चाप-
सव्येन तर्पयेदित्यर्थः । तत्र राणायनिगणे त्रयोदश सामगा-
चार्या भवन्ति । शटिगणे च दश प्रवचनकर्त्तारः । राणायनि
गणस्तावत् । राणायनिः । माल्यमुग्रिः । व्यासः । भागुरिः ।
भोगुण्डिः । गोमुलविः । भानुमानौपमन्त्रवः । कराटिः ।
सगकोगार्ग्यः । वार्षगण्यः । कौथुमिः । शालिहोत्रिः । जैमिनिः ।
एतेषां तर्पणान्ते, त्रयोदशैते सामगाचार्याः स्वस्ति कुर्वन्तु
तर्पिताः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः, इत्यामंशावाक्यं पठन्ति ।
द्विगुणभुग्नकुगैः क्षत्वातिलैरञ्जनित्रयदानेन चैतांस्तर्पयन्ति । एव-
मग्रेऽपि । शटिगणः स्वस्वपि । शटिः । माल्लविः । काल्लविः ।
ताण्डाः । हृषाणः । शमवाहुः । रुक्किः । अगस्त्यः । वष्कगिराः ।
हहः । एतेषां तर्पणानन्तरं, दशैते प्रवचनकर्त्तारः स्वस्ति कुर्वन्तु
तर्पिताः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः, इत्यामंशावाक्यपाठः शिष्टा-
चारागतः ॥ ७ ॥

क्रतुः । प्रचेता' । वशिष्ठ । भृगु' । नारदः । पुलस्तिरित्थं
पुलस्त्य इति केचित् पठन्ति । सोऽयं सम्प्रदायागतोऽग्न्यादिगणः ।
अत्रान्ते यथायथं तृप्यतु इति, तृप्येता इति, तृप्यन्तु इति वा
प्रयोक्तव्यम् । सर्व्ववादैौ प्रणवः प्रयोक्तव्यः । लिखित्यमाणस्रान
सूत्रपरिशिष्टवचनात् । तृप्यतामिति पक्षेऽपि तथैव यथायथं
परिणामः करणीयः । तृप्यता वेति केचिन्न पठन्ति । स्रानसूत्र
परिशिष्टे तु तदप्युक्तम् । यथा ।

“तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना च प्रणवादिना” ।

इति । अग्न्यादितर्पणानन्तरं, एवमादयः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिता
स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः, इत्यासशावाक्यं कृताञ्जलयः पठन्ति ॥४॥

सर्व्वं च सव्येनैतांस्तर्पयेत् ॥ ५ ॥

सर्व्वत्र तर्पणे । अपवादस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् सर्व्वं च देवतर्पणे
इत्यर्थः । सव्येनेति उपवीती भूत्वा दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा
देवतीर्थेनैतान् देवान् तर्पयेदित्यर्थः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन् मदा ।

पातयेदितरञ्जानुं पितॄन् परिचरन्पि” ॥

इति । देवतीर्थस्य देवकर्मार्थत्वं प्रसिद्धमेव । गणस्य बुद्धौ
मन्त्रिज्ञितत्वादेतानिति बहुवचननिर्देशः । अग्निमात्रतर्पणस्य पूर्व्व-
सुक्तत्वे त्वेतदसङ्गतं भ्यादित्युक्तमादावेव । केचित्तु पूर्व्वेण सूत्रेणा-
स्यैकसूत्रता कृत्वा किञ्चिच्चान्यथाकृत्य, अग्निस्तुप्यत्विति च
देवान्तर्पयेयुरिति पठन्ति ॥ ५ ॥

पितामहीप्रपितामहीः । त्रीन् मातृत इति आत्मीयाभिसम्बन्धात्
 पुंसा निर्देशः । मातृतस्त्रीनात्मीयानित्यर्थः । “तस्मात्तेनोभयं
 जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विदः” इति
 च्छान्दोग्योपनिषत्सुतिव्याख्याने “उभयग्रहणमविवक्षितं यस्योभयं
 हविरार्त्तिमार्ष्टीतीति यद्वत्”—इति शङ्कराचार्यचरणोक्तवदत्रापि
 त्रीन् मातृत इति पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वोपपत्तेश्च । मातामहा-
 नित्यत्रापि त्रीनित्यनुपपद्यते । त्रीन् मातामहान् मातामह-
 प्रमातामहद्वयप्रमातामहानित्यर्थः । त्रीनित्यनुपज्ञात् माता-
 महानिति बहुवचननिर्देशात्

“मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः” ।

इति दर्शनाच्च ‘मातामहपदं तदादित्विकपरम । ते खल्वमी
 त्रयोऽपि मातामहा एव । तत्राद्यो निरुपपदः परी तु सोपपदा-
 वित्येतावान् परं विशेषः । तत्पत्नीच तेषां मातामहानां पत्नीच
 तर्पयेत् । तत्पद्माद्येति पाठे व्यत्ययेन प्रथमा । तत्पत्नीचेत्यर्थः ।
 तर्पयेदित्यनुवर्त्तते । इत्येतत् पितृतर्पणम् । तेनामीषां तर्पणमवश्यं
 कार्यमिति तात्पर्यम् । केचित् इतिकार न पठन्ति । तदत्र
 पाठक्रमात् प्रथमं पित्रादीनां ततो मात्रादीनां तदनु मातामहा-
 दीनां ततस्तत्पत्नीनां तर्पणं कर्त्तव्यम् । स्मृत्यन्तरप्येवमेव तर्पण-
 क्रमोऽमीषासुपदिश्यते ।

‘पित्रादित्रयपत्नीनां पृथग्देय ततो जलम् ।

ततो मातामहानाञ्च क्रम एव हि तर्पणे” ॥

इति ।

अथ कव्यवालादयोदिव्या यमाश्च ॥ ८ ॥

अयानन्तरं कव्यवालादयो दिव्या, पितरो यमाश्च तर्पणीया इत्यर्थः । व्यत्ययाद्वा द्वितीयार्थे प्रथमा । कव्यवालादीन् दिव्यान् पितृन् यमांश्च तर्पयेदिति वर्त्तते । कव्यवालादय इत्यादिशब्दो नलादिसम्यहार्थः । यमा इति बहुवचनं गणलक्षणार्थम् । कव्यवालादयस्तावत् । कव्यबालः । नलः । सोमः । यमः । अर्थ्यमाः । अग्निष्वात्ताः । सोमपीयाः । वर्हिषदः । यमाः, खल्वपि । यमः । धर्मराजः । मृत्युः । अन्तकः । वैवस्वतः । कालः । सर्वभूतक्षयः । ओदुम्बरः । दध्नः । नीलः । परनेष्टी । हकोदरः । चित्रः । चित्रगुप्तः ।

अथापसव्येन इत्युपक्रम्यैतदभिधानात् यमतर्पणमपि गोमिनीयानामपसव्येनैव कर्त्तव्यम् ।

“दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।

देवतीर्थेन देवत्वात् तिलैः प्रेताधिपो यतः” ॥

इति स्कन्दपुराणीय गोमिनीयव्यतिरिक्तविषयम् । अन्यथा तेषां स्वशास्त्रोपरोधापत्तेः ॥ ८ ॥

अथात्मीयाऽस्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतो माता-
महाऽश्च तत्पत्नीश्चेति पितृतर्पणम् ॥ ९ ॥

अयानन्तरमात्मीयान् तर्पयेत् । आत्मीयानेवाहं व्रीनिति । पितृगमनीन् पितृपितामहप्रपितामहान् । मातृतस्त्रीन् मातृ

करणीयम् । निवीतं मनुष्याणामिति हि श्रूयते । व्यत्ययेन वा द्वितीयाद्यै प्रथमा । सनकादीन् तर्पयेदिति वर्तते । इतिशब्द-
स्तर्पणपरिसमाप्तिद्योतनार्थः । सनकादयो निवीत्यथ मनुष्यधर्मा-
इति पाठे, अथानन्तरं निवीतो भूत्वा सनकादीन् तर्पयेदित्यर्थः ।
समानमन्यत् । सनकादयश्च निवीतमिति मनुष्यधर्मः इति पाठे
निवीतस्य मनुष्यधर्मत्वेनोक्त्या सनकादितर्पणं निवीतिना कर्त्तव्य-
मित्यर्थादुक्तं भवति । सनकादयः खल्वपि । सनकः । सनन्दनः ।
सनातनः । कपिलः । आसुरिः । वोढुः । पञ्चशिखः । सनन्दनः
इत्यत्र सनन्दः इति केचित् पठन्ति । आचार्येण खल्वत्रभवता
तर्पणमात्रमुक्तं, तत्र तत्राञ्जलिसंख्या तु नोक्ता । सा च,

“एकैकमञ्जलिं देवा हौ हौ तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम्” ॥

इति ।

“मातृमुखाय यास्तिस्त्रस्ताभ्यो दद्यात् त्रिरञ्जनीन्” ।

इति चैवमादिभृत्यन्तरेभ्योऽवगन्तव्या । एकैकमञ्जलिमिति वचनं
गोभिलसुतमंदिताया इति हलायुधः । गोभिलपुत्रस्येति तत्त्व-
कारोऽप्याह । दिङ्नियमस्तु “मनुष्याणामेवा दिक् या प्रतीची”
इति षड्विंशब्राह्मणात् । “प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणा पितरः
प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीमसुरा अपरेषामुदीचीं मनुष्याः” इति
ब्राह्मणान्तरास प्रतिपत्तव्यः । दृष्यतु दृष्यतां यत्त्वभिधानात्
गोचनामादीनां प्रथमान्ततयोन्निष्ठोऽर्थादुक्तः । तथाच ज्ञानसूत्र
परिशिष्टम् ।

“स्वपितृभ्यस्ततो दद्यान्मातृभ्यस्तस्य चाप्यनु ।

ततो मातामहानाञ्च पितृव्यानान्ततःपरम्” ॥

इति ।

“पितृणामथ मातृणां ततो मातामहस्य च” ॥

इति ।

“पितृभ्यः प्रथमं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।

ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्य सुतस्य च” ॥

इति ।

“अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

तर्पणं पिण्डदानञ्च नरकं स तु गच्छति” ॥

इति चैवमादौ बहुलम् ।

रघुनन्दनभट्टाचार्यास्तु, अथात्मीयास्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृत-
स्तत्पत्नीधेति सूत्रं पठित्वा, त्रीनिति पुलिङ्गनिर्देशेन तत्पत्नीधेति
पृथगुपादानेन च मातृत इत्यस्य मातामहपरत्वं वर्णयाम्बभूवुः ।
तच्चित्थम् । पुलिङ्गनिर्देशस्योपपादितत्वात् । तत्पत्नीधेति पृथगु-
पादानस्य मातादिमपत्नीपरिग्रहार्थत्वेनोपपत्तेश्च । अस्मदव-
लोकितेषु सूत्रपत्र्येषु परिदृष्ट एव तु पाठोऽस्माभिर्लिखितः ॥ ८ ॥

सनकादयश्च निवीतमिति मनुष्यधर्माः ॥ १० ॥

निवीतं यथा भवति तथा सनकादयस्तर्पणीयाः । निवीतत्वे हेतु-
गर्भविशेषणं मनुष्यधर्मा इति । छान्दसोऽयं प्रयोगः । यतस्ते
मनुष्यधर्माणां अतएव तर्पां तर्पणं निवीतं यथा भवति तथा

स्यापि तद्विषयत्वानुपपत्तेस्तस्यापि यजुर्वेदिविषयत्वात् । अतएव, ब्रह्मादिचतुर्षु तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोग-विधिर्ग्राह्यः इत्यभिधाय, ततश्च ब्रह्मा दृष्यतामिति प्रयोग इति तैरेवोक्तम् । तस्मात् गोभिलीयानां दृष्यतु दृष्यता वेत्यन्तमेव तर्पणवाक्यं न तत्र सतिलोदकादेरुल्लेखः । अतएव दृष्यतामिति सेक्तव्यमित्युक्तम् । गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

“वद्वत्प वा स्रग्दृष्टोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थं कृते सर्वः कृतो भवेत्” ।

इति । छन्दोगपरिशिष्टोक्तेऽपि तर्पणे तिलोदकादेरुल्लेखो न कृतः । अन्यथा तदुक्तब्रह्मादितर्पणेऽपि ब्रह्मा दृष्यतामेतदुदकं तस्मै नम इत्यादिवाक्यरचना किमिति तैर्न क्रियते ।

तदिदं स्नानाद्गतर्पणमेवात्रभवता सूत्रकारेणोक्तम् । कथं ज्ञायते ? स्नानविधिमभिधायैतस्य तर्पणस्याभिधानेन प्रकरणा-दस्य स्नानाद्गताऽवगतेः ।

“आप्लवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्री च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः ॥

आप्लवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वेतः पश्चात् स्नानमेव ह्यथा भवेत्’ ॥

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टोक्तेः । अत्र खल्वप्लवने तु संप्राप्ते इत्युप-क्रमात् स्नानमेव ह्यथा भवेदिति चोपसंहारात् स्नानाद्गमेव तर्पणं सूर्योपस्थानात् पर गायत्रीजपात् स्वाध्यायजपाच्च पूर्वं कर्तव्य-मित्युक्तम् । गायत्रीजपात् परतस्तत्कारणे तु तस्यायथाकाल-

“गोत्र स्वरान्त सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि ।
 गोत्रसु तर्पणे प्रोक्त कर्त्ता एव न मुञ्चति ॥
 सर्व्वत्रैव पित प्रोक्त पिता तर्पणकर्म्मणि ।
 पितुरक्षय्यकाले च अक्षया तृप्तिमिच्छता ॥
 अश्विनर्घ्यादिके कार्य्ये गर्भ्या तर्पणकर्म्मणि ।
 गर्भणोऽक्षय्यकाले च पितृणा दत्तमक्षयम्” ॥

इति । तथा ।

‘अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन च ।

दृष्यतामिति सेक्तव्य नाम्ना च प्रणवादिना’ ॥

इति । योगियाश्रवस्कास्याध्येतत् । एतच्च पात्रकरणकर्त्तर्पणे
 बोद्धव्यम् । हस्तकरणकर्त्तर्पणे त्वञ्जलिर्नैव तर्पणम् । तथाच
 तत्रैवोक्तम् ।

‘आहे सेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत् ।

तर्पणे तूभय कुर्यादेव एव विधि स्मृत ” ॥

इति । यत्तु पितृतर्पणे दृष्यतामित्यनन्तर, एतत् सतिलोदक तर्पणं
 सूधेति वाक्यरचना तत्त्वकृद्भि कृता । तत्र प्रमाणं नास्ति ।
 ते किल असावेतत्ते उदकमिति इति जानूकर्ण्यवाक्यम्,

‘नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्प्या स्युरनुपूर्व्वम् ।

इति योगियाश्रवस्कावचनञ्च पश्यद्विस्तृया निश्चितम् । तथा
 युक्तम् । जानूकर्ण्यवाक्ये सवीधनान्तनामोक्तेस्वाभिधानेन तस्य
 गोभिनीयव्यतिरिक्तविषयत्वात् । गोभिनीयानां स्वशास्त्रे दृष्यतु
 दृष्यता वेत्येतावन्मात्रविधानेन योगियाश्रवस्कोक्तस्वधाकार-

प्रकृतिविकृतिभावस्त्वैवाभावात् । सपरिकराभिहित्वा प्रकृति
विकृतिरन्या इति हि मीमांसकसिद्धान्तः । स्नानाङ्गं तर्पण
खल्वत्रभवता सूत्रकारेण सपरिकरमभिहितम् । प्रधानतर्पणमपि
कात्यायनेन सपरिकरमेवोपदिष्ट कर्मप्रदीपे । तत् कस्य
केनाभिसंबन्धः । विस्तरेण चैतद्द्रष्टव्यमात्रे विचारितमस्माभि
रिति नेह प्रस्तूयते अन्यगौरवभयात् ॥ १० ॥

ततः प्रत्युपस्थानं गायत्र्यष्टशतादीन् जप्त्वा ॥ ११ ॥

ततस्तर्पणादनन्तरं गायत्र्यष्टशतादीन् जप्त्वा सवितुः प्रत्युपस्थानं
कुर्यात् । अष्टाधिकं शतमष्टशतम् । आदिना सन्ध्यासूत्रोक्तानि
पक्षान्तराणि गृह्यन्ते । प्रातिसोम्येन चात्र सन्ध्या निर्दिश्यते ।
सन्ध्यासूत्रे तावदष्टैकादशद्वादशपञ्चदशशतसहस्रसंख्यानां क्रमेणो
पदेशः । अत्र वैपरीत्येन शतसंख्यामुपदिश्यादिना ततः प्राक्तनानि
संख्यान्तराण्युरीकृतानि । शतस्याष्टाधिकत्वमात्रमत्र विशेषः ।
अथवा, अष्टशतादीनित्यत्रापदेन सन्ध्यासूत्रोक्ताया आदिमाया
अष्टसंख्यायाः, शतशब्देन तदुक्ताया उपान्तिमायाः शतसंख्याया,
आदिपदेन च तदन्तरानुपठितानां संख्यान्तराणामुपमग्रहः ।

तत्त्वकारप्रभृतिभिरेवमेव सूत्रमिदं पठितं प्रत्युपस्थानपरतया
व्याख्यातम् । अन्ये पुनरन्यथैतत् सूत्रं पठन्ति । तत्रोपस्थानं
गायत्र्यष्टशतादीन् कृत्वेति केचित् । तत्र तस्मिन्वचसरे तर्पणा-
वसाने इत्येतत् । गायत्र्यष्टशतादीन् कृत्वा अष्टा उपस्थान
मवितुरिति तस्यार्थः । अत्र फलतो न कश्चिद्विरोधः ।

कृतत्वेनाकृतकल्पत्वात् तदङ्गवैगुण्येन स्नानमेव इथा भवेदिति निन्दा सुतरामुपपद्यते । प्रधानतर्पणञ्च पिब्यन्नरूपं छन्दोग-परिशिष्टे कात्यायननोक्तम् । तच्च ब्रह्मयज्ञात् करतः कर्त्तव्यमित्यपि तत्रैव तेनैवोक्तम् । तस्मात् स्नानाङ्गतर्पणं गायत्रीजपात् सामजपरूपात् ब्रह्मयज्ञाच्चाव्याक्, प्रधानतर्पणन्तु श्रुतिजपरूपात् ब्रह्मयज्ञात् परतः करणीयमित्यविरोधः । सूत्रकारेण खल्वत्र-भवता स्नानाङ्गतर्पणानन्तरं साम्ना जपरूपो ब्रह्मयज्ञ उक्तः । कात्यायनेन तु प्रधानतर्पणात् पूर्वं श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञोऽभिहित इति नास्ति विरोधगन्धोऽपि । तथाच कात्यायनः ।

“वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्” ।

इति ।

“यद्य श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स वीचते ।

स चाव्याक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

यैवदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात्” ॥

इति च । स्नानाङ्गं प्रधानञ्चेति तर्पणद्वयं प्रत्यहं कर्त्तव्यतया गार्ग्यदेगितमित्यत्र कस्यापि न विप्रतिपत्तिः । तर्पणद्वयं सर्व्व एव मन्यन्ते । तत्र केचित्तायदेवं मन्यन्ते । प्रधानतर्पणं स्वस्येतत् स्नानाङ्गतर्पणेन विक्रियते । एतच्च ज्यातिष्टोमस्येद्युत्तरकान्तत्वं तद्विक्रती सोम इव स्नानाङ्गतर्पणस्य सूर्य्योपस्थानोत्तरकान्तत्वं तद्विक्रती प्रधानतर्पणेऽप्यतिदेगात् प्राप्नोति । तथाचैकेनैव तर्पणेन कृतेन तस्तेणोभयमिदिरित्याचक्षते ।

येयमभिर्ज्ञो विचरचना । इयोरिव मपरिकराभिहितत्वेन

दशस्तोमं, तस्मिन्नेवार्चिके समाम्नातायां इन्द्रं नरो नेमधिता
हवन्ते इत्यस्यामृचि अरण्यगानि गीयते । तच्च साम, हाउ ।
विः । ओहा । विः । इत्यादिकं, आयुधां अस्मभ्यं वर्चोधा
देवेभ्यः २३४५ : । इत्यन्तं, हाउ इत्यादिकैः वयः इत्यन्तैर्दशभिः
स्तोमैरुपेतम् ।

उन्नयं नाम साम, आदित्यस्योन्नयमित्यार्षेयब्राह्मणे निर्दि-
श्यते । तच्च सामारण्यगाने, उत् । नयामि । इत्यादिके स्तोमे
गीयते । स च स्तोमः स्तोमग्रन्थे पठ्यते । तच्चैतत् साम,
उन्नयामि । होइ । ३ । इत्यादिकं, प्रियेधामः स्त्रियचरे २३४५ ।
इत्यन्तम् ।

गायत्रीसामौशनं द्विधा गीयते । एकं तावत् ऊहगाने उत्तरा-
र्चिकगते प्रेष्ठं वो अतिथिः सुपे इत्यादित्यचसूक्ते गीयते । तत्र
प्रेष्ठ वो अतिथिः सुपे इति प्रथमा । कविमिव प्रगृह्यं इति
द्वितीया । त्वं यविष्ठ दाशुयः इति तृतीया । तस्य च साम्नः, प्रेष्ठं
वाः । अता २३ इयोम् । इत्यादिः, दा २३४ यो इ हाइ ।
इत्यन्तः प्रथमोऽंशः । कविमिवा । इत्यादिः, दा २३४ धो इ हा ।
इत्यन्तो द्वितीयोऽंशः । तुवं यवायि । इत्यादिः, था २३४ नो इ
हायि । इत्यन्तस्तृतीयोऽंशः । अपरञ्च छन्दस्वार्चिके समाम्नाताया
प्रेष्ठं वो अतिथिः सुपे इत्यस्यामृचि वेयगाने (गीयगाने)
गीतम् । तच्चोत्तरं सामैव शिष्टाः ५५ समान्द्रियन्ते । तच्चोह-
गानगीतस्य साम्नः प्रथमांशरूपमेव । तदपि सामोशनमा दृष्ट-
मित्यौशनमाख्यायते । “आतित्यगायां गायत्रीसामौशनम्” इति

ततो गायत्र्यष्टशतमादौ कृत्वा इत्यपरि । ततस्तर्पणानन्तरा
आदौ वक्ष्यमाणब्रह्मयज्ञात् पूर्वं गायत्र्यष्टशत कृत्वा इति
तत्कार्यं ॥ ११ ॥

स्नानाङ्गतर्पणं सवितु प्रत्युपस्थानञ्चाभिधायाधिदानीं साम
जपरूपोब्रह्मयज्ञोऽभिधीयते ।

भास दशस्तोभमुन्नयं गायत्रीसामौशनं शुद्धा-
शुद्धीये राजनरौहिणके बृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्महा
नाम्नो महादिवाकीर्त्यं ज्येष्ठसामानि देवव्रतानि
पुरुषव्रतानुगानं तवश्यावीयमादित्यव्रतमेकविंशत्यनु
गानम् ॥ १२ ॥

जपेदिति विपरिणामेनानुपञ्चनीयम् । च शब्दोऽत्र लुप्तवत्
द्रष्टव्यः । भामादयः सामविशेषाः । तत्र यद्यपि भामादीनि
कानिचित् सामान्यनेकत्र गीयन्ते, तथापि यान्यत्र गिष्टे परि-
गृहीतानि तान्येवात्र प्रदर्शयन्ते । अपरिगीनितसाम्ना साम्ना
माययभूतानामृचा त्रिधा पाठोपपत्तये यस्यामृचि यत् साम
गीयते, तदपि प्रवेदयिष्यते ।

तत्र, हाउ हाउ हाउ । ओहा । २ । इत्युपक्रमः, द्वियाहा-
उवा १ । भा २३४५ म । इत्यवसानः, भाम नाम भाम परस्मै
गाने, च्छन्दोव्याचिके समान्यातायां प्रज्ञस्य वृणो परस्मै नमः
इत्यस्यामृचि गीयते ।

हवामहा ३ ए । इति द्वितीयतृतीयादिकं भरद्वाजस्य बृहद्नाम धेयमित्युक्तम् ।

रयन्तरं साम अरण्यगाने, उत्तरार्चिकस्य, अभित्वा शूर नोनुमद्वत्यस्यामृचि गीयते । साम चैतत्, अभित्वा शूर नोनुमो-
वा इत्यादि, ओवा ६ । हाज वा । अम् । इत्यन्तम् ।

सेतुसामापरनामधेयं पुरुषगतिः नाम साम अरण्यगाने,
अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य इत्यस्यामृचि गीयते । ऋक् चेयं
छन्दस्यार्चिके समाम्नायते । तदेतत् साम, हाड । ३ । सेतूप्रस्तर ।
इत्यादि, सेतूप्रस्तीर्त्वा चतुरा २३४५ : । इत्यन्तम् ।

महानाम्ना इति बहुवचनात् महानाम्नासंज्ञकानां सर्वेषां
साम्नामिह ग्रहणम् । तानि च सामानि महानाम्नार्चिके
संमाम्नातासु ऋक्षु गीयन्ते । तत्र, विदा मघवन् इति, अभिष्ट-
मभिष्टिभि, इति, एवाहि शक्रो राये इति चैवमादिकासु तिष्ठपु
ऋक्षु प्रथमं साम गीयते । विदा राये सुवीर्य इति, योमध्विष्ठो-
मघोनां इति, ईशि हि शक्रस्तमृतये इति चैवमादिकासु तिष्ठपु
ऋक्षु द्वितीयम् । इन्द्र धनस्य मातये इति, पूर्व्वस्य यत्ते अद्रिव इति,
प्रभोजनस्य वृवहन् इति चैवमादिकासु तिष्ठपु ऋक्षु तृतीयम् ।
एवाहोव इत्यादिकेषु पञ्चसु पुरोषपदेषु गीतं चतुर्थं सामापि
शिष्टेः परिगृहीतम् । तेषामपि तत्रैव पठितत्वात् । तदन्तर्भूत-
त्वात् । अत्र च, “महानाम्नायर्चं विदा मघवन्नित्याद्याः प्रकृत्या
तिस्रः अध्ययनसिद्धासु नवसंख्याकाः तृचः” — इत्याप्येवाद्वाङ्म-
भाथमनुभव्यम् ।

नाद्यायनीयकल्पसूत्रभाष्य, आतिथ्यायामिष्टौ श्रीग्नः गायेत
गायत्रीसाम । त्रैष्टुभान्यध्वीयनानि सन्ति अतो विशेषणार्थं
गायत्रीप्रहणम् इत्यग्निस्वामिनः ।

शुद्धाशुद्धीये, शुद्धाशुद्धीय नाम सामद्वयं, वेद्यगाने (गीयगाने)
एतोन्विन्द्रऽ स्तवाम शुद्ध इत्यस्यामृचि गीयते । ऋक् सेय
छन्दस्यार्चिके पठ्यते । तत्र, एतोन्विन्द्रऽ स्तवामा । इत्यादि
ममा ३४ ओहीवा । तू २३४५ । इत्यन्तः प्रथमम् । एतोन्विन्द्रऽ
स्तवा ६ मा । इत्यादिक, ओ २३४५ इ । डा । इत्यन्तः
द्वितीयम् ।

राजन रीहिणश्च नाम सामद्वयं अरण्यगाने, इन्द्र नरो-
नेमधिता हवन्ते इत्यस्यामृचि गीयते । ऋक् सेय छन्दस्यार्चिके
समाम्नायते । तत्र हुम । १ । हो । ३ । हउ । ३ । इत्यादि
वागीडा सूषोऽहङ्गा २३४५ । इत्यन्तः राजनम् । हाउ । ३ ।
आइही । ३ । इत्यादिक, वा २३४ ओहीवा । ऊ २३४५ ।
इत्यन्तः रीहिणम् ।

हहत् साम ऊह्यगाने उत्तरार्चिकस्य प्रगाथरूपे मृक्ते
गीयते । तत्र त्वामिहि हवामहे इति प्रथमा ऋक् । स त्व
नयिष वशहन्त इति द्वितीया । तत्र, छन्दस्यार्चिके ममा
आतायां प्रथमायामृचि गीयमानः ओहीयि त्वामिहि हवा
सहा १ ए । इत्यादिक, उहुय ६ ऊहत् । वा । हम् । इत्यन्तः
सामेवाद्रियते शिष्टा । न तु प्रगाथमृक्ते गीतम् । आपेयव्राह्मण
भाष्येऽपि त्वामिहि हवामहे इत्यत्रैकं साम, ओहीयि त्वामिहि

हाउ । ३ । इत्यादिकं, धर्मो ३ धर्मः । ३ । इत्यन्तं पञ्चममनुगानं
पुरीषनाम । धर्मविधर्म । ३ । इत्यादिकं, ऋ० वं० २० वं
व० २० वम् । ३ । इत्यन्तं पञ्चममनुगानं पक्षो नाम । श्रीहोहोवा
होउ । २ । इत्यादिस्तोभयुक्तं, अम्भाजीज्जगोतिरम्भाजी २३४५
त् । इत्यन्तं, विम्भाड् वृहत् पिवत् सोम्य सधु इत्यस्यामृचि गीय
मानं सप्तममनुगानमात्मा नाम । भूमिः । ३ । अन्तरिक्षं । ३ ।
इत्यादिकं, भूताया २३४५ । इत्यन्तं अष्टममनुगानं करुनाम ।
योः । ३ । अन्तरिक्षम् । ३ । इत्यादि, ए ३ । आयुषे २३४५ ।
इत्यन्तं नवममनुगानमप्युरुनाम । हाउ ३ । ज्योतिः । २ ।
इत्यादि, श्री हो वा । ई २३४५ । इत्यन्तं दशममनुगानं पुच्छं
नाम । तदेतत् दशानुगानोपेनं सहादिवाकीर्त्य नाम माम
सुपर्णमित्याचक्षते । तदथ सप्तममनुगानं विज्ञायान्यानि सामानि
न खलु ऋक्षु गीयन्ते । किन्तु ऋगक्षररहितान्येव स्तोभेषु
गीयन्ते । सर्वाणि चैतानि सामान्यरखगाने पठ्यन्ते ।

ज्येष्ठमामानि, आज्यदोहान्येव ज्येष्ठमामानीत्याख्यायन्ते ।
तथाच पञ्चविंशब्राह्मणम् । “ज्येष्ठमामानि वा एतानि” इति ।
व्याख्यातश्चैतद्भाष्यकृद्भिः “एतान्याज्यदोहानि साम्ना मध्ये ज्येष्ठानि
प्रथमभूतानि खलु” इति । त्रीणि तावदाज्यदोहानि अरखगाने,
मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्येतस्यां छन्दस्यार्चिके उत्तरार्चिके
च सामान्नातायामृचि गीयन्ते । तत्र तावत्, हाउ । ३ । आज्य
दोहम् । ३ । मूर्द्धानं दायि । इत्यादिकं, आज्यदोहम् । २ । ए ।
आज्यदोहा २३४५म् । इत्यन्तं प्रथमम् । हाउ ३ । हुम् । चिदो-

तत्र, ए २ । विडा मघवन् विडा । इत्यादि, आया । हि
 पिबसा २ खुवा । इडा २३४५ । इत्यन्त प्रथम साम । ए २ ।
 विदारयि सुवीरियाम् । इत्यादि, क्रात् । छन्दऋता २ ऋहात् ।
 इडा २३४५ । इत्यन्त द्वितीयम् । ए २ । इन्द्रन्वनस्य मातयाइ ।
 इत्यादि साखा । सुगेयो २ इयू । इडा २३४५ । इत्यन्त तृतीयम् ।
 आइवा । हिवेवा २३४५ । इत्यादिक, वाहा ३१ उवा २३ ।
 ई ३४ डा । इत्यन्त पञ्चसु पुरीषपदेषु गेय चतुर्थम् ।

महानाम्नो महावैराज महादिवाकीर्त्यमिति केचित्
 पठन्ति । तत्र महावैराजनेवाधिकम् । तच्च, पिवा सोममिन्द्र
 मन्दतु त्वा इति छन्दस्यार्चिके समाम्नातायामृचि ममुत्पव,
 होइयाहोइयाहोइया ३४३ पिब । मत्स्नाहाउ । इत्यादिक,
 इयपिबमत्स्वा २ । हाउवा ३ । ई २३४५ । इत्यन्त इन्द्रस्य
 वमिष्ठस्य वा महावैराजनामक साम अरण्यगानि गीयन्ते ।

महादिवाकीर्त्य एन्द्र महादिवाकीर्त्य मीर्यं वा दशानुगान
 मित्यापेयब्राह्मणोक्तेर्दमभिरनुगानैरुपेत महादिवाकीर्त्य नाम
 साम । तत्र, हाउ । ३ । आयु । ३ । इत्यादिक, वागज्योती
 २३४५ । इत्यन्त प्रथममनुगान गिरी नाम । एवाहियेवा २३४
 भीहोवा । इत्यादिक, हिपूपान् । हिदेवा २३४५ । इत्यन्त
 द्वितीयमनुगान घीवा नाम । वयोमनोवय प्राणा । इत्यादिक,
 वा १ । ई २३४५ । इत्यन्त तृतीयमनुगान ऋन्धो नाम ।
 वयोमना २३ । इत्यादिक, होइहोवाघो २३४५ वा १५१ ।
 ऊ २३४५ । इत्यन्त चतुर्थमनुगान कीकमो नाम । ऊर्क ।

दायरूपेणैक एकानुगानञ्चैकमित्यभिप्रायेण पुरुषव्रतस्य द्वित्व
मुक्तम् । परमार्थतन्त्र पञ्चैव पुरुषव्रतानि भवन्ति । अतएव
“एतानि पट्टगायितानि मामानि हे पुरुषव्रते इत्यभिधेयानि ।
तेनाद्य पञ्चानुगान पञ्चश्रृङ्गायितैरनुगानैरुपेत द्वितीयमेकानुगान
एकचर्चायितेन मामरूपेणानुगानेनोपेतमिति समुदायापेक्षया
द्विवचनम्” इत्यार्षेयब्राह्मणभाष्ये साध्याचार्याः ।

तत्र तावत् षडुवा हाउ । ३ । इत्यादि, वा ३ । इट्
इडा २३४५ । इत्यन्त पञ्चानुगानस्य प्रथममनुगानम् । उहोवा
होवा २ । ३ । इत्यादि, श्रीहोवा । ऊ २३४५ । इत्यन्तं
द्वितीयम् । इयो होवा २ । ३ । इत्यादि, श्रीहोवा । ई २३४५ ।
इत्यन्त तृतीयम् । हाउ । ३ । तावानस्य । महा २३ इमा ३ ।
इत्यादि, हाउ ३ । वा ३ इट् इडा २३४५ । इत्यन्त चतुर्थम् ।
हाउश्वा । ततोविराडजायत । इत्यादि हाउश्वा ३ । ई २३४५ ।
इत्यन्त पञ्चमम् । गत तावत् पुरुषव्रत पञ्चानुगानम् । एकानुगान
खल्वपि । हाउ ३ । अस्मीनम्निन । ३ । इत्यादि हा२३४श्रीहोवा ।
सुवर्ज्याती २३४५ । इत्यन्तम् । मामानि चैतानि मर्वाण्येवा
रण्यगानि गीयन्ते ।

तवश्यावोय नाम साम, उं ऊ २३४५ । ऊं भू ।
इत्यादि, अतवद । ३ । ह्रस्ववश्ववश्वम् । ३ । इत्यन्त अरण्य
गानात् पृथगेव स्तोभगायत्रीनामकचोर्गीयते इति केचित् ।
केचित्तदप्यरण्यगानान्तर्गतमेव वदन्ति । परमार्पयब्राह्मणे
अरण्यगानगीतानां साम्नामृषिनामादिकमुपदिष्टमस्ति । तव

हम् । ३ । इत्यादि, चिदोद्वाह । वा ३ । ई २३४५ । इत्यन्तं
द्वितीयम् । हाउ । ३ । ओहम् । ३ । इत्यादि, ओ २ हाउ ।
वा ३ । ए ३ । ऋतम् । इत्यन्तं तृतीयम् ।

देवव्रतानि त्रीणि सामान्यारण्यके गीयन्ते । तानि चैतानि
सामानि न खल्वपि ऋतु गीयन्ते किन्तु ऋगक्षररहितान्येव
स्त्रीभिषु ।

तत्र, अधिप । ताद । मित्रप । ताद । इत्यादिकं, आउ ।
वा २३ । ना २३४ माः । इत्यन्तं प्रथमम् । अधिप । ताद ।
मित्रप । ताद । इत्यादिकं, युयो ३ । आउ । वा २३ ।
ना २३४ माः । इत्यन्तं द्वितीयम् । अधिप । ताद । मित्रप ।
ताद । इत्यादिकं, आउ । वा २३ । ना २३४ माः ।
इत्यन्तं तृतीयम् । तेषां खल्वेषां त्रयाणां देवव्रतानामारभः
परिममातिश्च समानैव । मध्ये तु वैलक्षण्यमस्ति । तच्च गान-
धन्याद्बुभुक्षितव्यम् ।

पुरुषव्रतानुगानं, पुरुषव्रतनामकानि षट् सामानि छन्दस्या-
र्चिके समाम्नातासु षट्सु ऋतु गीतानि । तत्र, महस्त्रशीर्षा
पुरुष इति प्रथमा । त्रिषादूढे उदेत् पुरुष इति द्वितीया । पुरुष-
एवेदं सर्वमिति तृतीया । तावानस्य महिमा इति चतुर्थी ।
ततो विराडजायत इति पञ्चमी । कयानधिष्ठ आभुवदिति
षष्ठी । यद्यथावैद्यवाज्जले, "हे पुरुषव्रते पञ्चानुगानशेकानु-
गानञ्च" इति पुरुषव्रतस्य द्वित्वमुक्तं, तथापि तत्र पञ्चानुगान-
शेकानुगानशेत्यभिधानात् पञ्चानुगानपदाभिधेयं सामपञ्चकं सप्त-

इत्यस्यामृच्युत्पन्न, भ्राजा श्रीही होहाइ इत्यादिकं, हो ५ ६ ।
डा । इत्यन्तं साम पञ्चममनुगानम् ।

आदित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानम् । एकविंशत्यनुगानमिति
शाण्डिलीपुत्रस्य मतम् । वार्षायणीपुत्रस्य तु मते द्वाविंशत्यनुगान-
मेतत् । तथाचार्येयब्राह्मणम् । आदित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानं
शाण्डिलीपुत्रः द्वाविंशतिरिति वार्षायणीपुत्रः इति । सूत्र-
कारेण त्वत्प्रभवता शाण्डिलीपुत्रमतमेवोक्तमित्यवगन्तव्यम् ।

तत्र, सम् । त्वा । भूतानि । इत्यादिके स्तोमे गीयमानं
साम प्रथममनुगानम् । वैश्वदेवा समैरयाः मशानानि भूतवदि-
त्येतत् सर्वं मिलित्वा प्रथमस्यानुगानस्य नामधेयम् । मन्त्रा
भूतान्यैरयदित्यादिके तदाश्रयभूते देवताशाङ्ख्यम्, समैरय-
पदादेः यवणादुक्तनामत्वं बोद्धव्यमिति भाषणाच्चार्याः ।

चित्र देवानामुदगादनीकं, अन्तश्चरति रोचना, इत्यनयो-
र्ऋचोर्गीयमानं, उवी २ उवि । इत्यादिकं, ए ३ । देवा दिवा
ज्योतीरु ३४५ः । इत्यन्तं साम द्वितीयमनुगानम् ।

आयं गौः पृथिरकमीदित्येतस्यामृचि सामहयं गीयते । तत्र,
उवी २ । त्रिः । द्विगी २ । त्रिः । इत्यादिकमार्थं गन्धर्वाप्सरसा-
मानन्दसंभक्तं साम तृतीयमनुगानम् । उवी २ । त्रिः । द्विगी ।
त्रिः । इत्यादिकं गन्धर्वाप्सरसां प्रतिनन्दयचनामकं द्वितीयं साम
चतुर्थमनुगानम् ।

उदुत्यं जातवेदस, चित्रं देवानामित्यादिऋग्दृष्टे गीयमानं,
हाउ । त्रिः । भ्राजा श्रीवा । इत्यादि पुरतोयुक्तं सोम्यातीपञ्च-

श्यावीयस्य तु सान्द्रस्तत्रोपदेशो न दृश्यते । तेनैतत् पृथगेव
 न त्वरस्य शान्तान्तर्गतमिति युक्तं वक्तुम् । पूर्वोक्तं सामं तवश्या
 वीयमिति कचिन्नन्यन्त । तवश्याव इत्यस्यामुत्पन्नं तवश्यावीय
 मिति सामविद्वान्ब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्या । साम्यदायि
 कास्तु अग्नेरित्थान्द पञ्चानुगानमिरान्न वा इत्याप्येयब्राह्मणोक्तं
 भग्नरित्थान्दमिरान्न वा पञ्चानुगानं तवश्यावीयं मन्यन्ते ।
 व्यवहसन्ति चैवम् । स तवश्यावीयानि सामानि ब्रूते इति
 निदानवचनं अग्निरित्थान्द पञ्चानुगानं तवश्यावीयमित्यस्य
 सज्ञा निदानवचनात् — इत्यृह्यगानलेखञ्च तत्र प्रमाणमाचक्षते ।
 छन्दोगापरसूत्रनामधेये षिट्येधसूत्रेऽपि तवश्यावीयानि सामानि,
 —इति बहुत्वेन निर्दिष्टम् । सौत्रमकयचनन्तु पञ्चानुगानपुरुष
 व्रतवत् समुदायापेक्षयाऽप्युपपद्यते । तदत्र भगवन्तोभूमिदेवा
 प्रमाणम् ।

तत्र तावत् ह इति स्तोभे गीयमान, हाउ । ३ । ऊ २ । ३ ।
 इत्यादिक, इट्ठडा २३४५ । इत्यन्तं सामं प्रथममनुगानम् ।
 अग्निरस्मि जवन्ता जातवेदा इत्यस्यामृच्युत्पन्न, हाउश्वा ।
 इत्यादिक सुव । इडा । इत्यन्तं सामं द्वितीयमनुगानम् ।
 पान्यग्निर्विधो अथ पट वे इत्यस्यामृचि गीयमान, हाउ । ३ ।
 इत्यादिक, हा ३१ उवा २३ । ज्यो २३४ती । इत्यन्तं तृतीय
 मनुगानम् । इन्द्र नरा नेमधिता जवन्ते इत्यस्यामृचि गीयमान,
 इया २ । ३ । इया हाउ । ३ । इत्यादिक, ए ३ । व्रतमेसुवरेणकुन ।
 इत्यन्तं सामं चतुर्थमनुगानम् । भ्राजन्त्यग्ने समिधान दीदिव

दशचतुर्दशपञ्चदशषोडशसप्तदशानुगानानि । तत्र, उदुत्य जात
वेदसमिति त्वचे समुत्पद्य, हाउ ३ । भ्राजा ओवा । इत्यादिक
साम द्वादशमनुगानम् । तस्मिन् त्वचे उदुत्यमिति प्रथमा ऋक् ।
अपत्य तायवो यथा इति द्वितीया । अदृश्यस्य केतव इति
तृतीया । तस्मिन्नेव त्वचे गीयमान, हाउ ३ । शुक्रा ओवा ।
इत्यादि पुरत स्तोभयुक्त साम त्रयोदशमनुगानम् । तरणिविम्ब
दर्शत इति त्वचे गीयमान, हाउ ३ । भूता ओवा । इत्यादि
स्तोभयुक्त साम चतुर्दशमनुगानम् । तत्र, तरणिरिति प्रथमा
ऋक् । प्रत्यङ् देवाना विश इति द्वितीया । येनापावक चक्षमा
इति तृतीया । तस्मिन्नेव त्वचे गीय, हाउ । वि । त्रिजाओवा ।
इत्यादिस्तोभयुक्त साम पञ्चदशमनुगानम् । उद्यामैपिरज पृथु
इत्यादिके त्वचे गीयमान, हाउ । त्रि । मत्वा ओवा । इत्यादि
स्तोभपूर्व साम षोडशमनुगानम् । तत्र, उद्यामैपीति प्रथमा
ऋक् । अयुक्त मत्त शुन्युष इति द्वितीया । मत्त त्वा हरितो रये
इति तृतीया । तस्मिन्नेव त्वचे समुत्पद्य, हाउ । त्रि । ऋता
ओवा । इत्यादिस्तोभपूर्व साम सप्तदशमनुगानम् ।

वाक् । मन । प्राण । इत्यादिस्तोभे गीयमान, ऋतूना
वागादिपिचामित्याभ्यासमान, वाक् । मन । प्राण इत्यादिक
साम अष्टादशमनुगानम् ।

उदुत्य जातवेदस, चित् देवानामित्यादिके ऋग्द्वये परस्पर
व्यतिषद्भन गीयमान द्वितीयाऽतीपङ्गस्तस्मिन्नावरणयो ओष
मित्वाचक्षते चक्षुष तदेवैके इति व्यपदिष्ट, हाउ । त्रि ।

नामक साम पञ्चममनुगानम् । अथ च, अतीपद्मो नाम परस्पर
मियणम् । उभयोर्ऋचो सोर्यत्वादृ व्यतिपत्त्य गीयत्वाच्चैतन्नाम
सम्पन्नमित्यार्षेयब्राह्मणभाष्यमनुसन्धेयम् ।

अद्विद्युतत् । विग्र । भूत । इत्यादिस्तोभे गीयमानम्
हाउ । त्रि । सहोभ्राजेत्यादिकमिन्द्रस्य सधस्यनामक साम
षष्ठमनुगानम् ।

श्री हो श्री हो वा । इत्यादि पुरत स्तोभयुक्त, अन्तश्चरति
राचना इत्यस्यामृचि गीयमान, मरुता भूतिसङ्गक साम सप्तम
मनुगानम् ।

प्रजापतिस्तिस्त्र सर्पराज्ञ इति, सर्पाणा सर्पराज्ञ इति,
अर्बुदस्य सपस्य सर्पराज्ञ इति वा समाख्यायमान सामवय
यथाक्रममष्टमनवमदशमातुगानमित्याख्यायते । तच्च, हाउ । ३ ।
वा । इन्द्र । इत्यादि पुरत स्तोभयुक्त, आय गौ वृश्चिरक्रमी
दित्यस्यामृचि गीयमान साम अष्टममनुगानम् । हाउ ३ वा ।
भूतम् । इत्यादि स्तोभयुक्त अन्तश्चरति रोचनेत्यस्यामृचि
गीयमान साम नवममनुगानम् । हाउ ३ वा । आप । तेज ।
इत्यादिक विष्णुगङ्गाम विराजति इत्यस्यामृचि गीयमान साम
दशममनुगानम् ।

उद्यन । उत् । यन । इत्यादिस्ताभे गीयमान उद्यहोक्कानरो
चय । हाइ इत्यादिक घर्मस्य रोचन इन्द्रस्य रोचन वा नाम
साम एकादशमनुगानम् ।

इन्द्रस्य परिधिभक्तकानि षट् सामानि यथाक्रम हादशवयो

गन्धर्व्यामरसामानन्दप्रतिनन्दयज्ञो, सोऽर्थोऽतीषद्ग, इन्द्रस्य च सधस्य, मरुता भूति, प्रजापतेस्तिष्ठ सर्पराक्षस सर्पाणा वाऽर्बुदस्य वा सर्पस्य, धर्मरोचनमिन्द्रस्य वा, धैन्द्र्य परिधय, ऋतूना वागादि पितॄ, मन्त्र्य वैकल्पिक, तन्निधावरुणयोश्चरित्याचक्षते योच च तदेवैके, द्वितीयोऽतीषद्गस्तन्निधावरुणयो योचमित्याचक्षते चक्षुश्च तदेवैके, तृतीयोऽतीषद्गस्तदिन्द्रस्य शिर इत्याचक्षते आदित्यस्योऽय तदादित्यात्मेत्याचक्षते इति ।

कचिच्चु भाम दशस्तीभ उन्नय श्रीशन शुद्धाशुदीये राजन रौहिणे हृदस्साम रथन्तर सेतुसाम महानान्त्र पुरीषपदानि महादिवाकीर्त्य ज्येष्ठसामानि आज्यदोहानि देवव्रतानि पुरुष व्रतानि तपस्यावीय मन्त्राभूतानि उपौ चित्र देवानामन्तररति तदुत्तरसामद्वयं अतीषद्ग सधस्य मरुता भूति सर्पराक्षस धर्मरोचन परिधय ऋतुसाम चक्षु साम योचसाम शिर साम इत्येतानि जप्तव्यानीति षदन्ति ।

तत्र तावत्, ज्येष्ठसामान्याज्यदोहानाञ्च पृथगुपन्यास कथ मिति न खल्वधिगच्छामि । आज्यदोहान्येव तु ज्येष्ठसामानीति पुरस्तादिवेदितम् । ज्येष्ठसामान्याज्यदोहानीति सूत्रपाठे सामा नाधिकरणत्वेनान्वयोपगमात् आज्यदोहाना ज्येष्ठसामत्वमुक्तमित्या स्पेयम् । मन्त्राभूतानीत्यादिना एकविंशत्यनुगानमादित्यव्रतमेव भङ्गान्तरिणीकमिति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

विशेषेण भाव्या विनियोगसन्निधाय अथेदानी सामान्येन तेषा विनियोगमाह,—

भ्राजाभ्राजित्यादिस्तोभपूर्वं साम उन्विशमनुगानम् । यद्य
 प्यार्पेयब्राह्मणे विशानुगानत्वेनेद निदिष्ट, अन्तश्चरति रोचना
 इत्यस्यामृचि गीयमान, तन्मित्रावरुणयोश्चतुरित्याचक्षते श्रोत्रन्तु
 तदेवैके इत्युक्त, अन्तर्देवेषू ३ रोचा १ सा २ यि । इत्यादिक
 सामैव तु तत्रोनविशानुगानतयोक्त, तथापि द्वाविशत्यनुगानपक्ष
 एव तदुन्विशानुगान भवति, न त्वेकविशत्यनुगानपक्षे । तत्र
 तस्यागीयत्वात् । तथाचार्पेयब्राह्मण । अन्त्य वैकल्पिकम्—इति ।
 व्याख्यातश्चैतद्वाप्यकृद्भि । अन्तर्देवेषू ३ रोचा १ सा २ यि इत्यस्य
 गान वैकल्पिकम् । एकविशत्यनुगानपक्षे न गीयम् । द्वाविशत्यनु
 गानपक्षे तु गीयते इत्यन्तेन । अन्यैव रीत्या उत्तरयोरपि
 अनुगानयो सस्यावैलक्षण्य धीमद्भि समाधेयम् ।

उदुत्य जातवेदस इन्द्र नरो नेमधिता इत्यनयोऋचो परस्पर
 व्यतिपङ्क्तौ न गीयमान, हाउ । त्रि । भ्राजा ओवा । इत्यादि
 स्तोभपूर्वं तृतीयोऽतीपङ्क्तस्तदिन्द्रस्य शिर इत्याचक्षते इत्यभिहित
 साम विशमनुगानम् ।

उत् । नयामि । आदित्यम् । इत्यादिस्तोभे गीयमान
 आदित्यस्योन्नय तदादित्याकत्याचक्षते इति व्यपदिष्ट उन्नयामि ।
 होइ । इत्यादिकसृगक्षररहित साम एकविशमनुगानम् ।
 तदिदमेकविशत्यनुगानमादित्यव्रतम् । तदेतत् सर्व्वमार्पेयब्राह्मणे
 स्पष्टम् । तथा चार्पेयब्राह्मणम् । आदित्यव्रतमेकविशत्यनुगान
 शाण्डिलीपुत्रोद्वाविशतिरिति वाध्यायणीपुत्रो वैश्वदेवा समैश्या
 सऽगानानि भूतवदियेक, चित्र देवानामन्तरिति इयारपर,

अत्रैव शिवम् ।

ब्रह्मार्पणं भवतु ।

विप्रेण चन्द्रकान्तेन तन्त्रसिद्धान्तवेदिना ।
 छन्दोगसूत्रस्य भाष्यं काश्या विनिर्मितम् ॥
 यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्मांसात् विनियुक्तवान् ।
 प्रीयतामनया कृत्वा स एव प्रभुरीश्वर ॥
 पवित्रयन्तु मन्तोऽपि दृष्टिलेगार्पणादिदम् ।
 प्रसिद्धं खल्वमीया हि परस्यानुग्रहो व्रतम् ॥
 वस्तुनोऽतिगभीरत्वात् दुर्लभत्वादिशेषतः ।
 दीर्घव्याचैव महुर्देयं ह्यहोऽभवदन्यथा ॥
 तदीश्वरो मे शमयेत् करुणासिन्धुरच्युतः ।
 मान्या मयि दयावन्तो महान्तः शोधयन्तु च ॥
 अन्य इव स्फुटदोषे गुणेषु विरलेषु वैनतेय इव ।
 एव शीलाः सन्तो भवन्ति वसुधातले नमस्तस्मै ॥

इति शेरपुरनगरवास्तव्यवन्धघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त-
 मिहान्तवागीशभट्टाचार्यात्मजब्रह्ममयीगर्भसम्भूतयौचन्द्र-
 कान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यविरचितं छन्दोगसूत्र-
 सूत्रभाष्यं समाप्तम् ।

पर्कादारभ्य यथाशक्त्यहरहर्ब्रह्मयज्ञ इति गोभिलीया गोभिलीयाः ॥ १३ ॥

पर्को नाम साम वेयगानारम्भ एव अग्न आयाहि वीतये इति छन्दोवाचिकस्य प्रथमायामृचि गीयते । तस्मात् पर्कात् साम्न आरभ्य शक्त्यनुसारिण प्रतिदिन सामानि जपेत् । योऽय साम्ना जपः, स ब्रह्मयज्ञः इति गोभिलीया मन्यन्ते । ब्रह्मयज्ञाय इति पाठे योऽय साम्ना जपः स ब्रह्मयज्ञफलसिद्धयर्थ इति व्याख्येयम् ।

“ब्रह्मयज्ञार्थमिदं विद्यामाध्यात्मिकी जपेत्” ।

इति हि स्मरन्ति । ब्रह्मयज्ञमिति पाठे योऽयं साम्नां जपः त ब्रह्मयज्ञमाचक्षते गोभिलीया इति वर्णनीयम् । द्विर्वचनं स्नान विधियन्यसमाप्तिप्रज्ञापनायम् ।

वा स्वाध्यायपदेन परामर्शः । अन्तरङ्गत्वात् । शक्तित इत्येतावान्
परं विशेष ॥ १ ॥

अन्वयेनोक्ता व्यतिरेकेणैतद् द्रष्टव्यम्,—

आप्लवने तु संप्राप्ति गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत् ॥ २ ॥

आप्लवनेत्विति । ऋशुरक्षरार्थः । गायत्रीजपानन्तरं स्नानाङ्गं
तर्पणं कुर्वतस्तर्पणस्यापथाकालकृतत्वेनाकृतकल्पत्वात् तदङ्गवैशु-
ष्येन स्नानमेव वृथा भवेदिति निन्दावादः सुतरामुपपद्यते ।
तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यां स्नानाङ्गतर्पणविषयत्वं वचनस्य सुव्यक्त-
मवगम्यते । तदवभवता सूत्रकारेण मध्याह्नस्नानाङ्गतर्पणस्य
सूर्योपस्थानानन्तरं करणोपदेशात्,

“यथाऽह्नि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः” ।

इति कात्यायनेन च प्रातःस्नानेऽप्यह्नःस्नानधर्मातिदेशात्, उभयवैव
सूर्योपस्थानोत्तरत्वं तदङ्गतर्पणस्य । तदन्यत्र सूत्रागादौ स्नानाङ्गं
तर्पणं स्नानप्रयोगान्तर्गतमेवेत्यविवादमेव । यत्तु

“स्नानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् पिबदेवता ।

उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं मन्त्र्याकर्मैः ततः परम्” ॥

इति चतुर्विंशतमतन्त्रायां वचनं पठन्ति । तस्य कारिकारूपतया
तत्र भूलं दृश्यम् । तस्य समूलत्वेऽपि गोभिनीयानां तावत् तत्र
भवत्येव । तेषां स्वशास्त्रोपरोधापत्तेः । तस्मान्वाच्यम् ॥ २ ॥

ज्ञानसूत्रपरिशिष्टम् ।

प्रणम्य परमात्मानं पितरो च गुरुन् परान् ।

परिशिष्टं ज्ञानविधेर्यास्यास्यामि समासत ॥

आप्लवने तु संप्राप्तिं तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्री च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः ॥ १ ॥

आप्लवने इति । आप्लवनं स्नानम् । तस्मिन् संप्राप्ते पुनस्तदनन्तरं तर्पणं कुर्यात् । तदनन्तरमित्यनेन ज्ञानसूत्रोक्तस्य सूर्योपस्थानानन्तर्यस्य परामर्शः । न तु स्नानानन्तर्यस्य । अनतिप्रयोजनत्वात् । उपजीव्यविरोधापत्तेः । आप्लवने संप्राप्ते यत्तर्पणं, तत् सूर्योपस्थानानन्तरं कर्तव्यमित्यर्थः । तदनेन स्नानाद्गतर्पणस्यैव कालाऽयमभिहितः । कथं ज्ञायते ? आप्लवने तु संप्राप्ते इत्युपक्रमात्, स्नानग्रन्थे स्नानाद्गतर्पणस्यैवाभिधानाच्च, प्रधानतर्पणस्य परामर्शसम्भवात् । पश्चात् स्नानाद्गतर्पणात् परं गायत्रीं स्वाध्यायं वेदञ्च यथाशक्ति जपेत् । शक्तितः इति गायत्रीजपे स्वाध्यायजपे चोभयत्रैवान्वतिः । तथा च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

‘वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्’ ।

इति । स्नानग्रन्थे स्नानाद्गतर्पणानन्तरं जप्तव्यतयोक्तानां सान्नां

दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम् ।

त्रियुगन्तु सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम् ॥ ६ ॥

दशभिरिति । दशसंख्यजपेनैतज्जन्मजनितं, शतसंख्यजपेन पूर्व-
जन्मकृतं, सहस्रसंख्यजपेन युगत्रयकृतं पापं गायत्री हन्ति ॥ ६ ॥

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपन् विप्रो न स पापेन लिप्यते ॥ ७ ॥

सहस्रेति । देवीं गायत्रीम् । गायत्र्याः सहस्रसंख्यजप उत्तमः ।
शतसंख्यजपो मध्यमः । दशसंख्यजपोऽधमः । पापे विद्यमाने
तत्क्षेपस्यावश्यभावात् पापेन न लिप्यते इत्यनेनार्थात् पापक्षय-
उक्तः । तत्राप्यायासतारतम्यात् पापक्षयतारतम्यं प्रतिपत्तव्यम् ।
“फलस्य कर्मनिष्पत्तेश्चैषा लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात्”
इति जैमिनिसूत्रात् । अतएव पापक्षयार्थं गायत्रीजप एवायं
संख्याविकल्पः । “ध्यानयुक्तमावर्त्तयेद्दीपूर्वा गायत्रीमष्टकत्वं एक-
देगकत्वोद्वादशकत्वः पञ्चदशकत्वः शतकत्वः सहस्रकत्वञ्च” इति
संख्यासूत्रोक्तः संख्याविकल्पस्तु संन्योपासनविषय इत्यनयोर्न
विरोधः ॥ ७ ॥

व्याहृतिभिः प्रतिप्रणवां गायत्रीञ्च प्रतिप्रति ।

षट्प्रणवसंयुक्तां गायत्रीजपलक्षणम् ॥ ८ ॥

व्याहृतिभिरिति । इत्यभावलक्षणे तृतीया । प्रतिप्रतीत्यत्रैकः
प्रतिशब्द उपसर्गः । अपरस्य प्रतीकपरः । एकदेशेन समुदाय-

प्रसङ्गात् गायत्रीजपे कश्चिद्विशेषमाह,—

कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत् ।

गायत्राग्निमुखी यस्मात् तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥३॥

गायत्री यस्मादग्निमुखी, तस्मात् जलादुत्थाय गायत्रीं जपेत् ।
अतिरोहितार्धमन्यत् । वृद्धमनुस्वार्द्रवाससी जलेऽपि गायत्री-
जपमभ्यनुजानाति ।

“यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै गायत्रीमुदके जपेत् ।

अन्यथा तु शुची भूम्या कुशोपरि समाहितः” ॥

इति । आचार्यम् नैतदनुजानातीति लक्ष्यते । कुतः ? कदा-
चिदपीत्यभिधानात् । जलादुत्थाय जपस्थोपदेशाच्च ॥ ३ ॥

यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।

जपहोमौ तथा दानं सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥ ४ ॥

यज्जले इति । इत्यश्रावणजणे तृतीये । शुष्कवस्त्रोपलक्षितेन जले
आर्द्रयस्त्रोपलक्षितेन स्थले यज्जापादिकं क्रियते, तत् सर्वं निष्फलं
भवति ॥ ४ ॥

गृहेषु तत् समं जप्यं गोष्ठे शतगुणं भवेत् ।

नद्यां शतसहस्रं च न्यनन्तं देवसन्निधौ ॥ ५ ॥

गृहस्थिति । तत् जप्यं गृहेषु चेत् क्रियते तदा समं समफलम् ।
नद्यामिति सामोप्याधाने सममी । शतसहस्रं लक्षम् ॥ ५ ॥

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥ १० ॥

निराशा इति । स्नानवस्त्रस्य निष्पीडने कृते ते देवाः पितरस्य निराशाः सन्तो निवर्त्तन्ते प्रतिगच्छन्ति । तस्मात् पितादितर्पणं मकृत्वा स्नानवस्त्रं न निष्पीडयेत् । प्राधान्यात् पितृतर्पणमित्युक्तम् । देवादितर्पणमपि बोद्धव्यम् । पूर्ववचने जलार्थिना देवानां पितृणाञ्चानुगमनस्योक्तत्वात् पितृपदं देवानामप्युपलब्धं वा ॥ १० ॥

तत्रापि विशेषमाह,—

जलमध्ये तु यः कश्चिद् द्विजातिज्ञानदुर्व्वलः ।

निष्पीडयति चेद्वस्त्रं स्नानान्तस्य वृथा भवेत् ॥ ११ ॥

जलमध्ये इति । यः कश्चित् ज्ञानदुर्व्वलो द्विजातिर्यदि जलमध्ये स्नानवस्त्रं निष्पीडयति तदा तस्य स्नानं वृथा भवति । तस्मात् स्थले स्नानवस्त्रं निष्पीडयेदित्यभिप्रायः । स्मृत्यन्तरेऽपि ।

“वस्त्रनिष्पीडितं तोयं आढे चोच्छिष्टभोजनाम् ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले” ॥

इति । स्नानवस्त्रस्य निष्पीडनस्तु आर्होयान्नप्रकरवदपसव्येन कर्त्तव्यमित्युक्तं स्मृत्यन्तरे ।

“अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडनम्” ।

इति । अन्नप्रकरवदित्यभिधानादपसव्येनेत्युक्तत्वाच्च दर्शनामुल्लेखेनैतत् कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

लक्षणात् । छान्दसो वा प्रयोगः । तथाच प्रत्येकं तिसृणां
व्याहृतीनामादौ गायत्र्याः प्रत्येक पादत्रयस्यादौ च प्रणवप्रयोगात्
भिलित्वा षट्प्रणवाः सम्पद्यन्ते । तदेवं षट्प्रणवसंयुक्तां गायत्रीं
जपेदिति विपरिणामेनानुषङ्गनीयम् । तदिदं गायत्रीजपलक्षण
गायत्रीजपप्रकारः । षट्प्रणवसंयुक्तमिति पाठे गायत्रीजपलक्षण-
मित्यस्य विशेषणमेतत् । पूर्वं पापक्षयार्थं यो गायत्रीजप उक्तः,
स एवानेन विशेषितः । उपस्थितत्वात् । एवञ्च सन्ध्योपामन
कालीने गायत्रीजपे नैव विशेषोऽभिनिविशते । अनुपस्थितेः ।
अतएव, “ॐपूर्वां गायत्रीम्” इति सन्ध्यासूत्रेण,

“तिष्ठेदोदयनात् पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः ।

आसीतोडूहमाचान्त्या सन्ध्या पूर्व्वत्रिकं जपन्” ॥

इति कर्मप्रदीपवचनेन च न विरोधः । पूर्व्वत्रिकं प्रणवव्याहृति
गायत्रीरूपमिति परिशिष्टप्रकाशः । इदं हि पूर्व्वमुक्तम् ।

“प्रणवो भूर्भुवःस्वय सावित्री च तृतीयिका” ।

इति ॥ ८ ॥

ब्राह्मणं स्नातुमायान्तं पथि गच्छन्ति देवताः ।

पितरस्तत्र गच्छन्ति वायुभूता जलार्थिनः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणमिति । देवताः पितरश्च जनार्थिनोभूत्वा वायुभूता-
श्चगरीरिणः सन्तः स्नानं कर्तुं सम्यग् गच्छन्त ब्राह्मणं पथि अनु-
गच्छन्ति ॥ ९ ॥

प्रक्षालितैस्तिलैः कृष्णैस्तर्पयेत् पितॄन् सदा ।

जलस्थोजलमध्ये तु त्रिस्त्रिंशद्वारं तर्पयेत् ॥ १५ ॥

प्रक्षालितैरिति । प्रक्षालितैः कृष्णतिलैः पितॄन् तर्पयेत् ।
जलस्थो जलमध्ये तर्पयेत् न स्थलस्थः । एकैकं पित्रादिकं
त्रिस्त्रिंशद्वारं । प्रत्येकमञ्जनित्वेन तर्पयेदित्यर्थः ।

कृष्णैस्तिलैः पितॄन् तर्पयेदित्यभिधानादन्यैस्तिलैरन्यान् तर्पये-
दित्यर्थादुक्तं भवतीति वदन्ति । देवतोऽप्याह ।

“गृह्यैस्तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् श्वमेस्तिलैः ।

पितॄन् मन्त्रतर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयेत् सर्व्वया द्विजः ॥

इति । छन्दोगपरिशिष्टे तु,

“यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् मतिश्चाद्भिः पितॄन्पि ।”

इति देवतर्पणं यवोदकेन कर्त्तव्यमित्युक्तम् । यद्यपि तदपि
तदुक्तप्रधानतर्पणविषयम्, तथापि स्नानसूत्रोपदिष्टस्य यवोपकल्पन-
स्यार्थवत्त्वोपपत्त्यर्थं प्रधानतर्पणे छन्दोगपरिशिष्टानुशिष्टं यवाद्भि-
र्देवानां तर्पणं स्नानाद्वतर्पणेऽप्याटर्त्तुमुचितमिति प्रतिपद्यामहे ।
शिष्टममाचारस्यैवमनुसृतो भवति । स्मरन्ति च ।

“देवान् ब्रह्मर्षींस्यैव तर्पयेद्वततोदकैः ।

पितॄन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः” ॥

इति । यद्यपि जलस्थोजलमध्ये तर्पयेदित्युक्तम्,

“स्थले स्थित्वा जले यन् प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्द्वारि पितॄणां तन्निर्घकम्” ॥

ये चाभ्माक् कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।

ते तृप्यन्तु मया दत्त वस्त्रनिष्पीडनोटकम् ॥ १० ॥

ये चाभ्माकमिति वस्त्रनिष्पीडनमन्त्र ॥ ११ ॥

तपथे विर्गयमाह, -

मिलितं कुर्यात् । अञ्जलिना तर्पणं कुर्यात् न त्वेकेन पाणिनेत्यर्थः ।
एष एव विधिः पूर्वाचार्यैः स्मृतः । न क्रुद्धो नैकपाणिनेति-
परिशिष्टान्तरवचनं प्रागेवोदाहृतम् । तथा कार्पाजिनिः ।

“आह्वे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः” ॥

इति । यत्तु,

“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स भूद्धो नरकं याति कालसूचमनाक्शिरोः ॥”

इति व्याघ्रपादवचनम् तद्गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् । आह्वादि
विषयमिति माधवाचार्योक्तं वा समाधानमादरणीयम् । तथाच
शिष्टसमाचारः परिपालितो भवति ॥ १६ ॥

देवतानां पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥१७॥

देवतानामिति । अतिरोहितार्थः श्लोकः ॥ १७ ॥

अथेदानीं गोत्रसम्बन्धनास्मासुज्ञेखप्रकारमाह,

गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एव न मुह्यति ॥१८॥

गोत्रमिति । सर्व्वत्र गोत्रशब्दः स्वरान्तः सङ्ख्यन्तः प्रोक्तो-
मुनिभिः । अस्यापवादमाह गोत्रस्येति । अक्षय्योदकदाने
गोत्रशब्दः गोत्रस्येत्येव पठ्यन्ततयोज्ञेखनीयः । तर्पणे तु गोत्र-

इति स्मृत्यन्तरं स्थलस्थस्य जले तर्पणं निषिद्धञ्च, गोभिलपरि
शिष्टान्तरेऽपि,

“नोदकेषु न पात्रेषु न कुहो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यत्र भूमौ प्रदीयते ॥

इति तथैवोक्तं तथापि स्थलस्थशुचित्वे स्थलस्थस्यापि जले तर्पणं
मुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

‘यथाशुचि स्थलं वा स्यादुदके देयतापितृन् ।

तर्पयेत्तु यथाकामसम्पु मर्त्यं प्रतिष्ठितम्’ ॥

इति । स्थलेऽपि कुशानामुत्तीर्य तर्पणं कर्त्तव्यं न तु केवलायां
भूमौ । तदाह हारीत ।

‘वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि ।

विधिस्तप्तर्पणं कुर्यान्न पात्रेषु कदाचन ॥

पात्राद्वा जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् ।

जलपूर्णोऽथवा गर्भं न स्थले तु विवर्हिषि ॥

केशभस्मतुपाद्भारकण्टकास्त्रिममाकुलम् ।

भवेन्महीतलं यस्माद्वह्निपाऽऽस्तरणं ततः’ ॥

इति ॥ १५ ॥

ग्राहे सेचनकाले तु पाणिनेकेन दापयेत् ।

तर्पणे तुभ्य कुर्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥ १६ ॥

ग्राहे इति । ग्राहे ऊर्जं वहन्तीरित्यादिमन्त्रेण यतः पिण्डानां
सेचनमुक्तं तदेकेन पाणिना दद्यात् । तर्पणे तुभ्य पाणि

परत्वाच्च सुकरा यजमानपित्रादिधीः । तदत्र बहुवक्तव्यसद्भावेऽपि
अन्यगौरवभयादुपारम्यते । सिद्धान्तस्तूत एव ॥ १८ ॥

शर्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽन्नय्यकाले च पितॄणां दत्तमन्नयम् ॥२०॥

शर्मन्निति । व्याख्यातप्रायोऽन्तरार्थः । उत्तरश्लोकद्वयेऽपि प्रथम
श्राकवत् कर्त्ता एव न मुह्यति इति चतुर्थचरणे पाठान्तरम् ।
अत्र शर्मन्नर्घ्यादिके इत्युपसहारवाक्ये दर्शनात्, गोत्र स्वरान्तं
मर्त्यत्वं इति सर्व्वेभ्यः पितः प्रोक्तमिति च पूर्व्वोक्तवाक्यद्वयमप्य
र्घ्यादिकार्याभिप्रायं बोद्धव्यम् । तथाचार्घ्यादिके कार्य्यं सर्व्वेवेति
तदर्थः । अतएव,

“पितृभ्य इति दत्तेषु उपदेश्य कुशेषु तान् ।

गोत्रनामभिरामन्त्रं पितॄन्वर्थं प्रदापयेत्” ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे आसनदाने गोत्राद्युल्लेखो नाभिहितः
किन्त्वर्थप्रदाने इति सुधीभिरवर्धयम् । अत्र शर्मन्नित्याद्यभि-
धानात् देवशर्मन्नित्यादिप्रयोगोऽप्रामाणिकः ॥ २० ॥

ये वान्धवा वान्धवा वा येन्यजन्मनि वान्धवाः ।

ते हस्मिन्खिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः ॥२१॥

ये वान्धवा इति । सोयमवसानाञ्जलिमन्त्रः । पित्रादितर्पणा
नन्तरमनेन मन्त्रेणोदकं दैव्यते ॥ २१ ॥

इत्यमबुद्धिप्रयमान्ततयोपेक्ष्यः । एष तत्तत्कर्मसु तत्तदूर्पणं
गोत्रगण्डस्योपेक्ष्य कर्त्ता न मां ह प्राप्नोति । कर्त्तेति तृणस्तं
पदम् । गोत्रम् तर्पणं प्रोक्तं इति प्रकृतस्यानाङ्गतर्पणविषयं
वचनम् । मन्त्रिहितं बुद्धिरन्तरङ्गा इति न्यायात् । प्रकृतं
प्रत्ययस्य न्याय्य इति मीमांसाभाष्यकारोक्तेयः । प्राधानतर्पणे
तु कात्यायनेन द्वितीयान्तत्वमुक्तम् । यथा ।

‘यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् मतिन्माद्भिः पितृनपि ।

नामान्ते तर्पयामीति आटावोमिति च द्रुवन्” ॥

इति । अत्र तर्पयामीत्यभिमतस्यात् नाम्नाद्वितीयान्तत्वमप-
गम्यते । गोत्रमस्य पदयोरपि सुतरां तथात्वम् । एवमत्र
गोत्रपदमात्राभिधानात् गोभिलीयैर्गोत्रपदमेव वक्तव्यं न तु गोत्र
पर्यायं सगोत्रपदम् ।

“मकारेणैव कर्त्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता ।

मकारः कुतपोऽज्ञेयस्तस्माद् यत्नेन तं वदेत्” ॥

इति मत्स्यपुराणवचनं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् ॥ १८ ॥

सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणं कर्मणि ।

पितुरक्षय्यकाले च अक्षयां तृप्तिमिच्छता ॥ १९ ॥

तर्त्तत्रैवेति । व्याख्यातप्रायोऽक्षरार्थः । यद्यपि आयन्तु नः
रितर इति, एत पितरः इति बोधयथा दर्शनमस्ति, तथापि
गोभिलीयैः स्वशास्त्रोपदिष्टं पितरित्यादिकमिव प्रयोज्यं न
त्वम्भत्पितरित्यादि । मन्त्रविशङ्कानां पदिन्यायेन स्वमन्त्रि-

“हृद्भाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिय भूमिपः ।

वैश्वोऽङ्घ्रिः प्राग्निताभिय शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥

इति । तथा व्यासः ।

“शिरः प्राप्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्” ॥

इति ॥ २३ ॥

पवित्रं न भवेत् त्याज्यमाचान्तेन कदाचन ।

उच्चारं भोजनस्यान्ते तस्य त्यागो विधीयते ॥ २४ ॥

पवित्रमिति । सपवित्रेण हस्तेनाचमनं वक्ष्यति । येन पवित्रेणा
चमनं कृतं, आचान्तेन पुरुषेण तत् पवित्रं त्याज्यं न भवति ।
स्मरन्ति च ।

“सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्” ॥

इति । उच्चारं पुरीषोत्सर्गं भोजनस्यान्ते च तस्य पवित्रस्य त्यागो-
विधीयते । उच्चारं इति मूत्रोत्सर्गस्याप्युपलक्षणम् । छन्दोग-
परिशिष्टे ।

“पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च ।

धृतैः कृते च विष्णून् त्यागस्तोषां विधीयते” ॥

इति । विशेषमाह लघुहारीतः ।

“पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

अथेदानीमाचमने कञ्चिदिशेषमाह,—

उदक एवोदकस्थः स्थलगस्तु शुचिः स्थले ।

पादौ कृत्वोभयत्रैव आचम्योभयतः शुचिः ॥२२॥

उदक एवेति । उदके स्थित्वा आचम्य उदक एव शुचिर्भवति, स्थले स्थित्वा आचम्य स्थले शुचिर्भवति । जलस्य आचम्य जले स्थित्वा यत्कर्म क्रियते तत्रैव शुचिर्भवति । न तु स्थलकर्त्तव्य-
कर्मण्यपि । एवं स्थले स्थित्वा आचम्य स्थलकर्त्तव्यकर्मण्येव
शुचिर्भवति न तु जलकर्त्तव्यकर्मण्यप्यपीत्यर्थः । उभयत्र जले स्थले
च पादौ कृत्वा आचम्य उभयतः जलस्थलयोः कर्त्तव्ये कर्मणि
शुचिर्भवति । तथाच पैठिनसिः । “अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव
शुद्धो भवति बहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्त-
रेकं बहिरेकं च पादं कृत्वाऽऽचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति”
इति ॥ २२ ॥

कण्ठाधः प्रविशन्त्यापस्तावत् पूतो भविष्यति ।

अन्यथा न भवेत् शौचं मुक्तकण्ठश्च नाचमेत् ॥ २३ ॥

कण्ठाध इति । याभिरङ्गिराचमनं क्रियते, ता आपः कण्ठ-
स्याधःप्रदेगं हृदये प्रविशन्ति चेत्, ततः पूतो भवति । अन्यथा
अर्था कण्ठाधः प्रवेशाभावे शौचं न भवतीति ब्राह्मणाभिप्रायं
वचनम् । मुक्तकण्ठश्च नाचमनं कुर्यात् । नाचमेदिति छान्दस
ब्रह्मत्वम् । मनुः ।

कुशा इत्यनेन कुशानां त्याज्यता नास्तीत्युक्तं भवति । अतिरोहि-
तार्थमन्यत् ॥ २७ ॥

सपवित्रेण हस्तेन ब्राह्मणा आचमन्ति ये ।

सोमपानं भवेत्तेषामन्नञ्च क्रतुमादिशेत् ॥ २८ ॥

सपवित्रेणेति । सपवित्रेण हस्तेन यदाचमनार्थमुदकपानं, तत्सोम-
पानसमम् । अदृष्ट क्रतुमादिशेत्, सपवित्रेण हस्तेन यदन्नभोजनं
तदपि क्रतुशेषभोजनतुल्यमित्यर्थः । अथवा, तथाविधान्नभोजने-
नैव क्रतुफलं लभते इत्यर्थः । तथाच गोभिलपरिशिष्टे ।

“उभयत्र स्थितेर्दभैः समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्” ॥

इति ॥ २८ ॥

कुशापूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्मृष्टिद् द्विजः ।

कुशेन चोद्धृतं तीर्थं सोमपानेन तत्समम् ॥ २९ ॥

कुशापूतमिति । निगदव्याख्यातः श्लोकः ॥ २९ ॥

व्यतिरेके निन्दामाह,—

अकुशेन तु यत् स्नानं यद्दानं तीर्थवर्जितम् ।

असंख्यया च यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥ ३० ॥

अकुशेनेति । दानजपयोरभिधानं प्रमङ्गागतम् ॥ ३० ॥

अपपवित्रकैर्हस्तेर्हृतं भुक्तं हुतञ्च यत् ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथा ॥ ३१ ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।

पवित्रास्तान् विजानीयाद् यथा कायस्तथा कुशाः ॥

इति । एवञ्च विष्णुत्रोत्सर्गकाले यदि कुशानीवीमध्ये कृता
ब्रह्मसूत्रे वा धृतास्तदा तेषां न त्याज्यतेत्युक्तं भवति ॥ २४ ॥

जानुभ्यामूर्ध्वमाचम्य जले तिष्ठन् न दुप्यति ।

ताभ्यामधस्तथा तिष्ठन् नाचामेत विचक्षणः ॥ २५ ॥

जानुभ्यामिति । जानुभ्यामूर्ध्वमिति स्थितिक्रियाविशेषणम् ।
जानुभ्यामूर्ध्वं जले तिष्ठन् दण्डवदूर्ध्वं, स्थित्वा आचम्य न दोषभाग्
भवति । जानुभ्यामधस्तु जले दण्डवदूर्ध्वं तिष्ठन् नाचामेत् ।
किन्तुपविष्ट एव ॥ २५ ॥

वामहस्तकृतैर्दर्भैर्दक्षिणेनोदकं पिबेत् ।

रुधिरं तद्ववेत् तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ २६ ॥

वामहस्तकृतैर्दर्भैरित्यभावलक्षणे तृतीया । वामहस्ते कुशान्
धृत्वा कुशरहितेन दक्षिणहस्तेन यथाचमनार्थमुदकं पिबति,
तदा तदुदकं रुधिरतुल्यं भवेत् । तदुदकं पीत्वा चान्द्रायणं
कुर्यात् । आचमनार्थमिति कुतो ज्ञायते ? प्रकरणात् । मन्दगं
पठितत्वाच्च ॥ २६ ॥

दक्षिणेन कुशान् गृह्य दक्षिणेनोदकं पिबेत् ।

सोमपानेन तत्तुल्यं यथा पाणिस्तथा कुशाः ॥ २७ ॥

दक्षिणेनेति । तदुदकपानं सोमपानेन तुल्यम् । यथा पाणिस्तथा

दीयन्ते, तानित्यर्थः । ऋज्वन्यत् । षट्कुशानितिप्रदर्शनार्थं न तु वर्जनीयानां कुशानां षट्संख्या विवक्षिता ।

“उच्चारे भोजनस्यान्ते तस्य त्यागो विधीयते” ।

इति परिगणितव्यतिरिक्तानामपि कुशानां त्यागस्य पूर्वमभिहितत्वात् । तथा हारीतः ।

“चितौ दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भाः ये दर्भाः पितृतर्पणं ।

हता मूत्रपुरीषाभ्यां तथा त्यागो विधीयते ॥

अपूता गर्हिता दर्भा ये सखिन्ना नखैस्तथा ।

कथितानग्निदग्धाश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत्” ॥

इति षष्ठा कुशानां वर्जनमभिधायान्तेषामपि वर्जनमाह । अत्र च तेषु तेषु कर्मसु विनियुक्तानां कुशानां वर्जनोपदेशेन तदितरत्र विनियुक्तानामपि पुनरन्यत्र विनियोगः प्रतीयते । तथाच ऋद्ध-परिशिष्टम् ।

“दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाहविरग्नयः ।

अयातयामास्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥”

इति । विशेषमाह मरीचिः ।

“मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः ।

अयातयामास्ये दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥”

इति । विद्याकरवाजपेयिष्ठम् ।

अपेति । अपगत पवित्र येभ्यस्तैरित्यर्थः । निगदध्याख्यातमन्यत् ।
अत्र च पवित्रशब्दो कुशजातिवचनः । अतएव तत्र तत्र दर्भकुश
शब्दोपादानं कृतम् । न तु

“अनन्तर्गर्भिण साय कौश द्विदत्तमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” ॥

इति ऋग्वेदोपपरिशिष्टसंहितेतिविशिष्टद्विदत्तपरम् । दक्षिणेन
कुशान् गृह्य इति कुशेनोपसृष्टेदिति चैवमादिनिदेशात् । अतएव
ऋग्वेदोपपरिशिष्टम् ।

‘मय्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादावमनक्रियाम् ।

कृत्वा प्रचरण्णीया स्युः कुशा दीर्घाश्च वर्हिषः ॥

दर्भा पवित्रमित्युक्तमतं मन्थ्यादिकर्मणि ।

मय्य, मोपग्रहं कार्यो दक्षिणं सपवित्रकः” ॥

इति मन्थ्यादिकर्मण्यसु निर्विशेषिता दर्भा पवित्रमित्याह ॥ ३१ ॥

चित्तिजातं प्रथिजातं यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

स्तरण्णासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥ ३२ ॥

चित्तिजातमिति । यैः कुशैरास्तरणं कृतं, ये कुशा पितादीनां
मामने दत्ताः “स्वधानिपनीयान् दर्भान् भपयित्वानाम्नीर्य” इति
“स्वधानिपनीये धारा दद्यात्” इति च आहकण्ठोक्तेः

“पवित्रास्तर्हितान् पिण्डान् मिच्छेदुमनपावकत्” ।

इति ऋग्वेदोपपरिशिष्टोक्तेयं ये स्वधानिपनीया कुशा, पिण्डे

संभज्यात् । न च केशान् कम्पयेत् । स्नातोत्थितस्त्ववश्यमा-
चामेत् ॥ ३५ ॥

दुःस्वप्नं यदि वा पश्येत् वान्ते वा क्षुरकर्मणि ।
मैथुने कटधूमे च स्नानमेव विधीयते ॥ ३६ ॥

दुःस्वप्नमिति । कटधूमः चिताधूमः । स्मरन्ति च । “चिताधूम-
स्यर्गने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः” इति । निगदव्याख्यात
मन्यत् ॥ ३६ ॥

द्विजोऽयं स्नाति नित्यं यः पञ्चाङ्गं विधिपूर्वकम् ।
अश्वमेधफलं तस्य गोभिलीयवचो यथा ॥ ३७ ॥

द्विज इति । पञ्चाङ्गं विधिपूर्वकमिति क्रियाविशेषणम् ।
योऽयं द्विज इति संबन्धः । पञ्चाङ्गं “मृत्तिलकुशगोमयाक्षतानुप-
कल्पः” इति स्नानसूत्रोक्तेः पञ्चभिरङ्गैरूपितम् । तिलाक्षतयोः
स्नानाङ्गतर्पणे विनियोगेऽपि प्रणाल्या स्नानाङ्गत्वमवगन्तव्यम् ।
सूत्रोक्तकुशमन्त्रतर्पणरूपैः पञ्चभिरङ्गैरूपितं वा । अतिरोहितार्थ-
मन्यत् ॥ ३७ ॥

मन्त्राः—पावकान्दित्यादि, सप्तव्याहृतयः, सावित्री च
सप्तर्ष्याऽऽद्यन्ते, सहस्रशीर्षेत्यादि, द्रुतवतीत्यादि, अश्वक्रान्तेत्यादि,
इदं विष्णुरित्यादि, श्रीणि पदेत्यादि, विष्णोः कर्माणीत्यादि,
तद्विप्रास इत्यादि, अतोदेवा इत्यादि, उदयमित्यादि, उदुत्तम-
मित्यादि, मृत्तिके ब्रह्मदत्तेत्यादि, अमोभीत्यादि, गावश्चिदि-
त्यादि, ऋतश्चेत्यादि, शंनोदेवीत्यादि, आपोहिष्ठेत्यादि, तरस्व-

“संयद्वाहत्तरं यावत् शुद्धिः स्यादध्ववर्हिषाम् ।

अतः परं न गृह्णीयाज्जपादौ यज्ञकर्मणि ॥”

इति ॥ ३२ ॥

जलमध्ये श्मशाने वा वल्मीके मुपिकोत्करे ।

कृतशौचञ्च यच्छेषमग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः ॥३३॥

जलमध्ये इति । अन्तर्जलमृत्तिका श्मशानमृत्तिका वल्मीक
मृत्तिका मुपिकोत्करातमृत्तिका शौचावशिष्टमृत्तिका चेति
पञ्च मृत्तिका न ग्रहणीयाः । कृतशौचञ्च यच्छेषमिति सामान्योप
क्रमाभिप्रायेण नपुंसकनिर्देशः । शक्यं श्वमांसादिभिरपि क्षुत्
प्रतिहन्तुमित्यादौ यद्वत् । कान्दसौ वा व्यत्ययः । “मृत्तिसकुण
शोमयाक्षतानुपकल्प्य” इति स्नानसूत्रे यन्मृत्तिकोपकल्पनमुक्तं सैव
मृदनेन विशेषितेति बोद्धव्यम् ॥ ३३ ॥

न कुर्याद्दन्तसंहर्षमालूनं देहभाजनम् ।

अपमृज्य च न स्नायाद्वातमम्बरपाणिना ॥ ३४ ॥

न कुर्यादिति । देहस्य भाजनञ्चेति देहभाजनमिति इन्द्रैक
वद्भावः । तदानूनं नखादिना उल्लिखितं न कुर्यात् । वस्त्रेण
पाणिना वा शरीरं मार्जयित्वा न स्नायात् । स्नानकाले वस्त्रेण
पाणिना वा गात्रं न मार्जयेदित्यर्थः । अतश्चन्यत् ॥ ३४ ॥

स्नातो गात्राणि संमृज्यात् स्नानशाय्या न पाणिना ।

न च निर्धूनयेत् किं गानाक्षाने च्छेव चोत्थितः ॥ ३५ ॥

स्नातइति । स्नातः सन् स्नानशाय्या पाणिना च गात्राणि न

श्राद्धकल्पः ।

तत्र

प्रथमः खण्डः ।

वातीयस्य चिराय चामरधरोवेदादयोवन्दिनः
सूर्याचन्द्रमसौ प्रदीपसदृशौ स्वस्मिन् महिम्नि स्थितिः ।
सर्गोरक्षणमप्ययथ जगतां कृत्यं गुणामन्विणो-
भृत्यास्ते ऋतवोविचित्रविभवाः कस्मैचिदस्मै नमः ॥
उदयसु मानसगगने पित्तोः पद-नख-सुधाकर-श्रेणी ।
अन्तर्गतमपि भूयोया तमसां राशिमुपहन्ति ॥
विलोक्य पारमर्षाणि तन्तास्त्रालोच्य संग्रहान् ।
छन्दोगश्राद्धकल्पस्य भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥

तत्रभवान् सूत्रकारोऽष्टसूत्रोद्दिष्टस्यान्वाहार्यस्यान्येषाञ्च श्राद्धानां
प्रयोगं प्रतिपिपादयिषुः श्राद्धकल्पाख्यमिदं शास्त्रं रचयाञ्चकार ।
छन्दोगश्राद्धप्रयोगजिघ्राक्षूनां सुखावगतये तस्येदमख्ययन्या वृत्तिरा-
रभ्यते । व्याचिख्यासितस्य श्राद्धकल्पशास्त्रस्येदमादिसं सूत्रम्—

अथ श्राद्धम् ॥ १ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः । तत्रायमथगच्छानन्तर्यार्थः । सम्बन्ध-
करणार्थस्य । उच्चार्यमाणस्य मङ्गलप्रयोजनोभवति । श्रानन्तर्यार्थ-

मन्द्रीत्यादि, एतोन्विन्द्रमित्यादि, तमुष्टवासेत्यादि, सहस्र
शीर्षेत्यादि, त्रिपादूर्ध्वइत्यादि, पुरुषपञ्चेत्यादि, ऋतञ्चेत्यादि,
पुनः शनोदेव्यादयः । अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत । उदुत्य
मित्यादि, चित्रमित्यादि, आय गौरित्यादि, अपत्येताइत्यादि,
तरणिरित्यादि, उद्यामेपीत्यादि ॥

इति ज्ञानसूत्रपरिगिट समाप्तम् ॥

मन्त्रा इति । ज्ञानसूत्रे येषां मन्त्राणां विनियोग उक्तस्तैः मन्त्रा
इह प्रतीकद्वारा निर्दिश्यन्ते कश्चिन्नामतोऽपि । निर्देशयायम
समोद्धार्य । मन्त्रा इत्यादि यत्र सञ्चितं न दृश्यते ॥

चन्द्रकान्तकृतिरपि ते श्वरे
माधुभिः सकरुणैर्निरीक्ष्यताम् ।
ते ह्यनुग्रहपरा स्वभावतो
नात्र कारणलवोऽप्यपेक्षितः ॥

इति मेरुपुरनगरवास्तुशिल्पवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त-
मिहान्तायागीशभट्टाचार्यात्मजब्रह्ममयीपुत्रस्थीचन्द्रकान्त-
तर्कानन्दारभट्टाचार्यविरचित ज्ञानसूत्र
परिगिटमार्थं सम्पूर्णम् ॥

नार्यो वा । छन्दसि प्रणवद्वार्येयेषु अन्येष्वदी खल्वयशब्दः
पठ्यते ।

आइम्,—इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणोनामधेयम् । तथाचाप
स्तम्बसूत्रम् । “अधेतन्मनु आइगच्छ कर्म प्रोवाच”—इति ।
तदिदम्—“तस्मैदम्”—इति वा, ‘तेन कृतम्’—इति वा,
“चूडादिभ्य उपसस्थानम्”—इति वा भवति । सेय यथाकथञ्चि
दुत्पत्ति । प्रसिद्धिस्तु वक्ष्यमाणलक्षणे कर्मणि द्रष्टव्या । यच्च
रघुनन्दनेन,—

“संस्कृत व्यञ्जनाद्यान् पयोदधि घृत मधु ।

अद्वया दीयते यस्मात् तेन आइ निगद्यते” ॥

इति पुलस्त्यवचन आइगच्छस्य कर्मनामधेयतायाः प्रमाणम्—इति,
तद्वचनवनेनैव,—अद्वया अन्वादेर्यद्दानं तत् आइम्— इति चाभि
हितम् । तदमङ्गलम् । दानार्थं तद्वितम्याननुगमनात् । अपिच ।
दीयते,—इति कर्मणि तिङ् अवशादत्र खल्वत्र विशिष्यते । तेन,
दीयमानस्यान्वादेरत्र आइत्वमुच्यते, न कर्मण । दृश्यते खल्वन्य
त्राप्यत्रस्य आइव्यपदेग,—‘अदैव भोजयेत् आइम्’—इति,
“आइभुक् चाष्ट वर्जयेत्”—इति, ‘आइभोक्ता च कर्त्ता च’—
इति, “अशक्ती आइभोजने”—इति चैवमादी बहूलम् । तदिदं
पुलस्त्यवचनं न आइगच्छस्य कर्मनामधेयतायाः नवीकार्यतायाः
प्रमाणमित्यस्थान एवायं सरम्भः । न खल्वन्वादेर्दानमेव आइ,
किन्तु यत्रैतत् अद्वया दीयते, तदेव कर्म आइगच्छाभिधेयं भवति ।
कथं ज्ञायते ?

स्तावत्,—‘अभावस्याया तत् आइम्’ ‘इतरदन्वाहार्थम्’—इति सूत्रयता भगवता गृह्यकारेणाग्निमतामन्वाहार्थं नाम आइ विहितम् । न च तस्येतिकर्तव्यता काचिदभिहिता । भवितव्यन्तु तथा । अनग्निमतामपि आइं सपरिकरं वक्तव्यम् । अतो गृह्य शास्त्राध्ययनानन्तरं आइ प्रयोग-प्रतिपिक्सया आइकल्पाख्यमिदं शास्त्रमध्येतव्यमित्ययमर्थः । आवसथ्याधानादीनि कर्माणि गृह्य कारिणीकृतानि । आइन्तु न तथोक्तम् । तदिदानीमस्माभिर्वक्तव्यमित्यभिप्रायः ।

सम्बन्धकरणस्य च प्रयोजनम्,—गृह्योक्ता परिभाषा, कथम् वापि प्राप्नुयुः—इति । कथं च न प्राप्नुयुः ? शास्त्रान्तरत्वादस्य, गृह्यकर्माविषयत्वाच्च परिभाषाणाम् । शास्त्रान्तरं खल्वेतत् आइ कम्पाग्यं गृह्यशास्त्रात् । परिभाषाय गृह्यकर्माविषयताभवन्ति, इति गृह्यभाष्येऽप्युच्यते । अथापि स्यात्,—अन्वाहार्थस्य गृह्योक्तत्वात् तत्र गृह्योक्ताः परिभाषा प्राप्नुयुः ?—इति । अत्रोच्यते । सत्यं प्राप्नुयुरग्निमतामिव । तेषामेव आइस्यान्वाहार्थपदाभिधेयत्वात् । अनग्निमतामपि आइ कथं न ताः प्राप्नुयुरिति खल्वसौ सम्बन्धः कियते । उच्यते । अनग्निमतामपि प्राप्नुयुः,—इति पञ्चमम् । किं कारणम् ? यदयं पिण्डपितृयज्ञधर्मानत्र प्रदिश्यते । एतर्हि सम्बन्धकरणात् कौटुमादिविषयत्वमप्यावगम्यते । तस्मात्,—गोभिलगृह्योक्तस्यैव पिण्डपितृयज्ञस्य धर्माश्च प्रदिश्यन्ते । अन्यथा न प्राप्यते,—कस्य पिण्डपितृयज्ञस्य धर्माः प्रदिश्यन्ते,—इति । अपर्युक्तस्यैव शास्त्रागच्छनायो वाऽयमवगच्छ । अन्यथाऽप्युक्त

साधारणं नाम आहम्,—इत्यनग्निमतामप्यमावस्यायां कृष्णपक्षे च करणीयं भवति । अन्यथा साधारणत्वमस्य पीड्येत । अपि च मातृस्ये तावत् पुराणे, पूर्वस्त्रिविध्याये,—

“पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्त्यं तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान्” ।

इत्यादिना,—

“तत्त्वानेन विधानेन देयमग्निमता सदा” ।

इत्यन्तेन ग्रन्थेनाग्निमतां आहमभिधाय,—

“अतः परं प्रयच्छामि विष्णुना यदुदीरितम् ।

आहं साधारणं नाम भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्” ॥

इत्यादिना, “एतच्चानुपनीतोऽपि”—इत्याद्यन्तेन ग्रन्थेन अग्निमतामनग्निमताश्च साधारणं आहं परस्त्रिविध्याये समुपदिष्टम् । अतएव, ‘अग्निमत्आहम्’—इति, ‘साधारणाभ्युदयकौर्त्सनम्’—इति चैतावध्यायावाच्यते । तात्पर्य्यमिदं कल्पनारसिकोरघुनन्दनस्त्वेतदपर्यालोचयन् कण्ठोक्तमपि साधारणत्वञ्चान्वययन्,—‘अमावस्याया यन्नित्यत्वाभिधानं तत्त्वान्निपरं कृष्णपक्षस्य यन्नित्यत्वाभिधानं तत्त्वान्निभिन्नस्य’—इत्युत्प्रास्तमेव वर्णयाञ्चकार । तथा मार्कण्डेयपुराणम् ।

“कार्य्यं आहममावस्यां मासिमास्युद्गुपक्षये ।

तथाऽष्टकास्त्रयवश्यमिच्छाकालं निबोध मे” ॥

इति । उद्गुपक्षयोऽमावस्या । सोयं निर्मितकालयोरभेदो नित्यतामस्य सूचयति । एतदपि तत्रैव सुध्यक्तमुक्तम् ।

“प्रेतं पितृभ्यः निर्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः ।

अथवा दीयते यत्र तत् आहं परिकीर्तितम्” ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदयादिष्टतमरीचिवचनात् । इत्यास्तां विस्तरः ॥१॥

अमावस्यायां पितृभ्योदद्यात् ॥ २ ॥

ऋजुरक्षरायः । अमावस्यायाम्,—इति सप्तमीनिर्देशात्
निमित्तत्वमस्याश्रवणच्छामः । स्मरन्ति च ।

“न निर्व्वपति यः पिण्डं प्रसीतपितृकीनरः ।

इन्दुध्ये मामि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः” ॥

इति । न च, कृष्णपक्षनिमित्तकएव आहं प्रगस्तकालोऽमावस्येत्य-
भिप्रायेणेदं वचनम्—इति भ्रमितव्यम् । प्रगस्तकालस्यातिक्रमे
प्रायश्चित्ताभ्यनुष्ठानानुपपत्तेः । न चात्र कृष्णपक्षस्य नामापि
श्रूयते । तथा याज्ञवल्करः ।

“अमावस्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयमद्वयम्” ।

इति कृष्णपक्षाद्देवेनामावस्या स्मरन्ति । तथा मत्स्यपुराणे,—

“अमावस्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च” ।

इत्यादीन्वभिधाय,—

“एतद्दानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु सर्वसु ।

आह साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ।

भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासम्योऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमश्वत् कुर्वांस्तेन विधिना बुधः” ।

इत्यामावस्यायां कृष्णपक्षे च पृथक् पृथक् आहमभिहितम् । तदिदं

इति सूत्रयन् अनुद्देश्यत्वं स्वामित्वाभावश्च ब्राह्मणानां दर्शयति । यथा खल्वाहवनीयोऽग्निरनुद्देश्योऽपि प्रतिपत्तिस्थानं देवतोद्देशेन त्यक्तस्य द्रव्यस्य एवमिहापि पितरएवोद्देश्या ब्राह्मणास्तु प्रतिपत्तिस्थानमेव परं न पुनरुद्देश्या,—इति । त्यागोऽयं ब्राह्मणस्य स्वामित्वमुत्पादयतीत्यत्रापि न प्रमाणम् । पिबुद्देशेन त्यक्तस्य खल्वस्वामिकतया ब्राह्मणे तस्य प्रतिपत्ती उपादानमेव हि तस्य स्वामित्वमुत्पादयेत्, नान्ना त्यागप्रामाण्याभावात्—इति श्लिष्यते । न हि भवन्ति वक्तार—पितॄणां श्राद्धमिति वत् ब्राह्मणानां श्राद्धमिति । अपिच । ‘अप्सु पिण्डान् सादयेत् ‘प्रणीते वाऽग्नी’ ‘ब्राह्मणं वा भोजयेत्’ ‘गवे वा दद्यात्’—इत्यस्मद्बृहत्कारेण ब्राह्मणस्य भोजनमात्रोपदेशात् तस्य स्वामित्वं नोत्पद्यते—इत्यत्र गच्छाम । न खलु येन ब्राह्मणं भोजयति, तत्रास्य स्वामित्वम् । तदुद्देशेन त्यागस्याभावात् । तस्य प्रतिपत्ताभावाच्च । अन्यथा यावद्भवति—पराश्रमसौ भुक्त, इति, तावद्भवति—पराश्रमसौ प्रतिगृह्णाति,—इति । तथाच तत्रभवतामृषीणामुभयोस्तुत्यदोषवादो न स्यात् । न चैव श्रिष्टा प्रतिपद्यन्ति । अत्रादिसामान्याच्चैतदेव प्रतिपत्तव्यम् । न खल्वप्सु पिण्डानां सादने प्रणीते वा अग्नौ, गवे वा दाने तत्र स्वामित्वमवादोनामुत्पद्यते । तस्मात्, तस्मात्मान्यात् ब्राह्मणस्यापि न तत्र स्वामित्वमुत्पद्यते,—इत्याख्येयम् ।

हामस्तर्ह्यं स्यात्, प्रणीतेऽग्नौ सादनीप्रदेशात् । न,—इत्युच्यते । आग्नेचनाधिकं हि यजति होममाचक्षते मीमामका । न खल्वत्र यजतिरग्नेचनाधिकं, किन्तु यथाज्ञाविनी प्रतिपत्तिरेव

‘दर्गस्तत्र निमित्त वै कालचन्द्रचयात्मक ।

नित्यता नियत कालस्तस्या ससूचयत्यथ’ ॥

इति । चन्द्रचयात्मक कालोऽपि दर्शयत्व । अतएव, यदेव
निमित्त मरुत काल —इति निमित्तनियत कालस्तस्य नित्यता
सूचयति —इत्याहुः । अपरे पुनरेतदविद्वानोभ्याचक्षते,—“मासि
मासि कार्यं यत् आह तत चन्द्रक्षयेऽभावस्या प्राप्यातिप्रशस्तम् ।
चन्द्रक्षयाभावेऽपि वर्धमानाया आहविधानेन अभावव्याऽभावेऽपि
चतुर्दश्यन्त्यामे आहविधानेन च विगिष्टविधित्वानुपपत्तेः”—
इति । तदिदमनार्य कपोलकल्पितश्चेत्युपेक्षणीयम् । तस्मात्,—
नेद कृष्णपक्षनिमित्तयाहस्य प्रशस्तकालाभिप्राय सूत्र वर्णनीयम् ।
अमशब्दितत्वात् । प्रमाणाभावाच्च । इत्याख्येयम् ।

पितृभ्यः,—इति चतुर्थ्या पितृणामत्र देवतात्वम् । तथाचापस्त
स्वसूत्रम् । “तत्र पितरोदेवता” —इति । देवतात्वन्तु देवनादे
गिततुर्ष्यन्तपदनिर्देश्यत्व वेदमेयत्वागोद्देश्यत्व वा,—इत्यन्यदेतत् ।
तस्मात् —यागोऽयम् । ‘यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रिय समुदाये
कृतार्थत्वात्’—इति जैमिनिस्मृतात् । ददातिप्रयोगश्च गौणः ।
उद्देश्यगतस्वामित्वजनकस्यागोहि दानम् । न च पित्रादीना
स्वामित्वमस्ति । ब्राह्मणस्येति चेत्तानुद्देश्यत्वात् । इति चेत्
पयसि,—माभूत् पित्रादीनां स्वामित्व ब्राह्मणस्य तु भविष्यति,—
इति । तदपि नास्ति । कस्मात् ? अमुद्देश्यत्वाद्ब्राह्मणस्य । कथं
पुनरनुद्देश्यत्व ब्राह्मणस्य ? प्रमाणाभावात् । पितृणामेव तथा
स्वीपदेगाश्च । तथा आपस्तम्बोऽपि । ‘ब्राह्मणायाश्चपनीयायै —

पितृभ्यः,—इति चतुर्थ्या अन्यथानुपपत्त्या हि देवतात्वं पितृणां कल्पनीयम् । तच्च बहुवचनात् संहितानां परिचिकल्पयितम् । साहित्यस्य च त्यागक्रियापेक्षया परिचिकल्पयिषया त्यागस्यैकत्वमाशुमानिकम् । प्रत्यक्षस्तु प्रत्यक्ष त्यागोपदेशः । तस्मात्,—अनन्वयाभिहृत्येकत्यागोपदेशवन्नात न मिमितानां देवतात्वम् । शक्यं हि बहुवचनमभिधानक्रियापेक्षयापि नेतुम् । ‘असावेतत्ते,—इति यजमानस्य पितरः, असावेतत्ते,—इति यजमानस्य पिता सहायः, असावेतत्ते,—इति यजमानस्य प्रपितामहायः,—इत्यपि निगमोभवति ॥ २ ॥

पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ॥ ३ ॥

‘पितृभ्योदद्यात्’—इत्यनुवर्त्तते । अपरपक्षस्य कृष्णपक्षस्य । तथाच श्रूयते । “पूर्व्ये पक्षोद्देवानामपरः पक्षः पितृणाम्”—इति । “योऽपक्षीयते सोऽपरपक्षः”—इत्यपि निगमाभवति । वागर्थो वैकल्पिक कल्पान्तरं समुच्चिनोति । कथं नाम ? पञ्चमीप्रभृति वा दद्यात् प्रतिपक्षप्रभृति वा,—इति । तथाच गीतम् । ‘पञ्चमी प्रभृति वाऽपरपक्षस्य यथायाह मर्त्यस्मिन् वा’—इति । अथवा । वागर्थो वक्ष्यमाणकल्पापेक्षया विकल्पाद्यः ॥ ३ ॥

यदहंरूपप्रदोत ॥ ४ ॥

‘वाऽपरपक्षस्य’—इत्यतदिहापि मन्व्यर्थः । कुत ? मध्यपठितस्य विशेषाभावात् । तदयमर्थः । अपरपक्षस्य यदहंर्यस्मिन्नहनि उपपद्येत सम्पद्येत द्रव्यादिकम्, तदहंर्योऽपितृभ्योदद्यात्,—इति । उप

निमित्तान्तरप्रणीते श्रग्नावुपदिश्यते,—इति नासी होमः । यदि वा होमोऽयं भवेदपि, किन्तु तेन भविष्यति, दानं खल्वसौ न भवत्येव । तस्मात्,—‘ब्राह्मणाद्याहवनीयार्थे,—इत्यनेन स्वामि-
त्वजनकस्यागोदानम्,—इति दानलक्षणमत्रास्ति,—इति सूचि-
तम्,—इति, ‘अस्तिचोद्देश्यताऽपि ब्राह्मणस्य, तद्वत्स्वामित्वा-
भिसन्धानेन द्रव्यत्यागात्’—इति च वदन् शूलहस्तः परास्तः ।

पितृभ्यः,—इति च पितृपितामहप्रपितामहपरम् । कथं
ज्जायते ? पिण्डपितृयज्ञे तेषामेवोद्देश्यत्वात् । अत्रापि तस्यैव
धर्मप्रदेशाच्च । मातामहादीनान्तु आहं पृथग्वचनेनोपदिश्यति ।
तदिदं बहुवचनम्,—“सौमे वसानामग्निमादधीयाताम्”—इत्या-
दिवदभिधानक्रियाऽपेक्षया साहित्यं बोधयति । उद्देश्यक्रिया हि
प्रत्येकं परिसमाप्यते,—इति न तामपेक्ष साहित्यं सम्भवति ।
त्यागक्रियापेक्षयेति चेन्न नानात्वात् । इति चेत् भवान् पश्यति,—
माभूत् उद्देश्यक्रियापेक्षया साहित्यं त्यागक्रियापेक्षया तु भवि-
ष्यति । नैव दोषः । कस्मात् ? नानात्वात् त्यागक्रियायाः । त्याग-
क्रिया हि प्रत्येकमेवोपदिष्टा गृह्यकारेण । तथाच गृह्यसूत्रम् ।
“पितुर्नाम गृहीत्वाऽसाविष ते पिण्डोये चात्र त्वामनु यांच त्वमनु
तस्मै ते स्वधेति” “अप उपसृज्यैवमेवेतरयोः”—इति । यद्यपि,
अन्वष्टक्यकश्चैत्येतत् सूत्रितम्, तथापि—“अन्वष्टक्यस्थानीपाकेन
पिण्डपितृयज्ञोपस्थास्यात्”—इति सूत्रेणान्वष्टक्यधर्मस्य पिण्ड-
पितृयज्ञे पितृयज्ञधर्मस्य चात्र प्रदेशात् अत्रापि प्रत्येकमेव त्यागः
सिध्यति । सूत्रकारीऽप्यत्रभवानर्घ्यादौ प्रत्येकं त्यागमुपदिश्यति ।

इत्यादिस्मृत्युक्तलक्षणस्य । वाग्यद्,—

“अथयुक्त्वपत्ते तु आहं कुर्याद्दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागत्वं हिमेववा” ॥

इति ब्रह्मपुराणाद्युक्तकल्पान्तरापेक्षया विकल्पार्थः । तत्र, ‘अर्द्धम्’—

इति पक्षस्यार्द्धमष्टम्यादिकमित्यर्थः । अर्द्धं पक्षम्,—इत्यन्वयोप

पत्तेः । न तु त्रिभागस्यार्द्धम् । अर्द्धत्रिभागयोर्द्वयोरपि पक्ष

विशेषणतया समत्वेन परस्परमन्वयानुपपत्तेः । तथाच गौतमः ।

“अथापरपक्षे आह पित्रभ्योदद्यात् पञ्चम्यादि दशान्तमष्टम्यादि

दशम्यादि सर्व्वक्रिय” —इति ।

यच्च,—

‘पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वैश्वयोर्ऋणम्’ ।

इति वचनम् । पञ्चमीमारभ्योत्तरतिथिषु,—इति तस्यार्थः ।

“पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः” ।

इति हेमाद्रिप्रभृतयः पठन्ति । आश्विनकृत्त्यशुक्लपक्षपञ्चम्यो-

र्मध्ये,—इति वर्णयन्ति च । सोऽयमपरपक्षस्याहस्य गौणकालः ।

‘भौजङ्गी तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्क्रमम्’ ।

इत्यपि वचनं भवति । एतेन,—

“पञ्चम्यूर्ध्वं तत्रापि दशम्यूर्ध्वं ततोऽप्यति” ।

इति विण्धुधर्मोत्तरवचनमपि व्याख्यात वेदितव्यम् । पञ्चमीमारभ्य

करणेऽपि त्रिभागहीनत्वं पक्षस्य नानुपपन्नम् । प्रतिपदादितिथि

चतुष्कस्य चतुर्दश्याय त्यागेन तदुपपत्तेः । स्मरन्ति च ।

‘आह गस्तृहृतस्यैव चतुर्दश्या मङ्गलान्ये’ ।

पद्यते,—इति पाठेऽपि तथेवार्थः । सोऽयं विकल्पः,—पञ्चमी
प्रभृति वा दद्यात्, यदहंरूपपद्यते तदहंवा दद्यात्,—इति ।

तदनेन सूत्रद्वयेन कृष्णपक्षतिमित्तमपि आहमुपदिष्टं भवति ।
तदिदं आहद्वयम्—अभावस्यानिमित्तकृष्णपक्षतिमित्तञ्च,—इति ।
तत्र, कृष्णपक्षनिमित्तएव आहे प्रशस्तकालोऽभावस्येति तन्त्रान्तर
कारा स्मरन्ति । तथाच निगमः । ‘अपरपक्षे यदहं सम्पद्यते
अभावस्यायान्तु विगेषेण’—इति । न चैतावता अभावस्यायाः
निमित्तत्वं शक्यमपञ्जीतुम् । न खल्वन्यस्य प्रशस्तकालो न भव
त्यन्यस्य निमित्तमित्यत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति । अभिहितश्चेत्
दक्षाभिरुपस्थादेव । निगमवचनमात्रदर्शो रघुनन्दनस्वाह,—
‘अभावस्या न निमित्तान्तरं, किन्तु कृष्णपक्षनिमित्तआहस्य
प्रशस्तकालः’—इति । तदवश्येयम् । अपरपक्षे यदहं सम्पद्यते
तदहं कुर्यात्, कृतेऽप्यपरपक्षे यस्मिन् कस्मिंश्चिदहनि, अभावस्या
यान्तु विगेषेण यत्नेन कुर्यात्, तुगद्धात् पूर्वआदन्यदिदं आहम्—
इति यदि निगमवचनस्यार्थः, तदा तदपि तन्मन्त्रमुन्मूलयति,—
इत्यमुं किं विस्तरेण ॥ ४ ॥

इयमपरा सूत्रद्वययोजना,—

पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ॥ ३ ॥

अपरपक्षस्य,—

“आपाढीमयधि हत्वा यं स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः ।

न विज्ञयीऽपरं पक्षं कन्या गच्छतु वा न या” ॥

वचनं भवति । ब्रह्मपुराणवचने, 'एववा'—इति निपातसमुदायो-
विकल्पवाची । न तु एवग्रहो नियमार्थः, वाग्रहो विकल्पार्थः,—
इति निपातद्वयम् । विभागकरणे, 'अर्द्धमेव,'—इति नियमा-
नुपपत्तेः । अतएव सकृत्करणमप्याह नागरखण्डम् ।

“आपाद्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

यो वै ग्राहं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥

इति । एकस्मिन्नपि,—इत्यपिकारादनुकम्पोऽयम् । न चैतत्
कन्यास्थरविनिमित्तग्राहपरं वचनम् । एकस्मिन्नपि,—इत्यपि
कारलभ्यस्थानेकव्रकरणस्य तत्राभावात् । सकृद्धि तत्करणमिष्यते ।
तथाच गगः ।

“पक्षग्राहं यदा कुर्यात्तर्पणन्तु दिने दिने ।

सकृन्महालये चैव परेऽहनि तिलोदकम्” ॥

इति । तथा नारदः ।

“सकृन्महालये काम्ये पुनः ग्राहेऽखिलेषु च ।

अतीतविषये चैव सर्वमेतत् विचिन्तयेत्” ।

इति सकृन्महालयं दर्शयति । एतत्,—इति नन्दादिवर्जनम् । तथा
कात्यायनः ।

“अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् पिण्डदानं यथाविधि” ।

इत्येकदिनेऽपि करणं सुस्पष्टमुपदिशति । तदत्र अपरपक्षग्राहे
बहु वक्तव्यमस्ति । अन्यगौरवमयादुपारम्यतेऽस्माभिः । अथैव-

इति । त्रिभागादिकल्पेऽप्येवैव रीतिरनुसर्त्तव्या । पक्षकल्पाययणे
तु चतुर्दश्यामपि आह कर्त्तव्यमेव भवति । पक्षव्यापकतायाः
प्रकारान्तरेणानुपपत्तेः । तथाच कार्त्त्याजिनिः ।

“नभस्सस्यापरे पक्षे आह कुर्याद्दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी” ॥

इति । तथा ब्रह्माण्डपुराणम् ।

“कन्या गते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।

पार्व्येन विधानेन आह तत्र विधीयते” ॥

इति । तथा तत्रैव ।

“कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवोनारायणोऽब्रवीत्” ॥

इति । इदञ्च षोडशत्वमाश्विनशुक्लप्रतिपदा सह द्रष्टव्यम् । कथं
धायते ?

“अह.षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रचयाविशेषेण भाऽपि दर्शात्मिका स्मृता” ॥

इति देवनवचनात् । कन्या गते सवितरि,—इति कन्यासम्बन्धस्य
प्रागस्त्यमभिप्रेत्योक्तम् । तदाह शाब्बायनिः ।

‘कन्यास्यार्कान्दित, पक्ष. सोऽत्यन्तं पुण्यं उच्यते” ।

इति । एहमनु. ।

‘मध्ये या पटि वाऽप्यन्ते यत्र कन्या तजिद्रवि. ।

स पक्ष. मकलः श्रेष्ठः आहषोडशकं प्रति” ॥

इति । एवञ्च, ‘कन्यां गच्छतु वा न वा’—इति ममस्तपलाभिप्रायं

“वृषिके शुक्लपक्षे तु नवान्न गस्यते बुधैः” ।

इति कालान्तरत्वन्वेपा भन्तव्यम् । कस्मात् ? ‘धान्यपाक
घणादन्ये’—इति नवयज्ञे तथा दर्शनात् । अन्ये खल्वाचार्याः
धान्यान्तरपाकवगादपि नवयज्ञमिच्छन्ति । गालयः किञ्च वृषिके
पचन्ते । रघुनन्दनस्तु नवशस्त्रेष्टिष्टपरिकल्पना आहोऽभ्युप-
गच्छन्नप्याह । ‘वृषिकशुक्लपक्षो न कालान्तर किन्त्वतिपतित-
ब्रीहियाहस्य गौणकालमध्ये तस्य प्रागख्यमात्रम्’—इति ।
देगोपपत्तिर्तीर्थप्राप्तिरूपा । कथं ज्ञायते ?

“गत्वेव तीर्थं कर्त्तव्यं आह तत्प्राप्तिहेतुकम् ।

पूर्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्दशे स्यात् पूर्वदक्षिणे” ।

इत्यादिवचनेभ्यः । पात्रोपपत्तिः श्रोत्रियब्राह्मणप्राप्तिरूपा । कुत ?

“तस्मात् दद्यात् सदोद्युक्तोविद्वस्तु ब्राह्मणेषु च” ।

इत्यादि करणात् । तदेतासु द्रव्यदेगपात्रोपपत्तिषु यत् आहं, न
तत्र कृष्णपक्षाद्यपेक्षा अवश्यं कर्त्तव्या । कथं ज्ञायते ? यदहर-
मीषामुपपत्तिस्तदह आहविधानेन तदसम्भवात् । स्मरन्ति च ।

“तीर्थद्रव्योपपत्ती च न कालमवधारयेत् ।

पात्रञ्च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः आहं विधीयते” ।

इति ।

“यथा सेवापरः पक्षः पूर्वपक्षादिगिर्यते ।

तथा आहस्य पूर्वाह्णादपराह्णोविशियते” ।

इत्यादिकमध्येतद्विषयं द्रष्टव्यम् । गोतमोऽपि । ‘द्रव्यदेगब्राह्मण
सन्निधौ वा कालनियमः शक्तिः’—इति सूत्रयन्नेतदेवाह ।

मपरपक्षस्य पारिभाषिकत्वे कृष्णपक्षमात्रं श्राद्धकालो न सूचित
भवति । माभूदनेन अन्येन, सूत्रयिष्यते सु ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

यदहुरुपपद्येत ॥ ४ ॥

यदहर्द्रव्यदेगपात्रमुपपद्येत, तदहं पित्रभ्यो दद्यात् । तथाच
गीतमसूत्रम् । “द्रव्यदेगत्राघ्राणमन्निधी वा”—इति । द्रव्योप
पत्तिरत्र नवगस्यादिप्राप्तिरूपा । स्मरन्ति च ।

‘यष्टव्या पितरोराजन् । नवगस्यफलीटकै ।

पार्श्वमेन विधानेन खड्गमामे तथाऽऽगते” ।

इति । नवगस्यमपि ब्रौह्मिवरूपं द्रष्टव्यम् । कुत ? नवगस्ये
तथा दर्शनात् । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“शरहसन्तयो केचिन्नययश्च प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाकीवनिन स्मृत” ।

इति ।

“ब्रौहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव । ।

न तावायो महाराज । विना श्राद्धं कथञ्चन’ ।

इति च स्मर्यते पुराणेषु । तदनेन नवगस्यादिप्राप्तिः श्राद्धनिमित्तं
मित्युक्तं भवति । नवान्नेन कस्मादुष्टान निमित्तम्,—इत्यसद्वैतैषा
कल्पना । प्रमाणाभावात् ।

“नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टमप्रावलीकने ।

इच्छायादानि कुर्वीत नवगस्यागमे तथा’ ।

इति पुराणवाक्यऽध्यागमस्य प्राप्तिरूपत्वात् ।

“निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्यु सम्यग्विप्रान् यथोदितान् ।

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणास्तान् निमन्त्रयेत्” ।

इति ।

“अ कर्त्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रान् निमन्त्रयेत् ।

निरामिष सकुडुक्ता सर्व्वसुमजने गृहे ।

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणास्तान् निमन्त्रयेत्” ॥

इति चैवमादि । द्रव्याद्युपपत्तेषु भाविन्या पूर्व्वेद्युर्निश्चयासम्भवेन तदहरेव निमन्त्रण भवति । एतेन,—

“पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा आहकर्मण्युपस्थिति ।

निमन्त्रयीत त्रावरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान्” ॥

इत्याद्या स्मृतयोऽपि व्याख्याता । ‘असम्भावितमैश्वर्यानां यस्या दीप्तदहरामन्त्रयेत् अह्वाना प्रधानकालत्वनियमात्, सम्भावित मैथुनासु पूर्व्वेद्यु’—इति नीलाभ्वरोपाध्याया । वचनमप्युदाहरन्ति ।

‘निमन्त्रयेच्च पूर्व्वेद्यु पूर्व्वोक्तासु द्विजोत्तमान् ।

अप्राप्तौ तद्दिने वाऽपि हित्वा योषित्सङ्गिनम्” ॥

इति । यहायगसाऽप्येव व्यवस्था वर्णिता । प्रमाणाभावात् पुन रूपेक्षिताऽस्माभि । अनिर्दिष्टकालं खल्वङ्ग प्रधानस्य काले क्रियते । निर्दिष्टद्वह काल । वचनमपि पूर्व्वेद्युरप्राप्तौ तद्दिने निमन्त्रणमाह, न प्राप्ती । तत्रैव, ‘हित्वा योषित्सङ्गिनम्’—इति विशेष । स खल्वय विशेषो न यतिश्चवावतिष्ठते । प्रमाणविशेषाभावात् । तस्मादहमदुक्तैव व्यवस्था ग्राह्यार्थ ॥ ५ ॥

अथवा । अमावस्यायाऽपि पितृभ्योदद्यादित्यादि सूत्रत्रयं सकला
परपक्षयाहस्यं कान्तीपदेशपरमेवानु । अमावस्यायाऽपि पितृभ्यो
दद्यात् अपरपक्षस्य पञ्चमीप्रभृति वा पितृभ्योदद्यात् अपरपक्षस्य
यदहरूपपद्यते तदहर्वा पितृभ्योदद्यादिति । अस्याञ्च वर्णनायाम
मावस्याया दानं प्रथमं कल्पं । अन्यच्चानुकल्प इति बोद्धव्यम् ।
अस्यामपि वर्णनायामपरपक्षाद्देनामावस्याया अपि याहस्य
निमित्तान्तरत्वं पूर्वोक्तदिशाऽवसेयम् ॥०॥ ॥ ४ ॥०॥

तदहर्वाङ्गणानामन्त्रं पूर्व्यदुर्वा ॥ ५ ॥

यदहं याहं तदहं पूर्व्यस्मिन् वा अहनि ब्राह्मणानामन्त्रं
निमन्त्र्य, 'पितृभ्यादद्यात् — इत्यनुवृत्तते । 'तदहर्वा — इति
पाठे, पूर्व्यवात्र चोभयचैवैतत् सम्यन्वनीयम् । कुत ? मध्य
पठितस्य विशेषाभावात् । कथं नाम ? यदहरूपपद्येत, तद
हर्वा पितृभ्योदद्यात्,—इति । तदहर्वा पूर्व्यदुर्वा ब्राह्मणानामन्त्रं
पितृभ्योदद्यात्,—इति च ।

ब्राह्मणग्रहणं राजन्यादिनिरामार्थम् । यद्यप्यामन्त्रणमिष्टो
पदिश्यते, तथापि निमन्त्रणमेवार्थं । अतिक्रमनिषधीह्यत्र सूत्र
यिष्यते । 'यत्र प्रत्याख्यानं प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्'—इति हि
स्मरन्ति । अभिलाषे त्वामन्त्रणमेवागमच्छास्त्रागुशिष्टं प्रयोज्यं, न
निमन्त्रणम्,—इति द्रष्टव्यम् ।

अत्र चामावस्यादीं पूर्व्यदुर्निमन्त्रणम् अमश्वे तदहर्वापि ।
तथाच श्रूयते ।

एके यतीन्* ॥ ८ ॥

यतयस्त्रिदण्डिनश्चाभिप्रेयन्ते । कथं ज्ञायते ?

“यतिस्त्रिदण्ड. करुणा राजतं पात्रमेवच” ।

इति ।

“शिखिभ्योधातुरक्तिभ्यस्त्रिदण्डिभ्यः प्रदापयेत्” ।

इति चैवमादि स्मरणात् । तदमे यतयोनिमन्त्रणीयाः,—इत्ये-
केषां मतम् । अस्मादवगच्छामः,—यतयोन निमन्त्रणीयाः,—
इत्यन्येषां मतम्,—इति । कस्मात् पुनः कारणात् यतयोनि
निमन्त्रणीयाः,—इति तत्रभवन्तीमन्यन्ते ? अन्तरीह्यसमीपा
भोजने अभ्युदयविशेषं स्मरन्ति ।

“सर्वारम्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमचयम्” ।

इत्यादि बहुलम् । उच्यते । याज्ञे किल मधुमासै. पितरोऽतिथयं
प्रीयन्ते । एषा हि तेषामाशसा ।

“योदद्यादन्नमस्माकं तत् मर्त्यं मधुना सह ।

आमिषेण समायुक्तं शस्तेन मृगपक्षिणाम्” ।

इति । ताद्याचीपदेत्यति ह्यतिविशेष भासविशेषेण । यतयस्त्व-
मधुमांसाशिनीभवन्ति । अतएव, “यतिपात्रक आह मधुमास
वर्जितं कार्यम्”—इति धामनपदतिः । तदिदमनिमन्त्रणकारणं
यतीनाम् ।

अनिन्द्येनामन्वितोनापक्रामेत् ॥ ६ ॥

अनिन्द्योलोकापवादरहितः । तेनामन्वितोनिमन्वितोब्राह्मणः,
नापक्रामेत् न प्रत्याचक्षीत । प्रत्याख्यानं प्रत्यवायापत्तेरित्यभि-
प्रायः । तथाच मनुः ।

“केतितभु यथान्यायं हव्यकव्ये दिजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत्” ।

इति । यथेतत्, तथा निमन्त्रयिताऽपि निमन्त्रितान् यथान्याय-
मपूजयन् प्रत्यवेति,—इत्यर्थात् सिद्धम् । स्मरन्ति च ।

“श्रामन्त्यु ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।

अतिवृष्ट्याशु घोराशु तिर्यग्योनिषु जायते” ।

इति । अस्मिन्नवसरे,—“श्रामन्वितोवा नान्यदन्नं गृह्णीयात्”—

इति सूत्रमधिकं पठन्ति गौडाः । निगदव्याख्यातं तत् ॥०॥ ६ ॥०॥

अथेदानीं निमन्त्रणीयान् ब्राह्मणान् विशिनष्टि,—

स्नातकान् ॥ ७ ॥

‘श्रामन्त्यु,—इति, ‘पितृभ्योदद्यात्,—इति च इयमितःप्रभृति
सर्व्वेन सम्बन्धनीयम् । योग्यत्वात् । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“येन यस्याभिसम्बन्धोदूरस्थस्यापि तस्य सः ।

अर्थतोह्यसमर्थानामानन्तर्य्यमकारणम्” ।

इति । त्रयः स्नातकाः गृह्यसूत्रे निर्दिष्टाः,—विद्यास्नातको-
व्रतस्नातकोविद्याव्रतस्नातकयेति । उत्तराधरभावोऽप्यमीषां तत्रैव
द्रष्टव्यः ॥०॥ ७ ॥०॥

इत्यसङ्गतैषा वर्णना महायशसः । “स्नातकान्” “एके यतीन्”
 “गृहस्थसाधून् वा”—इत्यायमविशेषावस्थायिनएव हि निम-
 न्त्रणीयाद्दोषदिश्यन्ते । धर्मास्तु पश्चादुपदेक्ष्यति । न खल्व-
 साधूनपि स्नातकान् निमन्त्रणीयान् मन्यसे, कथं साधुत्वं गृह-
 स्थस्य विशेषणमात्र । अय मन्यसे,—पश्चादुपदिष्टैर्धर्मैरमाधवः
 स्नातकाः व्यावर्त्तिष्यन्ते,—इति । गृहस्था अप्यसाधवस्तथैव
 तर्हि व्यावर्त्तिष्यन्ते,—इति विफलोऽयमारम्भः । कात्यायनो
 ऽपि,—“गृहस्थान्” “साधून् वा”—इति गृहस्थाद्देनैव साधून्
 सूत्रयाश्चकार ॥०॥ ८ ॥०॥

तदेव स्वरूपतो निमन्त्रणीयानभिधाय धर्मानमौपासुपदिशति,—

श्रोत्रियान् ॥ १० ॥

“एकां शाखां सकल्पां वा यद्भिरङ्गैरधीत्य वा ।

यत्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्” ।

इत्युक्तलक्षणान् ॥०॥ १० ॥०॥

ब्रह्मान् ॥ ११ ॥

“न तेन ब्रह्मो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्वविरं विदुः” ।

इत्युक्तलक्षणान् । श्रोत्रियाणां खल्वसम्भवे, ज्ञानब्रह्मापि निमन्त्र-
 णीयाः,—इत्येवमर्थोऽयमारम्भः ।

एवं वा—

ब्रह्मान् अधिकवयस्कान् । तथाच वशिष्ठः । “परिणतवयसः”—

कस्य हेतोस्तर्ह्यमी निमन्त्रनीयाः भवन्त्यन्येषाम् ? यति
पात्रकयादस्य महाफलत्वादित्याह ।

“अपि स्यात् स कुले जन्तुर्भोजयेद् यस्तु योगिनः ।

विप्रान् आह्वे प्रयत्नेन तेन दृष्यामहे वयम्” ।

इत्यपि पितृगीता गाथा भवति । दक्षोऽपि स्मरति ।

“विना मांसेन मधुना विना दक्षिण्याऽऽशिषा ।

परिपूर्णं भवेत् आहं यतिषु आहभोजिषु” ।

इति ॥०॥ ८ ॥०॥

गृहस्थसाधून् वा ॥ ६ ॥

गृहस्थाश्च साधवश्च, तान् गृहस्थसाधून् । वाशब्दः स्नातकापेक्षया
विकल्पार्थः । तत्र, स्नातकाः—गृहस्थायामप्रवेशोन्मुखाः । गृह-
स्थास्तु तत्र कृतप्रवेशा भार्यासहिताः । भार्यां हि गृहमाच-
क्षते,—इति सभार्याएव गृहस्थादहाभिप्रेयन्ते । तथाच स्मरणम् ।

“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

तया हि सहित. सर्वान् पुरुषार्थान् समन्यते” ।

इति । ये पुनर्गृहस्थायामे कृतप्रवेशाश्चपि नृतभार्याः सन्तः पुन
भार्यामर्थयमानाः स्नातकप्रतानुष्ठानपरावा भवन्ति, तदमे साधवो
भण्यन्ते । कन्यायाः खल्वलाभे,—

“अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकप्रतमाचरेत्” ।

इति स्नातकप्रतानुष्ठानमस्य मुनयः स्मरन्ति । शास्त्रानुमतश्चाउ-
तिष्ठन् कथं न माधुः स्यात् । ‘माधुत्वं गृहस्थविशेषणम्,—

पूर्वोक्तानां खल्वमीषाम्,—

अभावेऽपि शिष्यान् स्वाचारान् ॥ १४ ॥

अपिभिन्नक्रमे । पूर्वोक्तानामभावे, शोभनाचारान् शिष्यान्पि,—
इत्यर्थः । अपि शब्दोमातामहादीन् समुच्चिनोति । तथाच मनुः ।

“एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययो ।

अनुकल्पस्त्वयः श्रेयः सदा सद्विरगुष्ठितः ॥

मातामह मातुलञ्च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दोहितं विटपतिं बन्धुमृत्विग्याज्यो च भोजयेत्” ॥

इति । तदत्र, ‘स्वाचारान्’,—इति पुनः कुर्वन् आचारवत्तयैवा
मीषा निमन्त्रणीयत्वं न पुनः श्रोत्रियत्वादेरत्यन्तमपेक्षा,—इति
दर्शयति । अन्यथा, ‘अनवद्यान्’—इत्यादेः सूचितत्वात् स्वाचारा-
नित्यनर्थकं स्यात् । मनुरपि, श्रोत्रियादीनभिधाय मातामहा-
दीनामनुकल्पत्वमभिदधानं एतदेवाह । यश्चाह तुर्वगिष्ठकात्यायनी ।

“यस्य चैव गृहे मुखोदूरे चैव बहुश्रुतः ।

बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति भूखे व्यतिक्रमः ॥

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मानि ह्रयते’ ॥

इति । तदपि बहुश्रुताय दातव्यम्,—इति, ज्वलन्तमग्निं
मुत्सृज्य,—इति चाभिधानात् मुख्यकल्पगोचरमिति पर्यवस्यति ।
तथा भविष्यपुराणे ।

इति । अपिच । गोतमः सुखाचार्यः,—“युवभ्योदानं प्रथममेके
पितृवत्”—इति सूत्रयन् यद्वयस्तः पितादिः प्रसीतः तद्वयस्काएव
ब्राह्मणाः निमन्तणीयाः,—इत्येकेषां मतं दर्शयति । सोऽयं
वृद्धोपदेशो वृद्ध्याद्विषयः पर्यवस्यति । अवदान्,—इति वा
पाठः । युवभ्योदानं प्रथमम्—इति सूत्रसमानार्थः ॥ ११ ॥

अनवदान् ॥ १२ ॥

न अवदान् अनवदान् । अवद्योनिन्यद्व्यनयान्तरम् । लोका
पवादरहितानित्यर्थः । अथवा । विशुद्धमातापितृकाः स्वयमपि
लोकापवादरहिताइहाभिप्रेयन्ते । कथं ज्ञायते ? शास्त्रान्तर-
दर्शनात् । तथाच वशिष्ठः । “यस्य दशपुरुषं पितृमातृवशः
श्रीत्रियोविज्ञायते विद्वान् स्नातकाद्येति पंक्तिपावनाः”—इति ।
तद्योगना । “पञ्चपुरुषपारम्पर्यादखण्डितचारित्रमर्थ्यादः पंक्ति
पावनः”—इति । मनुरपि स्मरति ।

“अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रीत्रियान्वयजाद्यैव विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः” ॥

इति । अवद्याद्य विस्तारेण तन्वान्तरेषूपदिष्टास्तेभ्यएवावगन्तव्याः ।
अन्यगौरवमयादुपारम्यतेऽस्माभिः ॥ १२ ॥

स्वकर्मस्थान् ॥ १३ ॥

स्वकर्मायमोक्षितकर्मनिष्ठान् । स्मरन्ति च ।

“अभ्युत्क्रान्ताः स्वधर्मोभ्यस्ते द्विजाः पंक्तिपावनाः” ।

इति ॥ १३ ॥

इति नीलाम्बरोपाध्यायादयः । 'शक्तीमण्डलकुष्ठौ अग्न्युत्सादो
पण्डकुष्ठौतिवा, अतिगौरोवेत्येके'—इति महायशाः । विक्लिधः,—

“यस्य नैवाधरोष्ठाभ्या छाद्यते दग्गनावनी ।

विक्लिधः स तु विज्ञेयोद्वाघ्राणः पक्षिदूषकः” ॥

इति सुमन्तुनीतः । विक्लिधोविचर्षिकाबहुलः—इति कल्पतरुः ।
'नामैरधोविचर्षिकादियुक्तः'—इति रघुनन्दनः । 'गलहृणः'—
इति शङ्खधरः । 'पूतिगन्धिघ्राणः श्रीदुम्बरकुष्ठौतिवा'—इति
महायशाः ।

एकोद्गो बहवो वा दन्ताः यस्य श्यावा भवन्ति, सोऽयं श्याव
दन्तः—स्वभावकृष्णदन्तोभस्यते । श्याव कृष्ण,—इत्यनर्थान्तरम् ।
'श्यावदन्तः'—इति केचित् पठन्ति । दन्तद्वयमध्यगतचुद्रदन्तः,—
इति तत्त्वार्थः ।

विहं प्रजनन यस्य, सोऽयं विहप्रजननः । “स्निग्धचर्मणि
केपास्त्रिहोऽधः क्रियते, तत्र स्त्रीचित्तरञ्जनार्थं काष्ठशकलमर्प्यते,—
इति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम्”—इति नीलाम्बरोपाध्यायाः । 'अश्र-
म्यादिदोषैर्विहं प्रजननं यस्य सः'—इति केचित् । 'सृतापत्यः'—
इत्यन्ये । तत्त्वकारस्तु वेधकर्त्तनयोर्भेदमजाग्रिवाह,—‘विहप्रजनन
कर्त्तितग्निर’—इति ।

ध्याधितः पापरोगयुक्तः, उभयभागक्लेदितव्रणो वा । तथाच
देवमः । “उन्मादः, स्वग्दोषो, राजयस्या, श्वासो, मधुमेहो, भग-
न्दरो, महोदरोऽश्मरीत्यष्टौ पापरोगाः । जडान्यवधिरकुणिरिति
विकलेन्द्रियाः । उभयभागक्लेदितव्रणाः । पापिष्टमाधेति । एतं

“तस्मात्प्रातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।
सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रान् विट्पतिं तथा ॥
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् गृहाधिपान् ।
नातिक्रमेत्तरुणैतान् सुमूर्खानपि गोपते ।” ॥

इति । तदनेन,—

“अथोचियायैव देयानि हव्यकव्यानि नित्यशः ।

अथोचियाय दत्तानि हृषि नायान्ति देवताः” ॥

इति वशिष्ठादिवचनानामपि सुख्यकल्पविषयत्वं व्याख्यातम् ।
तस्मादनुकल्पमातामहादिषु नैष नियमः,—इति सिद्धम् ॥ १४ ॥
अथेदानीं ये न निमन्तणीयाः, तानाह,—

दिर्नग्न-शुक्ल-विक्लिध-ग्रावदन्त-विद्वप्रजनन-

व्याधिताधिक-व्यङ्घि-प्रिवृत्रि-कुष्ठि-कुनखिवर्जम् ॥ १५ ॥

दिर्नग्नादिवर्जं पूर्वोक्तान् निमन्तयेत् । तत्र, दिर्नग्न,—

“यस्य त्रिपुरुपादासीदुभयोर्गोत्रयोरपि ।

वेदस्याग्नेय विच्छेदोदिर्नग्नः स प्रकीर्तितः” ॥

इति सुमन्तुनोक्तः । रघुनन्दनस्वेतदजानवाह,—‘दिर्नग्नोदुयम्ना
पमावृतमेव,—इति । तदयदेयम् । न खलु दिर्नग्नशब्दोदुय-
म्नाणमभिधत्ते । तत्रास्य सामर्थ्यविरहात् । अतएव,—

“दिर्नग्नः कीलदुयम्ना शुक्लोऽतिकपिलस्तथा” ।

इत्येकस्मिन् वचने द्वयोरुपादानं सङ्गच्छते । ‘शुक्लोऽतिगीरः’—

इत्यादि । कुनखी स्वभावतः सङ्कुचितनखः । ते खल्वमी द्विर्गन्ना-
दयोः निमन्त्रणीयाः ।

आह । अनयोः कोऽस्मीपां वर्जनोपदेशः ? यदा स्नातकादयो-
निमन्त्रणीयाः—इत्युच्यते ; ज्ञायत एव,—एभ्योऽन्ये न निमन्त्र-
णीयाः,—इति । नैपदोषः । स्नातकादीनामपि शुक्लत्वादिसम्भवात्
तेषां वर्जनार्थोऽयमुपदेशो भविष्यति,—इति । ननु, द्विर्गन्तव्यस्य
तत्रासम्भवः ? ‘श्रोत्रियान्’—इति हि सूत्रितम् । अवद्याच्चैते
शुक्लादयः कथं निमन्त्रणीयाः स्युः । ‘अनवद्यान्’—इति हि
सूत्रितम् । अपिच । श्रोत्रियाणां शरीरद्रूपणैर्युक्तानामप्यवर्जनी-
यत्वमेव मुनयः स्मरन्ति । यथा वशिष्ठः ।

“अथ चेत् मन्त्रविद्युक्तः शरीरैः पङ्क्तिद्रूपणैः ।

अदृष्टं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव मः” ॥

इति । एवमर्हं अन्यथा वर्णयिष्यामः । पूर्वोक्तानां निमन्त्रणीया-
नामसम्भवे द्विर्गन्नादिवर्जमन्येऽपि निमन्त्रणीयाः,—इत्येतदर्थोऽ-
यमुपदेशः,—इत्यनवद्यम् ॥ ० १५ ॥ ० ॥

अथेदानीं आदस्य प्रयोगं वक्तुपक्रमते,—

स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे
युग्मान् ॥ १६ ॥

स्नातान् स्नाताप्लवनान् । प्राप्तस्यापि स्नानस्य पुनः कथनमावश्यक-
त्वार्थम् । तेन, अस्नाताः आदं शुञ्जानाः प्रत्यवायिणो भवन्ति,—
इति विज्ञायते । तथाच भारते ।

पञ्चविधाः प्रोक्तावर्जनीयानराधमाः—इति । अत्र चोभयभाग
क्लेशितव्रणस्य नाभिरधोभागगतत्वेनोपरिभागगतत्वेन च द्वैविध्यात्
पञ्चविधत्वं नानुपपन्नम् । मतुरपि ।

“बोल्यान्धो नवतेः, काणः पष्टेः, श्वित्नी शतस्य तु ।

पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम्” ॥

इति पापरोगिणोर्वर्जनं स्मरति । पापरोगपदार्थानभिज्ञसु कुष्ठक
भट्टः,—‘पापरोगी रोगराजोपहतः’—इत्येतावन्मात्रं व्याचष्टे ।
‘व्याधितोदुश्चिकित्स्यव्याधिः’—इति महायथाः । ‘सदारोगी’—
इति रघुनन्दनः ।

अधिकोऽधिकाङ्गः । कस्मात् ? ‘व्यङ्गि’—इत्यत्राङ्गेन वैगुण्य
दर्शनादत्रापि तेनैवाधिक्यमर्थं वर्णयितुमुचितत्वात् । तथाच शङ्कः ।

“हीनाङ्गा अतिरिक्ताङ्गा ब्राह्मणा, पङ्क्तिदूषकाः” ।

इति । ‘अधिकाङ्ग’—इत्येव केचित् पठन्ति । व्यङ्गी विकलाङ्गः,
हीनाङ्गोवा । ‘विकलेन्द्रियः’,—इति केचित् । केचित् न पठन्त्येव ।
श्वित्नी श्वेतकुष्ठो, —इति भानूपाध्यायप्रभृतयः । स्थूलपादः—इति
कल्पतरुः । कुष्ठो उक्तातिरिक्तकुष्ठरोगवान् । बहवः कुष्ठमिदं
पुराणेषु पठन्ते । तथाच भविष्ये ।

“शृणु कुष्ठगणं विप्र । उत्तरोत्तरतीशुकम् ।

विचर्चिका तु दुश्चर्मा चर्चरीयस्तृतीयकः ॥

धिकर्चुर्गणतार्म्योच क्षणश्चेति तथाऽष्टकम् ।

एषा मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः मर्त्यकर्मसु ॥

व्रणवत् मर्त्यगान्धेषु गण्डे भाने तथा नमि” ।

“यत्र दिङ्नियमो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु ।

तिस्रस्तत्र दिशोज्ञेयाः प्राची सौम्याऽपराजिता” ॥

इति । देवलीयेऽपि प्रयोगे,—

“ये चात्र विश्वदेवार्थं विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः ।

प्राञ्चुखान्यासनान्येषा द्विर्भोपहितानि च” ॥

इत्युक्तम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अयुग्मान् यथाशक्ति पित्राएकैकस्योदङ्मुखान् ॥ १७॥

अयुग्मान् विपमान् त्रिप्रसूतीन् शक्त्यनतिक्रमेण पित्रे, उपवेश्य,—

इति योजना । ‘स्नातान् शुचीनाचान्तान्’—इत्येतत् सर्व्वमत्रापि सम्बन्धनीयम् । किमविशेषेण पित्रे सर्व्वेषामर्थे एक एवायुग्मो-

वर्ग उपवेशनीयः ? न । कथन्तर्हि ? एकैकस्य पित्रादेरयुग्मान् उपवेश्य,—इति सम्बन्धः । कथं वाम ? तत्त्वपक्षे तावत्,—

पितुस्त्रीन्, पितामहस्य त्रीन्, प्रपितामहस्य त्रीन्,—इति । तदे

तन्मिन् पक्षे नव ब्राह्मणाः सम्पद्यन्ते । एवमन्यत्राप्युहनीयम् ।

तथाच गौतमः । “नवावरान् भोजयेदयुजोयथोक्ताह वा”—इति ।

“यद्यप्ययुग्मान् यथाशक्ति”—इति सूचितम्, तथाप्यतिशयविस्तारो न करणीयः, अनिष्टापत्तेः । तथाच वशिष्ठः ।

“द्वौ दैवे पित्रस्तत्रे त्रीनैकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रमन्येत विस्तारं ॥

सत्क्रिया देगकालौ च द्रव्य ब्राह्मणसम्पदः ।

पश्चैतान् विस्तरोहन्ति तस्मादेहेत विस्तारम्” ॥

“दैव वा यद्वि वा पित्रं योऽग्रीयाद्वाह्मणादिषु ।

अस्मातो ब्राह्मणो राजन् । तस्याधर्मी गवानृते” ॥

इति । अथवा । स्नातान्,—इति विगिष्टस्नानाभिप्रायं वचनम् ।
तथाच वायवीये ।

“सुरभीणि तु स्नानानि गन्धवन्ति तथैव हि ।

आह्वेत्तानि योदद्यादश्वमेधफलं नमेत्” ॥

इति । शुचीन् सूतकाद्यशौचरहितान् । अन्वस्यागौचस्य स्नानाच
मनाभ्यामेवापगमात् । आचान्तान् कृताचमनान् । तदनेन, पाद-
प्रक्षालनमपि देयमित्युक्तं भवति । पादप्रक्षालनपूर्वकस्याचमनस्य
गृह्यसूत्रेऽभिधानात् । तथाच गृह्यसूत्रम् । “प्रक्षाल्य पाणी पादौ
च तिराचामेत् द्विं परिमृजीत”—इत्यादि । सदाचारसिद्ध
चैतत् पादप्रक्षालनदानादिकमिति न विगिष्य सूत्रितमिति
क्षिप्यते । सूचनार्थं चास्यार्थस्य परिभाषाप्राप्तस्याप्याचमनस्य पुन
रिहोपदेशः । अथवा । “यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन क्षात्यम्”—
इति परिभाषया कर्तुरेव प्राप्नोत्याचमनं न भोक्तुः,—इत्या
शङ्कानिरासार्थमाचान्तान्—इत्याह ।

तदित्यभूतान् ब्राह्मणान् प्राङ्मुखान्, युग्मान्—समान् द्विचतु
रादीनित्येतत् । दैवे उपवेश्य,—प्रागग्नेषु कुशेषु,—इत्यर्थः । दार्ढ्यं
ज्ञायते १ प्राङ्मुखानामुपवेशनस्य सूत्रणात् प्राची दिक्
खल्वागतैव हृदयमस्माकम् । आगतैव चेत्, न युज्यते विना
कारणमुत्सृष्टम् । “प्राङ्मुखकरणक्षानादेशः”—इति सूत्रकार
वचनाच्चैवमवगच्छामः । कात्यायनोऽप्याह ।

णान्, उपवेश्य,—इति सम्बन्धः । अत्र कल्पे,—पितुरेकं पिता-
महस्यैकं प्रपितामहस्यैकमुपवेशयेदिति मिलित्वा तयोर्ब्राह्मणाः
पित्रे भवन्ति ॥०॥ १८ ॥

अन्यमपि पञ्चमुपदिशति,—

एकैकमुभयत्र वा ॥ १९ ॥

दैवे एकं पित्रे चेकमित्यर्थः । तदेवं हावपि ब्राह्मणानुपदिष्टौ ।
यदा पुनर्द्वौवपि ब्राह्मणौ न लभ्येत एक एव तु ब्राह्मणोलभ्यते,
अनेकब्राह्मणद्वयौपयिकमन्त्राद्यं वा न सम्पद्यते, तदाऽपि न
आइलोपः । किन्त्वेकस्मिन्नेव ब्राह्मणे आहं करणीयम् । यद्यप्यत्र,
एकब्राह्मणपत्नोपदिश्यते, तथापि न्यायागतत्वाद्न्यान्तरोपदेगा-
च्चादरणीयः । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“आइ ब्राह्मण एकयेत् स्वल्पञ्च प्रकृतं यदि ।

वैश्वदेव कथं तत्र ? इति मे सशयोमहान् ।

प्रणीतावाद्यसुहृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ।

ब्राह्मणाय प्रदातव्यमेवं भवति सम्पदि” ।

इति । आइकल्पपरिगिष्टे ।

“एकस्तु ब्राह्मणः आइ छल्पन्तु प्रकृतं भवेत् ।

तयस्तु पितरः प्रोक्ताः कथं चाग्रन्ति ते त्रयः ।

उरसि पितरोभुङ्क्ते वामपार्श्वे पितामहाः ।

प्रपितामहादक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्जुकाः” ।

इति । परवचनं गृह्यासंग्रहेऽपि । तथा वगिष्ठः ।

ब्राह्मणाभावात् आदलोपः, अथवा ब्राह्मणप्रतिनिधिसुपादाय
 आहं करणीयम् ? इति । ब्राह्मणप्रतिनिधिसुपादाय आहं
 करणीयमिति ब्रूमः । कुतः ? उच्यते । ब्राह्मणोहि गुण-
 भावेन आदस्योपकरोति । न च गुणस्य लोपे प्रधानमपि लोप-
 नीयं भवति । “गुणलोपे च मुख्यस्य”—इति सिद्धान्तविरोधात् ।
 गुणोहि नाम स भवति, यो मुख्यस्योपकारि वर्तते । स चेदुपा-
 दीयमानोमुख्यमुपरुणहि, गुणएवासौ न भवेत् । मुख्यं कथं
 सगुणं स्यात्,—इति खल्वमी गुणिषु प्रवर्तते, न मुख्यं कथमुप-
 रुध्येत,—इति । तस्मात् ब्राह्मणप्रतिनिधिसुपादाय आहं कर-
 णीयमिति प्रतिपद्यामहे । मुख्यालाभे प्रतिनिधिरुपादेयः,—
 इति च दर्शितं पष्ठेऽध्याये । तथा च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ आह्वं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमाः व्रीहीणामिव शालयः” ।

इति । कः पुनर्ब्राह्मणस्य प्रतिनिधिः ? दर्भवटुरित्याह ।
 कथं ज्ञायते ? ब्राह्मणकार्ये तस्य दर्शनात् । तथाच गृह्य-
 सूत्रम् । “यद्युवा उभयं चिकीर्षेर्दोतश्चेव ब्रह्मत्वश्चेव, तेनैव कल्पेन
 च्छत्रं वोदकमण्डलं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय”—इति ।
 तयोपाकर्षणं च्छन्दोगपरिशिष्टम् । “कीशानृषीन् स्थलस्थान्”
 —इत्यादि । स्मरन्ति च ।

“ब्राह्मणानामसम्पत्तौ कृत्वा दर्भमयान् द्विजान् ।

कृत्वा आहं विधानेन पञ्चाङ्गिष्वेव दापयेत्” ।

इति । तदत्र कुशमयब्राह्मणेऽपि आदकरणे अन्नप्रत्युत्तरादिकं

“अपि वा भोजयेदेक ब्राह्मण वेदपारगम् ।
 शुभशीलोपसम्पन्न सर्वालक्षणवर्जितम् ।
 यद्येक भोजयेत् आह दैव तत्र कथं भवेत् ?
 अन्न पात्रे समुहृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ।
 देवतायतने कृत्वा तत आह समापयेत् ।
 प्रास्येदग्नीं तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणि’ ।

इति । गृह ।

“भोजयेदथवाऽप्येक ब्राह्मण पक्तिपावनम् ।
 दैवे कृत्वा तु नैवेद्य पश्चादङ्गी तु तत् क्षिपेत्’ ।

इति । तथा महायशोधृत वचनम् ।

‘पितृणां ब्राह्मणोयोज्योदैवे त्वग्निं नियोजयेत् ।
 प्रणीताश्चाद्यमुहृत्य तत आह समापयेत्” ।

इति । दैवे त्वग्निमिति सामान्यभिप्राय वचनम् । तथाच पृथ्वी
 चन्द्रोदये प्रचेता ।

“एकस्मिन् ब्राह्मणे दैवे साग्नेरग्निर्भवेत् सदा ।
 अन्नग्ने कुशमुष्टि स्यात् आहकर्मणि सर्वदा’ ।

इति । माह्व्याहे तु विप्रान्तामे सुवाचिनीरपि पूजयेदित्याह
 पराक हृदयगिष्ठ ।

‘माह्व्याहे तु विप्रान्तामन्तामे पूजयेदपि ।
 पतिपुत्रान्विता भय्या योपितोऽष्टौ कुलोद्भवा” ।

इति । अष्टाविति हृद्व्याहविषयमिति कमलाकर ।

आह । यदा पुनरकोऽपि ब्राह्मणा न लभ्यन्ते, तदा किं

कुशव्राह्मणपक्षेऽपि कर्तुरेव, “आवसोः सदनं सीदामि”—इति
मन्त्रपाठोपदेशाच्च । प्रतिनिधितया खल्वेतन्मन्त्रपाठः कर्तुरि-
ष्यते । स चेहापि सम्भवति । तथाच संवत्सरप्रदीपे पैठीगमिः ।

“अन्तामे ब्राह्मणानाञ्च आहं स्यात् कुशपत्रके ।

मग्नोत्तरे स्तयं कुर्यादिति धर्मोऽव्यवस्थितः” ।

इति । रघुनन्दनस्वेतदज्जानानः,—“प्रेषानुप्रेषसंयुक्तमित्यनेन यस्य
प्रेषस्य मग्नस्य प्रत्युत्तरमबाधितं तद्युक्तकर्मणोविधानात्, दर्मवदु-
रूपदर्भचयमादाय कर्मकरणे ‘निमन्त्रितोऽस्मि’ ‘हृताः स्मः’—
इति प्रत्युत्तराभावात् निमन्त्रणवृत्तिमग्नयोरभावः, ‘ॐ कुरुष्व’—
इत्यादिप्रत्युत्तराणान्वयेनापि सम्भवादनृणादीनां कर्त्तव्यत्वैव”—
इत्याह । तदसङ्गतम् । पूर्वोक्तकारणात् । प्रेषानुप्रेषसंयुक्तम्—
इत्यस्य तथार्थत्वाभावाच्च । कल्पना खल्वेता । ‘प्रतिनिधौ
यथाश्रुतमन्त्रपाठः’—इति, ‘सर्वप्रतिनिधाविव नोहीन बाधः’—
इति च स एवाह । अन्तेन प्रत्युत्तराभ्युपगमे चान्योऽपि यदा न
लभ्यते, तदा आहलोपधापयेत । न चैतदुचितम् ॥०॥ १८ ॥०॥

मातामहानाञ्चैवम् ॥ २० ॥

मातामहानामप्येवं ब्राह्मणानामन्त्रा आहं कुर्यात्,—इति
कृत्स्नविध्यतिदेशः । पितृयादप्रयोगमध्ये कथनात् चण्डाश्च
पितृणां मातामहानाञ्चैकेनैव प्रयोगेन आहं स्यात् । माता-
महानाम्—इति मातामहप्रमातामहवदप्रमातामहपरं वचनम् ।
स्मरन्ति च ।

सर्वमेव विधानं प्रकृतवदेव भवति,—इत्यवगच्छामः । कुत ?
यत् कुशमयव्राह्मणपक्षेऽपि 'तेनैव कल्पेन'—इत्यनेन तत्त्वभावात्
गृह्यकारः सर्वमेव प्राकृतं कल्पमनुजानाति, ततोऽन्यत्रापि
तथैव युक्तं प्रतिपत्तुम् । कारणस्याविशेषात् । न पुनः स्वम-
नीपिकोत्प्रेक्षया कस्यचिन्नोपः कल्पयितुमुचितः । तथाच शब्दे
सत्यव्रतः ।

“दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्वपि” ।

इति । “प्राची सोम्यापराजिताः”—इति च । तथा गृह्य-
सूत्रम् । “पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनादीती भवति”—इति । एवं
दैवं दैवतीर्थेन, पित्रं पितृतीर्थेन कर्त्तव्यम् । पात्रपूरणादिकमपि
दैवपित्रयोस्तत्तत्तीर्थेन करणीयं भवति । कथं ज्ञायते ?

“पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत्” ।

इत्याभ्युदयिकयाज्ञे च्छन्दोगपरिशिष्टदर्शनात् ।

तदस्मात् पिण्डपितृयज्ञधर्मप्रदेशात् पितृर्थं चरुरत्र पृथक्
पक्तव्यो भवति । “तस्मिन्नेवान्नौ उपयत्योदनचरुञ्च मासचरुञ्च”
—इत्यन्वष्टक्यकर्मस्वस्मद्भृङ्गाकारेण पृथक् चरुपदेशात् । पिण्ड-
पितृयज्ञे च,—“अन्वष्टक्यस्थानीपाकेन पिण्डपितृयज्ञोव्याख्यातः”
—इति तैत्तिरीयोदनचरोरतिदेशात् । “सर्वस्य त्वेवाक्षस्येतान् बलीन्
हरेत्—पित्रस्य वा स्वस्थयनस्य वाऽर्थार्थस्य वा”—इत्यपि गृह्य-
सूत्रं पित्रं पृथक् पाकं दर्शयति । च्छन्दोगपरिशिष्टे अग्नीकरण-
विचारश्लोकेऽप्येतस्यार्थस्य लिङ्गदर्शनमस्ति । तन्नोपरिष्ठादह्न्यामः ।
स खल्वय चरुः व्रीहिभिः स्वात्, न यवेः । कस्मात् ? “सक्त-
गृहीत व्रीहिमुष्टिमयहन्ति”—इत्यन्वष्टक्ये गृह्यसूत्रात् । अपरे
पुनरेतदविद्वांसोभाषन्ते,—‘सर्वार्थादेव पाकात् श्राद्धमपि कर्त्तव्यं
न पृथक् पाकान्तरे कार्यम्, अस्मच्छाखाया पृथक्पाकानभि-
धानात्’—इति ।

यदपि,—‘धावदुक्तत्वे क्रियमाणे पादप्रक्षाननादि न प्राप्नोति ।

“मातुः पितरमारभ्य त्रयोमातामहाः स्मृताः ।

तेषान्तु पितृवत् याव कुर्युर्दुहितृसूनुवः” ।

इति ॥०॥ २० ॥०॥

तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २१ ॥

वैश्वदेविकं तन्त्रं पितृणां मातामहानाञ्चैकं वा कुर्वीत । वागन्दी-
विकल्पार्थः । अस्मिन् कल्पे, मातामहानां वैश्वदेव्याहं पृथक् न
करणीयं, किन्तु पितृणां मातामहानाञ्चैकमित्यर्थः ॥०॥ २१ ॥०॥

दैवपूर्वपञ्चाहं कुर्वीत ॥ २२ ॥

आडकर्मणि यत् किञ्चित् पित्रे क्रियते, तत्सर्वं दैवे कृत्वा कर-
णीयम्—कृते पिण्डदानादिभ्यः । यथैतत्, तथाऽवमरे वक्ष्यामः ।
तच्च पदार्थानुसमवेन कर्त्तव्यम् । कथं ज्ञायते ? आवाहने तथा
दर्शनात् । आवाहनं खल्वादितोदेवानां सूत्रयित्वा परतः
पितृणां सूत्रयिष्यति । अस्मादवगच्छामः,—पदार्थानुसमयोऽस्मात्
सूत्रकारस्याभिप्रेतः,—इति ॥०॥ २२ ॥०॥

पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः ॥ २३ ॥

कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । एतदनेनोक्तं भवति । सैवेतिकर्त्त-
व्यता, तएव मन्त्राः तादृशाएव धर्माः अत्रापि भवन्ति,—इति ।
तेन, अपसव्य दक्षिणामुखेन घामजानुपातेन पित्रो कर्म करणी-
यम्, दैवन्तु मध्येन प्राक्सुखत्वादिना दक्षिणजानुपातेन,—इति ।
तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

क्रियैव सम्पद्यते । तदेवं पारतन्त्रिकमनुतिष्ठन् न स्वशाखाग्र्यं विधानमनुष्ठति, नापि पारशाखिकम्, किन्तु द्वयमप्यन्यथयित्वा नरमिहाकारमभिनवं प्रयोगान्तरं निर्मिणोति । तच्चानुतिष्ठति । स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा परशास्त्रोक्तं विशेषं निवेशयन् व्यक्तं खल्वेतदुभयमेवान्यथयति । तथाच, वृद्धिमिष्टवतोमूलमपि नष्टम्,—इति न्यायापातः । यत् पुनर्गृह्यामग्रहवचनान्तरम्,—

“आत्मतन्त्रेषु यन्त्रोक्तं तत् कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ।

विशेषाः खलु सामान्याः ये चोक्तावेदवादिभिः” ॥

इति पारतन्त्रिक कर्त्तव्यमुपदिशति । तत् श्रोताभिप्रायम् । तथाच कात्यायनः ।

“यन्नास्मात् स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्” ॥

इति श्रोतमेवाग्निहोत्रादिकं पारशाखिक कर्त्तव्यमाह । न च शाखान्तराधिकरणन्यायात् पारतन्त्रिकगुणोपसंहारोऽष्टाद्युक्त-प्रयोगोऽपीति भ्रमितव्यम् । श्रोतविषयत्वात्तस्य । श्रोतेषु हि स्त्रेषु स्त्रेषु वेदेषु स्वस्ववेदिनामेवर्त्विजा कर्मोपदिष्टं न भव्येयम् । सर्ववेदिभिर्यत्विग्भिर्यज्ञोर्निर्वहति, न तावन्मात्रैः,—इत्यस्ति विशेषः । षट्छाद्युक्ते तु प्रयोगे नैष विशेषोऽस्ति । अपिच । सत्यपि नास्त्रोऽभेदे तत्र तत्र यथामश्रय रूपभेदादिभ्यः कर्मणा भेद एव न त्वैककर्माम् । तदेष सति कुत्र कस्य गुणानामुप-संहारः । न ह्यन्यस्य कर्मणो गुणा अन्यस्मिन् कर्मण्युप-संक्रियन्ते । तथाच वैश्वदेववर्त्तिकर्मणो, कात्यायनः ।

व्रीहिगोधूमादीनामुपादानं न प्राप्नोति । लशुनादिवर्जनं न प्राप्नोति । एवं यावदुक्तानुष्ठाने विहिताकरणं निषिद्धकरणञ्च प्राप्नोति । शाखान्तरीयानुष्ठाने परिशिष्टकारैरभ्यनुज्ञा कृतेति यावत्सम्भवं पारतन्त्रिकमपि कार्यं नैतद्व्यतिरेकेण कर्म कर्तुं शक्यम्”—इति महायगमा वर्णितम् । तदप्यमङ्गतम् । कस्मात् ? यस्मात् पादप्रक्षालनादि यथा प्राप्नोति तथा पूर्वसम्प्राप्तिर्व्यवस्थापितम् । लशुनादिवर्जनमपि मामान्यैर्बचनैर्भविष्यति । शाखान्तरीयानुष्ठाने परिशिष्टकारैः कुत्राभ्यनुज्ञा कृता,—इति न खल्वधिगच्छामि । अनभ्यनुज्ञैव तु विज्ञायते । तथाच च्छन्दीगपरिशिष्टम् ।

“अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया” ।

इति । तदनेन परोक्ता अयथाक्रिया च खल्वस्माकमक्रियैवेति काल्यायनोब्रवीति । स तु मन्यते,—‘परोक्तानुष्ठानमन्तरेण न कर्म कर्तुं शक्यम्’—इति । तथा गृह्यामंयह ।

“ऊनोवाऽप्यतिरिक्तोवा यः स्वशास्त्रोक्तमाचरेत् ।

तेन मन्तनुयात् यज्ञं न कुर्यात् पारतन्त्रिकम्” ॥

इति । यावती इतिकर्तव्यता स्वशास्त्रोक्ता, तावत्यैव यज्ञं तनुयात्, न तत्र पारतन्त्रिकं कुर्यात्,—इति गोभिलपुत्रः समुपदिशति । काल्यायनोऽपि,—अयथाक्रिया निन्द्येतदेवानुजानाति । स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्य खल्वन्तराऽन्तरा पारतन्त्रिकस्य विरोधस्याभिनिवेशे, यथा खलु क्रियोपदिशते, नैषा तथा भवतीति व्यक्तम्

परैर्न समुच्चीयते,—इति वदत, आरभ्याधीते सामान्यशास्त्रोक्ते
परशास्त्रोक्तेषु समुच्चयं वारयति । ये पुनरनारभ्याधीता सामान्य
धर्मा स्मर्यन्ते, तैस्तु समुच्चयमनुजानाति । तस्मात्, परिशिष्टोक्ता
इव अनारभ्याधीता सामान्याश्रयाविशेषा स्वशास्त्रोक्तेऽपि प्रयोगे
सन्निविशन्ते । अनन्यगतेर्वचनात् । परिशिष्टकार खल्वस्माकमे
तदनुजानाति,—“विशेषा खलु सामान्या”—इति ब्रुवाण ।
पारतन्त्रिकस्य तु विशेषस्याभिनिवेशः सर्वतन्त्रविरुद्ध एव । तदस्मि
सामान्याश्रयाविशेषा स्वशास्त्राविराधिन एव समुच्चीयन्त, न पुन
स्वशास्त्रविरोधिनीऽपीत्यवगन्तव्यम् ।

तेषां खल्वेषां सामान्याश्रयाणां विशेषाणामनुष्ठानेऽपि फल
भवत्येव । अनुष्ठाने पुनर्महानभ्युदयः । कथं ज्ञायते ? परिशिष्ट
कारेस्तथाऽनुशिष्टे । तथाच पुरस्तादुदाहृतम् —‘बह्वक्ष वा
खगृह्योक्तम्’,—इति । ‘ऊनोवाप्यतिरिक्तोवा’—इति च । तदनेन
अप्येऽपि स्वशास्त्रोक्ते कक्षेण कृते सर्वं कृतोभवति,—इति वचनेन
तावन्मात्रकरणस्योपदेशेन च अन्तरेणापि सामान्याश्रयाणां विशेषे
पाणामनुष्ठानं फलसिद्धिर्विज्ञायते । मदनपारिजातोऽपि,—
‘अममर्थयत् खगृह्योक्तमाचमेव करोति, तावतैव तस्य शास्त्रार्थं
सिद्धेरुक्तत्वात्’—इति ब्रुवन्नेतदेवाह । अशक्यञ्च सर्वेषां सामान्या
श्रयाणां विशेषाणामनुष्ठानम् । विक्षिप्ता खल्वेते भूयः सु प्रदेशेषु
प्रभूततराश्च भवन्ति न शक्यन्ते सामस्येन ज्ञातुमनुष्ठानतुश्च । न
चाशक्यमर्थं अनुष्ठानं शास्त्रमस्मान् प्रेरयति । तथा सति तदेव न
प्रमाणं भवेत् । विलुप्यन्त किल कालवशाच्छास्त्राणि,—इत्यपि

“न स्याता काम्यसामान्ये जुहोतिवलिकर्म्मणी ।

पूर्व्व नित्यविशेषोक्तजुहोतिवलिकर्म्मणी ॥

काम्यमन्ते भवेयाता न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन् कर्म्मणि तते कर्म्मन्यत्तायते यतः” ॥

इति । स खल्वय न्यायोऽन्यत्राप्यनुसरणीयः । कारणस्याविशेषात् । प्रत्यक्षसात्र परिशिष्टकाराणा निषेध,—‘जनोवाऽप्यति रिक्तोवा’—इति, ‘अक्रिया त्रिविधा’—इति चैवमादि । अथवा । यदात्मनस्तन्त्रेषु नोक्तमेव, तदेव पारतन्त्रिक कर्त्तव्यमित्युपदिशति, न पुन स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा परोक्तस्य विशेषाभिनिवेशस्तस्यार्थः । वचनान्तरेण सुव्यक्तमस्य निषेधनात् । सामान्याश्रयाणा विशेषाणामप्यभिनिवेशोऽनारम्भाधीतानामेव न प्रयोगान्तरोक्तानाम् । तथा चोक्तम् ।

“प्रयोगः स्वकारोक्तो न समुच्चयमर्हति ।

समुच्चये यतस्तस्य न निष्पत्तिर्न च क्रमः” ॥

इति । तथाच नीनाम्बरोराध्यायद्वय गृह्यपरिशिष्टम् ।

“प्रयोगगान् गृह्यादि न समुर्क्षीयते परैः ।

प्रयोगगान्ताहानादनारम्भविधानतः ॥

वक्तव्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म्म प्रकीर्त्तितम् ।

तस्य तावति गान्ताहो कृते मर्त्यं कृतो भवेत् ॥

योतपु मर्त्यगान्ताहो मर्त्यमर्थं यथोचितम् ।

गान्ता माधारण तेषु गान्ता योतपु कर्म्मसु’ ॥

इति । तदिदं वचनम्,—प्रयोगगान्ताहो गृह्यादि, अनारम्भविधानतः

तस्मादियमेवावधारणा,—स्वशास्त्रोक्ते प्रयोगे परतन्त्रोक्तोविशेषो न करणीय । सामान्याश्रयान्नानारभ्याधीतास्तु विशेषा कर्त्तव्या । परमेष्ठामकरणीऽपि स्वशास्त्रोक्तमात्रस्यानुष्ठानादेव फल भवति । करणे त्वभ्युदय । सामान्याश्रय प्रयोगान्तरन्तु, स्वशास्त्रोक्तप्रयोग स्यान्ते इच्छया पृथगनुष्ठेयम् । ततश्च, सामान्याश्रयस्य प्रयोगान्तरस्यानुष्ठाने महानभ्युदय । अमनुष्ठानेऽपि न फलज्ञानि,— इति ।

तदित्यं शास्त्रार्थमनुस्त्वानैरस्माभि स्वशास्त्रोक्ते प्रयोगे परोक्ताना सामान्याश्रयप्रयोगान्तरोक्तानाञ्च विशेषाणा समुच्चया दुपारस्यते । पूर्व्वे तु निबन्धनम्,—एतद्वचनमन्वयानाद्वा, पाण्डित्यातिगम्यस्यापनाद्वा, स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा येषां यावन्तोऽरोचन्ते ते तावत् परोक्तान् सामान्याश्रयप्रयोगान्तराभि र्हिताश्च विशेषानभिन्त्यवीविशन्ते । तथाऽन्यथापि, प्रयोगान्तरविशेषान् प्रयोगान्तरे समुदचैषु । तदयदेयम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

पित्रे द्विगुणांस्तु दर्भान् ॥ २४ ॥

द्विगुणान् द्विगुणीकृतान् दर्भान् पित्रे कुर्यात् । देवे तु ऋजवण्डव दर्भाभवन्ति । बौधायनोऽप्याह ।

“प्रदक्षिणन्तु देवाना पितॄणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवोदर्भा पितॄणा द्विगुणा स्मृता ’ ॥

इति । तदनेन, यत् किञ्चित् पित्रे उत्सृष्टव्यं तदपि द्विगुणैर्दर्भैर् कर्त्तव्यम्,—इत्यर्थादुक्तं भवति । तथाच द्दारीत ।

स्मर्त्तारोभवन्ति । तदेवं सामान्याश्रयाणां विशेषाणामननुष्ठानेऽपि
फलसिद्धिर्भवतीति स्थितम् । अनुष्ठाने त्वमीषामभ्युदयविशेषोऽपि
विज्ञायते । कुत एतत् ? यतस्तेषामभ्यनुष्ठानाय शास्त्रमस्मान्
प्रयुङ्क्ते । न हि तस्यानुष्ठानाय शास्त्रमस्मान् प्रयुङ्क्ते,—यस्वाशी
नास्ति । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वश्रेयसोऽपि मनीषिणः ।

भूयस्त्वब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयोह्यवाप्यते” ॥

इति । अथैवं सामान्याश्रयाः ये प्रयोगविशेषाः पुराणादिषु
स्मर्यन्ते, तेषामनर्थकत्वं प्राप्नोति । नैपटोपः । येषां स्वगात्राया
प्रयोगविशेषो नोपदिश्यते, तेषां तद्विषयत्वोपपत्तेः । येषामप्यस्ति
स्वगात्राया प्रयोगविशेषस्योपदेशः तेषामपि द्रष्टव्या तदनुष्ठानोपप
त्तेः । यो हि सामान्यश्रयः प्रयोगः, स सर्वेषामेव भवितुमुचितः ।
सामान्याश्रयत्वादेव । स्वगात्रोक्तस्य प्रयोगः स्वस्थाभ्यर्हितः ।
तस्मात् स्वगात्रोक्त प्रयोगमनुष्ठायान्ते कामः,—सामान्याश्रयोऽपि
प्रयोगोऽनर्थकोमाभूत्—इति मीऽभ्यनुष्ठीयताम् । न तु तदप्या
श्रयेण स्वगात्रोक्तः प्रयोगोऽन्यथयितुं युक्तः । वैश्वदेववन्निकर्म्मणी'
कात्यायनेन सुव्यक्तमेतस्यार्थस्योपदेशाच्च सर्व्वैश्वमवगच्छाम ।
तथाच “न प्याता काम्यमामान्ये” इत्यादि कात्यायनवचनं पूर्वं
मुदाहृतम् ।

तदतः, सामान्यविशेषयोः प्रयोगयोः कर्मान्यत्व सुव्यक्तमेव
कात्यायनो ब्रवीति । तत् कुत कथं गुणोपमहारीभवत्यिति ।
न नान्यस्य कर्म्मणोगुणानामभ्यग्निन् कर्म्मण्युपमहारीभवति ।

“पवित्रपाणिर्देयात्”—इति, “आमीनः सर्वं करोति”—इति च
सूत्रद्वयमतं पठन्ति । तत्र, व्यक्तएवार्थः ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

सर्वत्र प्रश्नेषु पंक्तिमूर्धन्यं पृच्छति ॥ २६ ॥

सर्वत्र—दैवे पित्रे च प्रश्नेषु कर्त्तव्येषु पंक्तिश्रेष्ठं ब्राह्मणं पृच्छति ॥
॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

सर्वान् वा ॥ २७ ॥

सर्वत्र प्रश्नेषु सर्वान् वा ब्राह्मणान् पृच्छति ॥ ० ॥ २७-॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यः
अजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये
प्रथमः खण्डः ।

“दर्भैरङ्गिस्तिलैर्दत्तं तूष्णीमध्याप्नुते दिवम् ।

विधिना त्वानुपूर्व्येण अन्नयं परिकल्पते” ॥

इति । तुगद्भोविशेषार्थः । कथं नाम ? सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् क्रियते, तत्रैव पित्रे द्विगुणाः दर्भाः भवन्ति, सपिण्डीकरणान्ते तु ऋजवएव दर्भाः,—इति । तथाच सालङ्कायनः ।

“सपिण्डीकरणं यावद्वज्रदर्भैः पितृक्रिया ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्” ॥

इति ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः ॥ २५ ॥

मर्च्यत्र,—इति वक्ष्यमाणमिहापि संबध्यते । मध्यपठितस्य विशेषाभावात् । यत् किञ्चिदिह कर्मणि देवे पित्रे च देयं, तत् सर्वं पवित्रपाणिरासीनश्च दद्यात् । पवित्रगद्भोऽत्र कुशजातिवचनः । तथाच काल्यायनः ।

“मध्ये पाणी कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

हस्ताः प्रवरणीया भ्यः कुशादीर्घाश्च वर्द्धिपः ॥

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मणि ।

मध्य सोपग्रह कार्थ्योदक्षिणः सपवित्रकः” ॥

इति । यतश्च,—

“हयाम् पर्यणोर्मध्ये पयिश्च धारयेद् मुधः” ।

इत्यादिकं श्रुत्यस्तरोक्तीविशेषोपग्रामभाव इदं च । केनित्यु-

“स्नाहाकार वपट्कार नमस्कारादिवोकमाम् ।

स्वधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारो नृणां मतः” ॥

इति ।

“पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।

गोत्रनामभिरामन्त्यु पितृनर्घ्यं प्रदापयेत्” ॥

इति च । तथा व्यासः ।

“चतुर्थी चामने नित्यं सङ्कल्पे च विधीयते ।

प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संवुद्धिमपरे जगुः” ॥

इति । तदिदं वचनमस्माकमपि भवति । कथं ज्ञायते ? अस्मत्-
परिशिष्टकृता कात्यायनेनैतत्सार्थस्य सुस्पष्टमुपदेशात् । ‘संवुद्धि-
मपरे’—इत्यभिधानाच्च । तर्पणे हि संवुद्धिरन्येषां भवति ।
अस्माकन्तु प्रथमैव तत्र प्रयुज्यते । ‘गोत्रसु तर्पणे प्रोक्तः’—इति
गोभिलीयवचनात् ।

तदेवम्, पितृभ्यः,—इति दत्तेषु कुशेषु,—इत्यभिधाय, गोत्र-
नामभिः पितृनामन्त्रं अर्घ्यं दद्यादिति ब्रुवाणः कात्यायनः कुश-
दाने पितृणां गोत्रनामभिरामन्त्रणं नानुजानाति,—इत्यव-
गच्छामः । ‘पितृभ्य इति दत्तेषु’—इति च ‘इति’ करणेन
सुव्यक्तमेवमुपदेशात् । यत्तु,—

“भासनावाहने पादौ अन्नदाने तथैव च ।

अन्नस्ये पिण्डदाने च पटसु नामादि कीर्त्तयेत्” ॥

इति श्लोकसंग्रहकारवाक्यम् । तत्र मूलं न्यूनम् । सत्यपि
भूले तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम् । कुतः ? अस्मत्परिशिष्ट-

श्राद्धकल्पः ।

द्वितीय खण्डः ।

आसनेषु दर्भानास्तीर्य्य ॥ १ ॥

येष्वासनेषु श्राद्धिब्राह्मणा पूर्व्वमुपविष्टा तेष्वासनेषु दर्भाना
स्तीर्य्य । तदिदमासनेषु दर्भदानं तन्त्रेण करणीयम् । नैयायिकी
हि तन्त्रता नोपेक्षितुं युक्ता । कात्यायनोऽपि,—

‘अर्घ्येऽद्यथोदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् सधावाचनएवच” ।

इत्यर्घ्यादावेव तन्त्रनिषेधमुपदिशन्नन्यतः तन्त्रमनुजानाति । तद्वमे
कुशा दैवे ब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे पित्रे तु वामपार्श्वे दातव्या,—
इति महायगा । वचनमप्युदाहरति ।

“पितॄणामासनं दद्याद्दामपार्श्वे कुशान सुधी ।

दक्षिणे चैव देवानां मन्त्रदा श्राद्धकर्मसु” ।

इति । तानिमान् दर्भान् दैवे, विंशेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा,—इति
वा, ययट,—इति वा, नम,—इति वा, पित्रे च “पितृभ्यः
स्वधा”—इत्युत्पद्य दत्त्वा, तेषु ब्राह्मणानुपवेशयेत् । तथाच
कात्यायनः ।

तत्रभवता गृह्यकारेण दर्भदानमतिक्रम्य तत्र तत्र तिलोदकादि-
दाने विविधं ये चात्र त्वेतिमन्त्रस्योपदेशादामनदानादावप्रसक्ते ।
गृह्यकार खल्वस्माकं तेषु तेषु बहुष्वेव ये चात्र त्वेतिमन्त्रमुपदिश्य
क्षविदेव दर्भदानादौ नोपदिदेश । अयमपि तत्रभवान् सूत्र
कारोगृह्याहुक्ते कुत्रचित् तन्मन्त्रमुपदिशन्नपि दर्भदानादौ नोप-
दिशति । न चैव सति, दर्भदानादावपि ये चात्र त्वेतिमन्त्र
पाठः,—इति साध्वी कल्पना भवति ।

यदप्युक्तम्,—

‘बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपाहि ते स्मृता ॥

इति बोधायनोक्ताकाङ्क्षायां प्रसक्ते —इति । तदप्युक्तम् ।
कस्मात् ? अगास्त्र प्रयोगविशेषस्योपदेशेनाकाङ्क्षाया एवानुदयात् ।
एकरूपत्वस्य हेतुतयोपदेशेनानेकरूपेषु तदनवसराच्च । किञ्च
बहूना लब्धात्मनामेक सिद्धवदनूय यत्र यत् किञ्चिदुच्यते, तत्र
तथाविधानां सर्वेषामेव तद्वतीतिखल्वर्थोबोधायनवचनस्य । न
खल्वत्र बहूना लब्धात्मनामेक सिद्धवदनूय ये चात्र त्वेतिमन्त्रो
विधीयते, किन्तु ये चात्र त्वेतिमन्त्रविशिष्टमेव तत्तदङ्गं विविधं
विधीयते । तच्च तथा विहितं सद्बहूनामेकं भवति,—इति
नात्र बोधायनवचनस्यावसरः ।

यथापरमुक्तम्,—

“अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवद्विष्यते ।

पठेत्तत्र नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्था वदाचन’ ।

विरोधात् । पशामन्यत्राप्यर्घ्यादावस्माकं नामादिकीर्तनस्यो-
पदेगाश्च । यत्तु,—

“उपवेग्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना” ।

इत्युक्तप्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु कुशेषु,—इति नारायणोपाध्याय
वर्णनम् । तदसङ्गतम् । यथाशुतार्थपरित्यागे मानाभावात् ।
व्यवहितयोजनया खल्वेयोऽर्थः परिचिकल्पयिषितः,—‘इति उक्त
प्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु’,—इति । न चैयोऽर्थोऽनुमात्मानं
पारयति, शब्दस्य यवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते, तं बाधित्वा ।
अनर्थकत्वापत्तेयः । अनर्थक्यं खल्वेवमितिकारस्यापद्येत ।
कथम् ? ऋजुना पाणिना कुशानां प्रदानं खल्वनेनेव पूर्वमुप-
दिष्टम् । तदर्थं पुनरितिकरणमिति कोनाम प्रेक्षावानभि-
ध्यात् । त्वागवाक्योपदेगपरत्वे त्वितिकारस्योपादानमर्थवत्
स्यात् । न चार्थवत् शास्त्रमनयेकं कर्तुमुचितम् । तस्मात्
किञ्चिदेतम् ।

तत्रभवता गृह्यकारेण दर्भदानमतिक्रम्य तत्र तत्र तिस्रोदकादि-
दाने विशिष्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रस्योपदेशादात्मनदानादावप्रभक्तेः ।
गृह्यकारः खल्वस्माकं तेषु तेषु बहुष्वेव ये चात्र त्वेतिमन्त्रमुपदिश्य
क्वचिदेव दर्भदानादौ नोपदिदेश । अयमपि तत्रभवान् सूत्र-
कारोगृह्यानुक्ते कुत्रचित् तस्मिन्नुपदिशत्वपि दर्भदानादौ नोप-
दिशति । न चैवं सति, दर्भदानादावपि ये चात्र त्वेतिमन्त्र-
पाठः,—इति भाष्यी कल्पना भवति ।

यदप्युक्तम्,—

“बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपाहि ते स्मृताः” ॥

इति बीधायनोक्ताकाङ्क्षायां प्रसक्ते,—इति । तदप्युक्तम् ।
कस्मात् ? स्वशास्त्रे प्रयोगविशेषस्योपदेशिनाकाङ्क्षाया एवानुदयात् ।
एकरूपत्वस्य हेतुतयोपदेशेनानेकरूपेषु तदनवसराच्च । किञ्च
बहूनां लब्धात्मनामेकं सिद्धवदनूद्य यत्र यत् किञ्चिदुच्यते, तत्र
तथाविधानां सर्वेषामेव तद्व्यतीतिखल्वर्थोबीधायनवचनस्य । न
खल्वत्र बहूनां लब्धात्मनामेकं सिद्धवदनूद्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रो
विधीयते, किन्तु ये चात्र त्वेतिमन्त्रविशिष्टमेव तत्तदङ्गं विशिष्य
विधीयते । तच्च तथा विहितं सद्बहूनामेकं भवति,—इति
नात्र बीधायनवचनस्यावसरः ।

यद्यापरमुक्तम्,—

“अक्षथोदकदानञ्च अर्घ्यदानवदित्यते ।

पष्ठैव नित्यं तत् कुर्याच्च चतुर्थ्या कदाचन” ।

विरोधात् । पञ्चामन्यताप्यर्घ्यादावस्माक नामादिकीर्तनस्यो
पदेगाच्च । यत्तु —

“उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना” ।

इत्युक्तप्रकारेण पिष्टभ्योदत्तेषु कुशेषु,—इति नारायणोपाध्याय
वर्णनम् । तदमङ्गलम् । यथाश्रुतार्थपरित्यागे मानाभावात् ।
व्यवहितयोजनया खल्वेपोऽर्थं परिचिकल्पयितम्,—‘इति उक्त
प्रकारेण पिष्टभ्योदत्तेषु’,—इति । न चैपोऽर्थोऽलम्बुमात्मानं
पारयति, शब्दस्य श्रवणमावात् योऽर्थोऽवगम्यते, त बाधित्वा ।
अनर्थकत्वापत्तेः । आनर्थक्यं खल्वेवमिति कारस्यापत्तेः ।
कथम् ? ऋजुना पाणिना कुशानां प्रदानं खल्वनेनेव पूर्वमुप
दिष्टम् । तदर्थं पुनरितिकरणमिति कोनाम प्रेक्षावानभिद
ध्यात् । त्वागवाक्योपदेगपरत्वे त्वितिकारस्योपादानमर्थवत्
स्यात् । न चार्थवत् शास्त्रमनयेकं कर्तुमुचितम् । तस्माच्च
किञ्चिदेतत् ।

यद्य रघुनन्दनेनोक्तम्,—‘इति इत्यनेन गोत्रनामभिरामस्य
इति प्रकल्पमानप्रकारेण पिष्टभ्योदत्तेषु’,—इति । तदपि न
ममीधीनम् । इतिशब्दस्य प्रकाशपरामर्शकत्वस्यैव मुख्येन दृष्टत्वेन
प्रकृतेऽपि तेनैवोपपत्तौ सम्भवत्या च दृष्टचरप्रकल्पमानपरामर्शक
त्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । यथाश्रुतार्थैवमुपगृह्यते । तत्र च
प्रमाणं नास्तीत्युच्यते ।

यथापरमुक्तम्,—‘पक्षयोऽकदा नैतरत्वं कुशामनदानादौ
मय्येव चन्द्रो गानां ये जात त्वति पाठः’—इति । तदप्यमङ्गलम् ।

मन्त्रस्य प्रसङ्ग तस्यैव च निषेध,—इति सन्तुष्यताम् । आसनादिदानेऽप्यनेन वचनेन स मच्च कथं ज्ञायते,—इति न खल्वधिगच्छामि ।

अथ, सा तावत् षोडायनवचनेनासनदानादौ मन्त्र प्रसज्जि, च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेन चासौ सा विज्ञापि, तथापि भूयः स प्रदेशेषु गोभिलीय विशिष्टोपदेश प्रदर्शकमभ्युपगम्य येष्वपि स मन्त्रोपदिष्ट, तेष्वपि स कल्पनीय,—इति ब्रवीमि,—इति चत् । नैषा साध्वी कल्पना । परिशिष्टकार खल्वस्माकं दर्भासनदाने चतुर्थेऽन्त वाक्यमुपदिशति, भवान् 'पुनस्तथापि ये चात्र त्वतिमन्त्र कल्पयति, तत् किमत्र ब्रूम । ननु,

“सर्वत्रैव पित प्रोक्त पिता तर्पणकार्मेणि ।

पितुरक्षय्यकाले च अक्षया तृप्तिमिच्छता ।

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टवचने 'सर्वत्र' ब्रह्मणेन व्याख्ययमात् आसनदानेऽपि सम्बोधनविभक्त्या वाक्यरचना प्राप्नोति ? प्राप्नोतु नाम । पितृभ्य इति दत्तेषु,—इति कात्यायनीयविशेषवचना नुरोधात्तु सैव प्राप्तिर्माधितव्या भवति । न हि सामान्यवचन व्यप्राश्रयेण विशेषवचनमुपरोद्धव्यं भवति । पदाहवनीयादौ हि सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वसुक्तम् । न सामान्यव्यप्राश्रयेण विशेष स्थोपरोधः । 'पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषमपह्नाय तदितरञ्च सामान्यमन्येति'—इति भवानेवाह । अपिच । स्नानसूत्रपरिशिष्टकार खल्व्वासनादौ सम्बोधनविभक्ति नोपदिष्टे, किस्त्वर्थादावेष । कथं ज्ञायते ?

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेनापि तथा ज्ञायते । अत हि न
चतुर्थ्या, — इति तस्मै ते इत्यन्तस्य निषेधः । पष्ठेयव, — इत्यनेन
गात्रमन्वन्थनाम्ना पठान्तताप्रतीतिः, — इति । तदपि न सुन्द
रम् । चतुर्थ्यपिदस्य चतुर्थ्यन्तपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । वचनस्य
तथाविधार्थकम्पनाया प्रमाणाभावात् च । पष्ठेयव इत्यनेन
गोत्रमन्वन्थनाम्ना पठान्तताप्रतीतिश्च । ये चात्र त्वेतिमन्वोहि
सर्वोध्यमानविषयएव भवितुमर्हति, न सर्वत्र । कथं ज्ञायते ?
ते इति युक्तं सर्वोध्यमानार्थवाचितया पठान्तस्थानेऽप्रसङ्गे ।
भयानपि नात्र विप्रतिपद्यते । आह । न चतुर्थ्या कदाचन, —
इति तस्मिन् वचनमनर्थकं स्यात् । पष्ठेयव इत्यनेनैव सिद्धे ।
नपदोप । यदेव सिद्धं तदेवात्रानुद्यते सुखावधोधार्थम् । यथा
या मतमनेन प्रतिपिध्यते । तस्मात् नित्यानुवादोविहितप्रतिषेधो
वाऽयम् । विहितं कपाद्धि चतुर्थ्या अद्यथोदकदानम् । तदिह
प्रतिपिध्यते । तथाच ब्राह्मणपुराणे ।

सन्निधानादपि तथा अवगम्यते । तत्र खल्वादिमो द्वौ मन्त्रावा
वाहनप्रकाशनसामर्थ्यादावाहने समवेतार्यावेव, तृतीयस्त्वसम
वेतार्थतया सर्व्वयैवादृष्टार्थः । यद्यपि, पूर्व्वमादत्तानां यवानां
विनियोगविशेषो न सूचितः, तथापि इदानीं तैरन्ववकिरण
करणीयम् । कृतार्थाः खल्विमे यवाः अवश्यं केनचित् प्रकारेण
त्यक्तव्याः । तच्चेत्य कर्त्तव्यम् । किं कारणम् ? पित्रावाहने
खल्वावाहनात् परतस्त्रैरन्ववकिरणं सूत्रयिष्यति । तदवापि
तथैव वर्णयितुं युक्तम्,—इति । स्मृतिवत्येवं पश्यामः । तथाच
याज्ञवल्क्यः ।

“यवैरन्ववकीर्त्याय भाजने सपवितके” ।

इत्यादि बहुलम् । यवैरन्ववकिरणञ्चेदं मन्त्रस्यानुपदेशादमन्त्रकं
करणीयम्,—इति पितृदयितापितृभक्तिमहायशःप्रभृतयः । यवो-
ऽसौतिमन्त्रेण,—इति कल्पतरुस्त्यप्रदीपादयः । अत्र केचित्
शाखायनीयं कात्यायनीयञ्च आहसूत्रं पश्यन्तः, विश्वे देवासः,—
इति प्रथममन्त्रेणावाह्यं यवान् विकीर्य, विश्वेदेवाः शृणुतेमं
हवन्मे,—इत्यादिमन्त्रद्वयं जगन्मन्त्रम्,—इति वर्णयन्ति । तदमङ्ग-
लम् । उत्तरमन्त्रयोजने विनियोजकप्रमाणाभावात् । अस्मत्
सूत्रकारेण मन्त्रत्रयपाठानन्तरम् ‘इति’ कारकारणान्मन्त्रत्रयस्यैवा-
वाहने विनियोगावगतेः । अपस्वात्रानुपदेशाच्च । “तत उत्तर-
जपं जपति”—इत्यभिधाय, शाखायनस्योत्तरमन्त्रद्वयोपदेशः
तच्छास्त्रिणां भविष्यति । कात्यायनोऽपि माध्यन्दिनीयानां
सूत्रकारः,—इति तदुपदेशोऽप्यस्माकं न भवति । यच्च रघुनन्द-

“शर्मन्नर्घ्यादिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽन्नयकाले तु पितृणा दत्तमन्नयम्” ।

इति तत्परवचने तेनैव सुव्यक्तमस्यार्थस्योपदेशात् । इत्यमुं किं
विस्तरेण ॥०॥ १ ॥०॥

यवानादायोङ्कारं कृत्वा विश्वान् देवानावाहयिष्य-

इति पृच्छति ॥ २ ॥

यवानक्षतान् दक्षहस्तेनादाय । कुत ?

‘कर्मोपदिश्यते यत्र कर्तुरङ्ग न चोच्यते ।

दक्षिणस्तात्र विज्ञेय कर्मणा पारग कर” ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । एवमन्यत्रापि । निगद
व्याख्यातमन्यत् ॥०॥ २ ॥०॥

आवाहयेत्यनुज्ञातो विष्टे देवास आगत शृणुताम
इमं० हवमेद वर्हिनिपीदत, विष्टे देवाः शृणुतेम० ह-
वस्मे ये अन्तरीक्षे ये उपत्यविष्ट ये अग्निजिह्वा उतवा
यजन्वा आसद्याग्निन् वर्हिषि मादयध्वम्, ओषधय
संवदन्ते सोमेन सह राजा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं
राजन् पारयामसीति ॥ ३ ॥

आवाहय,—इति ब्राह्मणेननुज्ञात कृतानुज्ञ. कर्त्ता, विष्टे
देवास,—इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रै, ‘आवाहयेत्’—इति सूत्रशेष ।
मन्त्रत्रयपाठानन्तरमिति करणात् मन्त्रत्रयेणैवावाहनं प्रतीयते ।

“सन्तत प्रणय कार्यं पित्र्यक्षेपु ब्राह्मणे” ।

उपाशुकरणञ्चापि सह कर्त्ता समस्वरैः ।

इति । पितृन्,—इत्याद्युपादानात् पितृनावाहयिष्ये,—इत्येव
वक्तव्यम्, न तु तेषां नामगोत्राद्युक्तम् —इत्युक्तप्रायम् ॥०॥ ४ ॥०॥

‘आवाहयेत्यनुज्ञातउशन्तस्त्वा निधीमक्षुशन्तः
समिधीमहि उशन्नुशत आवह पितृन् हविषे अत्तवे,
एत पितरः सोम्यासोगन्धोरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभि-
र्दत्तात्मभ्यं द्रविणेह भद्रपरयिञ्च न. सर्व्ववीरं
नियच्छत, आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निस्वात्ताः
पथिभिर्देवयानैरग्निन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिद्रुवन्तु
तेऽवन्त्वस्मानिति ॥५॥

‘इति’ एतेर्मन्त्रे, पितृनावाहयेत्,—इति सूत्रशेष । अतश्च,
‘एत पितरः,—इत्यनन्तर उशन्तस्वेति मूलभूतगोभिलगृह्ये
तद्वाक्यद्वये च पितृदयितायाश्च लिखितेन मैथिलानामेतद्विपरीत
लिखितं हेयम्’—इति तत्त्वकारेणोक्तम् । वयन्तु मूलभूतग्राहकत्वे
उशन्तस्वेत्यनन्तरमेव एत पितरइति मन्त्रं पश्याम । तद्वाक्य
कृता महायशसाऽपि तथैव क्रमेण मन्त्रावेती पठिती । गृह्ये
च गोभिलीये न खल्वावाहन सूत्रित न वेतो मन्त्री पठिती,—
इति ॥०॥ ५ ॥०॥

नेन,—एद वर्हिर्निषीदत,—इत्यनन्तरम्,—‘इत्यावाह्य विहि
रेत’—इति लिखितम् । तत् न सूत्रप्रतीकम्, अपितु सूत्रस्य
स्वाभिमत व्याख्यानम्,—इति श्लिष्यते । कुत ? सूत्रग्रन्थे तद
दर्शनात् । तन्मतवादिनाऽपि भाष्यकारेण श्राव्यायनवचनावष्टभेन
तथा वर्णनाच्च । यदपि, “आवाहयेत्यनुज्ञातोविश्वेदेवासवागत
दाग्बसो दाशुस सत इति वा यवैरवकीर्य विश्वेदेवा, शृणुत ‘इ
मे ये अन्तरीक्षे यरुपयविष्ठ ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रासथा
स्मिन् वर्हिषि मादयध्वम्”—इतिच्छन्दोगापरसूत्रम् । तदपि
नैतत्प्रयोगे निविशते । तदुक्तस्य वेकल्पिकमन्वान्तरस्यावानुपदे
शात् । अत्रोपदिष्टस्य ‘ओपधय’—इत्यादि मन्वान्तरस्य तत्रानु
पदेशाच्च । ‘विग्ने देवा’—इति मन्त्रोऽप्येतस्माद्विलक्षणएव तत्र
पठित ॥०॥ ३ ॥०॥

अथ पितृनावाहयिष्यइति पृच्छति ॥ ४ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । कथं नाम ? दक्षहस्तेन तिलानादाय
ॐकारं कृत्वा पितृनावाहयिष्ये,—इति पृच्छति,—इति । कथं
श्रायने ? देवानामावाहने यवानामिव पितृणामावाहनेऽपि
तिलानामादानस्य ॐकारकरणस्य चोचितत्वात् । परतस्मिन्
विकरणस्य सूत्रणार्थवमवगच्छाम । “तिलानादायोङ्कारं कृत्वा
ऽथ पितृनावाहयिष्यइति पृच्छति”—इति तत्त्वकारपाठे व्यक्तोऽयं
मर्थः । च्छन्दोगापरसूत्रेऽप्येवमेव सूत्रपाठः । ॐकारस्यात्र मन्त्रात्
करणीयः । तथाच गृह्याध्यायः ।

वा पालागान् वा"—इति । "खादिरपालागानामे विभीतक-
तिल्वक-वाधक नीव-निम्ब शाल्मल्यरलुदधित्य कोविदार श्लेषातक-
वर्जं सर्ववनस्पतीनामिमीययार्थं स्यात्"—इति च । स्मरन्ति च ।

“पालाशे ब्रह्मवर्षः स्यादाश्वत्ये राजयोग्यता ।

सर्वभूताधिपत्यञ्च प्लवे नित्यमुदाहृतम्” ।

इत्यादि । पलाशविकङ्कतकाश्मरीविल्वखदिरोडुम्बरानपरे यज्ञिय-
वृक्षान् मन्यन्ते । “ते वै पालागाः स्युरथवा वैकङ्कतविस्वाः
ग्यादिरोडुम्बराः काश्मर्यमथाः एते हि वृक्षाः”—इत्यपि निगमो-
भवति ।

यज्ञियवृक्षाणां चमसेषु । यज्ञियवृक्षशाखाभिर्निर्मिताः अवि-
पमाः प्रादेशदीर्घायतुरङ्गुलविस्तृताद्यतुरङ्गुलोद्दयतुरस्ताः मध्य-
विलास्य पात्रविशेषाद्यमसा भण्यन्ते । तथा चोक्तम् ।

“तच्छाखाद्य समादीर्घाः प्रादेशायतुरङ्गुलाः ।

तथैवोक्तेधतो ज्ञेयायतुरस्तास्तइत्यपि” ।

इति । -तेषु खल्वित्यभूतेषु चमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु । पवित्रैः,—

“अनन्तर्गर्भिणं सायं कौगं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुत्रचित्” ।

इत्युक्तलक्षणैः, अन्तर्हितेषु व्यवहितेष्वित्यर्थः । पवित्राणि उक्तलक्ष-
णाणि अन्तर् मध्ये हितानि निहितानि वा येषां तेषु पवित्रान्त-
र्हितेषु, यज्ञियवृक्षचमसेषु,—‘अथ आसिञ्चति’—इति यक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । चमसान् स्थापयित्वा तेषु दैवे प्रागग्रं
पित्रे च दक्षिणाग्राणि पवित्राणि स्थापयेत्,—इति । तानि

अपहता असुरारक्षांसि वेदिषद्वृति तिलैरन्-
वकीर्त्यापउपस्पृशति ॥ ६ ॥

कृत्वयं सूत्रम् । तदत्र, अपासुपस्पर्शे पित्रामन्तोच्चारणं बीजम् ।
तस्मादन्यत्राप्येवंविधस्थले अपासुपस्पर्शः करणीयः । तथाच
छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“पित्रामन्तानुहरणे आत्मात्मने अवेक्षणे ।

अधोवायुसमुत्तरे प्रहासेऽनृतभाषणे ।

मार्जारसूषिकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेपु सर्वेषु कर्म कुर्व्वन्पः स्पृशेत्” ।

इति । तदिदमावाहनं पितृपत्ने मातामहपते च पृथक् पृथक्
करणीयम् । कथं प्रायते ? ‘मातामहानाह्वयम्’—इति सूत्रेण
मातामहपत्नेऽपि कृत्स्नविध्यतिदेशात् पृथगेव करणं वर्णयितु-
मुचितम्,—इति । ‘तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्’—इति च सूत्रयन्
वैश्वदेविकादन्यत्र तन्त्रं नानुजानात्याचार्यः,—इत्यवाक्श्रामः ।

अलसास्त्रवापि तन्त्रमनुतिष्ठन्ति ॥०॥ ६ ॥०॥

अपेदानोमर्घ्यं बहुमुपक्रमते,—

यज्ञियहवचमसेपु पवित्रान्तर्हितेषु ॥ ७ ॥

यज्ञेभ्योहिताः ये हवसास्तृप्ते यज्ञियहवाः । ते खल्विने खादिराः
पानागाय भवन्ति । अभावे पुनरमीषां विभीतकादिवर्जं मर्घ्यं
वनस्पतयः । कथं प्रायते ? अस्मद्बृहत्कारिणामीषां यज्ञकर्मण्यु-
पदेशात् । तथाच गृह्यसूत्रम् । “अपेधानुपकल्पयते खादिरान्

भवत्यसङ्गता च । किं कारणम् ? एक खल्वर्घपात्र दैवे भवति,
इति । कथं पुनर्ज्ञायते,—एकमर्घपात्र दैवे भवति ?—इति ।

“यवैरन्वयकीर्त्याथ भाजने सपवित्रके” ।

इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्वकवचनोपदेशात्,— इति चेत् । किमत
भवत सूत्रकारस्य एकैकस्मिन्—इति वीष्ठा न पश्यसि । याज्ञ
वल्काभु नास्मत्प्रयोगस्योपदेष्टा । तथापि तद्वचनस्यमेकवचनं दृष्ट्वा
पात्रमेकं निश्चिनोपि । अस्मत्सूत्रकारोक्ता वीष्ठा पश्यदपि तत्र
सन्देहि । सेयं पितरमुपेत्य खशुः गाढा भक्तिः । अय्यवस्था तर्हि
प्राप्नोति ? न खलु ज्ञायते,—क्रियत्स पात्रेष्वेवा वीष्ठा विद्य
मिष्यति,—इति । एवन्तर्हि सामर्थ्याद्भवस्या भविष्यति । पात्रे
खल्वकस्मिन् अचरितार्था वीष्ठा पात्रद्वयं कल्पयिष्यति,— इति ।
ननु त्रिचतुरादीन्यपि शक्नोति कल्पयितुम् ? सत्यं शक्नोति । द्वयो
क्तार्थत्वात् न कल्पयति । या हि वीष्ठा त्रिचतुरादीनि पात्राणि
कल्पयति,—कल्पयत्यसौ द्वे अपि पात्रे । कल्पयति चत्, तत्र
चरितार्था सती नाधिककल्पनायै भवति,—इति । अथ, शास्त्रा
न्तरदर्शनं विना न तं परितोषः, दृश्यता तदपि । यथा मत्स्य
पुराणम् ।

‘विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यशासनपूर्वकम् ।

धूरयेत् पात्रयुग्मन्तु स्याथ दर्भपवित्रके ॥

शन्नादेवीत्यप कुर्वात् यवोऽमीति यवाम्तथा’ ।

इति । पुरुरवोमाद्रवमाहभयत्वादर्थोभयत्वं प्रीत्यतिगपार्थम्,—

खल्वेतानि पवित्राणि 'पवित्रे स्योवैष्णव्यौ'—इत्यनेन द्वित्वा
 'विष्णोर्मनसा पूते स्थ'—इत्यनुमार्ष्टव्यानि । ततश्चमसेषु स्थाप
 यितव्यानि । कथमनुक्तं क्रियते ? उच्यते । प्रादेशमात्रं हि पवित्र
 मुपदिशन्ति । न खल्वच्छिन्नानां भवति प्रादेशमात्रता । न च
 विनैवानुमार्जनं कर्माहता युक्ता । तदेव छेदनमनुमार्जनश्चैषा
 मर्थप्राप्तम् । एवमनुक्तमपि करिष्यते । पवित्रविधौ च खल्व
 क्माकमित्यमुपदेशः । तथाच गृह्यसूत्रम् । 'ततएव बर्हिष
 प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते' 'ओषधिमन्तर्धाय छिनत्ति न नखेन
 पवित्रं स्योवैष्णव्याविति' "अथैने अक्षिरनुमार्ष्टि विष्णोर्मनसा
 पूते स्थ इति"—इति ॥०॥ ७ ॥०॥

एकैकस्मिन्नपचासिञ्चति—शस्त्रोदेवीरिति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् एकस्मिन् चमसे अपउदकम् आसिञ्चति शस्त्रोदेवी
 रितिमन्त्रेण दैवसूत्रम् । एकैकस्मिन्,—इति वीक्षया प्रति
 पात्रं मन्त्रावृत्तिं दर्शयति । तेनात्र तन्वमनुष्ठानं न भवति ।
 कात्यायनोऽपि, 'अर्घ्योऽक्षयोदके चैव'—इत्यादिना तन्वस्य
 निवृत्तिमाह ॥०॥ ८ ॥०॥

एकैकस्मिन्नेव यवानावपति यवोऽसि यवयास्मद्
 द्विपोयवयागतीरिति ॥ ९ ॥

एकैकस्मिन्नेव पात्रे यवानावपति यवोसीतिमन्त्रेण । तदिदं
 देवार्घ्यपात्राभिप्रायं सूत्रम् । यद्य जायते ? यवावपनस्योप
 देगात् । उत्तरत्र पितृन्—इति करणाच्च । वीष्मा तर्ह्यनर्दिका

पात्रे तिलावपन कथिदागङ्गीत, तन्माप्रगाङ्गीदित्येतदर्थं पुनरिह निर्देश ॥ १० ॥

सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्य-
तमेषु वा ॥ ११ ॥

श्रैदुम्बर ताम्रमयम् । कथं ज्ञायते ? सौवर्णादिसाहचर्यात् । वृत्त मयानां 'यज्ञियहचक्षमनेषु'—इत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च । खड्गमय गण्डकगिरोस्थिनिर्मितम् । मणिमयानि मारकतस्फाटिकादीनि । तेषां खल्वेषां पात्राणामन्यतमेषु पात्रेषु वा 'पवित्रान्तर्हितेषु'—इत्यादिगतेन सम्बन्धः । वागब्दो विकल्पार्थः । तानि खल्वेतानि पात्राणि वैकल्पिकानि, —इत्येकजातीयान्येव सर्वसाधारण्यपात्राणि कर्तव्यानि । न पुन कानिचित् सौवर्णानि, कानिचित् राजतानि, कानिचिच्चापरापराणि । किं कारणम् ? 'विकल्पे हि नोभय, शास्त्रार्थः'—इत्युक्तम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

पत्रपुटेषु ॥ १२ ॥

वागब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः, पूर्वस्माद्वा अनुपपन्ननीयः । यज्ञिय वृक्षाणां पत्रपुटेषु वा पवित्रान्तर्हितेषु,—इत्यादिपूर्ववदर्थः ॥ १२ ॥

यानि वा विद्यन्ते ॥ १३ ॥

यानि वा अनिषिद्धानि कदलीवृक्षत्वगादीनि लभ्यन्ते, तेषु वा पवित्रान्तर्हितेषु,—इत्यादिगतेन सम्बन्धः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

एकैकस्यैकैवेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु ॥ १४ ॥

एकैकस्य पित्रादे एकैकेन प्रत्येकेन ददाति उक्तुजति । सपवित्रेषु

“ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्रशपवित्रकान् ।

कृत्वाऽर्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते” ॥

इति परतो हुवन् उत्सर्गान्तरमेव अर्घ्यपवित्राणां ब्राह्मणे
प्रतिपादनमनुजानाति । अपरे पुनरेतदविदामोभापन्ते,—दर्भाणां
निर्भाल्यत्वाभावात् अर्घ्यपात्रीयाण्येव पवित्राणि इदानीं ब्राह्मण-
हस्तेषु दत्त्वा ततोऽर्घ्यमुत्सृष्टव्यम्,—इति ॥ १४ ॥

केन मन्त्रेण ददाति ? उच्यते,—

यादिव्या आपः पयसा सम्वभूवुर्या अन्तरिक्षा उत
पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तानत्राप शिवाः
गंस्योनाः सुहवा भवन्तु असावेतत्ते अर्घ्यं ये चान्न
त्वामनु याएश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ १५ ॥

यादिव्या इति मन्त्रं पठित्वा अमावित्यादिना दत्त्वात् । अत्रा-
माविति सम्बोधनान्तनामाद्युल्लेखाभिप्राय वचनम् । तथाच ।
काल्पायनः ।

“गोत्रनामभिरामन्त्रं पितृनर्घं प्रदापयेत्” ।

इति ।

“गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न सुह्यति ॥

सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्षय्यकाले च अक्षर्यां दृष्टिमिच्छता ॥

पवित्रमहितेषु ब्राह्मणानां हस्तेषु सत्सु,—इत्यर्थः । एतदनेनोक्तं भवति । ब्राह्मणानां हस्तेषु प्रथमं पवित्राणि दत्त्वा पश्चादर्थसुत् स्रष्टव्यम्—इति ।

एष वा —

एकेकस्य पितृब्राह्मणादेः सपवित्रेषु हस्तेषु सत्सु, प्रत्येकेनार्घ्यं ददाति । तस्मात् प्रत्येकब्राह्मणहस्तेषु पवित्राणि दातव्यानि, न त्वाभ्युदयिकवत् मिलितेषु हस्तेषु,—इति सिद्धं भवति ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । सपवित्रेषु हस्तेषु,—इत्यनेन ब्राह्मणहस्तेषु पवित्राणां प्रदानं तावद्भ्रम्यते, न जायते—किमर्थ्यपात्रस्यान्वेयं पवित्राणि ब्राह्मणानां हस्तेषु इदानीं दातव्यानि, अथवा तैस्योऽन्यानि ?—इति । तैस्योऽन्यानि,—इति प्रतिपद्यामहे । कुत ? सपवित्रेषु हस्तेषु अर्घ्यं ददाति,—इत्युक्ते पवित्रान्तरस्यैवावगते । न खल्वर्घ्यं पवित्ररहितं देयमिति युक्तमभ्युपगन्तुम् । पवित्रमहितं ह्यर्घ्यं भवति । पवित्रं खल्वेतदर्थ्यस्योपकरोति,—इत्यत्र न विवादः । उपकरोति चेत्, नूनं पवित्रमहितमेवार्घ्यं भवति । तदेदं सति न युज्यते विनैव वचनं तद्वहितमर्घ्यसुत्स्रष्टुम् । शक्यं हि सपवित्रेषु हस्तेषु,—इति वचनं मन्यथाऽपि वर्णयितुम् । उत्तर्गात् पूर्वमेव चेत् पवित्राणि प्रति पादस्ते, अर्घ्यार्थितैवामीषा न स्यात् । कात्यायनोऽपि,—

‘गोचनामभिरामन्ता पितृनघा प्रदापयेत्’ ।

इत्यर्थोक्तमभिधाय,

गृह्णाति"—इत्यत्र भीमकयार्थमुपस्थितायाश्चरुणायाएव पदप्रति-
पत्तिरिति सिद्धान्तः । सोऽयं पदिन्यायोऽत्र शरणम् । अस्मत्-
पितरित्वाद्युल्लेखे तु शब्दाध्याहारनयोमूलम् । तदेव नयमेदादु-
भयमप्युपपन्नम् । तथाचोभयथा दर्शनम् । 'एत पितरः'—इति ।
'आ यन्तु न' पितरः'—इति च । परिशिष्टकारोक्तः पितरित्वा-
द्युल्लेखएव त्वस्माकमादरणीयः ।

स खल्वयं पित्रर्घ्यदानप्रकारः । देवार्घ्यान्तु, या दिव्या—इति
मन्त्रं पठित्वा विश्वेदेवाएतत्तेऽर्घ्या स्वाहा,—इति वा, नमः—इति
वा, वषट्—इति वा दद्यात् । पितृणामेव स्वधाकारस्य कात्या-
यनेनोक्तत्वात् स्वधापदयुक्तस्य ये चान्न त्वेतिमन्त्रस्य देवेऽनभिनिवे-
गात् । अमुं तर्हि मन्त्रस्वधपदएव स्वाहादिपटोहः ? नैतत्
शक्यम् । विकृतावेवोहस्य अध्वरसीमासराया सिद्धान्तितत्वात् ।
न चान्न प्रकृतिधिकारभावोऽस्ति । असमवेतार्थत्वाच्च । देवे खल्वयं
मन्त्रोऽन समवेति । किं कारणम् ?

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते ।

सर्वेष्वश्वरा माता इति धर्मोऽपु निश्चयः” ॥

इत्यादिवचनैर्यथा पितृननु सन्ति भोक्तारः, नैव देवाननु कोऽपि
भुञ्जते । तन्नादसमवेतार्थोऽन्योक्तयमिव देवेऽप्यङ्गभावमुपगच्छतु ।
अर्थाभिधानसामर्थ्याद्धि मन्त्राणामङ्गभावः तत्रभवन्तोमन्यन्ते । तथा
चोक्तम् । “अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभायः, स्यात्”—इति ।
अथ, मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वं किं बाधकम् ? अदृष्टार्थत्वे च देवेऽपि
पठनीयो भविष्यति । बाधकमपि वक्ष्यामः । साधकमपि शृणुमः ।

शस्मैवर्चादिके कार्ये शस्मा तर्पणकस्मैणि ।

शस्मैणोऽक्षयकाले च पितृणा दत्तमक्षयम् ॥

इति चास्मदीये स्नानसूत्रपरिशिष्टे । निर्देशक्रमस्यामीषामस्मादेव पाठक्रमात् कल्पनीयः । तेन यादिव्या,—इति मन्त्रमुच्चार्य अमुकगोत्र पितरमुक्तशस्मैवेतत्ते अघ्न ये चात्र त्वामनु याव त्वमनु तस्मै ते स्वधा—इत्ययमस्माकमुत्सर्गवाक्यप्रयोगः । यत पुन स्मरणम्,—

‘सम्बन्ध प्रथमं ब्रूयाद्गोत्रं नाम तथैव च ।

पश्चाद्रूपं विजानीयात् क्रमस्य सनातनम् ॥

इति । तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम् । अस्मच्छास्त्रे रूपोल्लेखस्या ननुशासनात् । बह्वृचानां खल्वस्मावस्ति । ‘गोत्रनामरूपाणां पितृणामिदमासनम्—इत्याद्याखलायनगृह्यपरिशिष्टदर्शनात् । गोत्रादीनामेतद्विपरीतक्रमेणास्मत्परिशिष्टे पाठाच्च । अनर्थं युक्त्या,—

सकारिणैव कर्त्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमताः ।

सकारं कुतपोऽग्नेयस्तस्मात् यत्नेन तं वदेत् ॥

इति वचनोपदिष्टं सगोत्रपदमप्यस्माभिर्नाल्लेखनीयम् । किन्त्वस्मत् परिशिष्टकारोक्तं गोत्रपदमेव । एवमस्मत्परिशिष्टे पितृपदमात्रं कीर्त्तनात् पितरित्यादिकमेव वक्तव्यं न त्वस्मत्पितरित्यादि । सम्बन्धिगच्छ स्वन्वयः स्वमेव सम्बन्धिनमुपस्थापयति,—इति सुकरायजमानपितादीनामवगमः । कथमन्यथा अस्मद्वन्नमित्यपि नोक्तिष्यते । अतएव ‘पदपाशुना यूपमनन्ति’ ‘सप्तमं पदं

गृह्णाति"—इत्यत्र सोमक्रयार्थसुपस्थितायाश्चरुणायाएव पदप्रति-
पत्तिरिति सिद्धान्तः । सोऽयं पदिन्यायोऽत्र शरणम् । अस्मत्-
पितरित्याद्युल्लेखे तु शब्दाध्याहारनयोमूनम् । तदेवं नयमेदादु-
भयमप्युपपन्नम् । तथाचोभयथा दर्शनम् । 'एत पितरः'—इति ।
'आ यन्तु नः पितरः'—इति च । परिशिष्टकारोक्तः पितरित्या-
द्युल्लेखएव त्वस्माकमादरणीयः ।

स खल्वयं पित्रार्घ्यदानप्रकारः । देवार्चयन्तु, या दिव्या—इति
मन्त्रं पठित्वा विश्वेदेवायतन्तेऽर्घ्यं स्वाहा,—इति वा, नमः—इति
वा, वषट्—इति वा दद्यात् । पितृणामेव स्वधाकारस्य कात्या-
यनेनोक्तत्वात् स्वधापदयुक्तस्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रस्य दैवेऽनभिनिवे-
गात् । अस्तु तर्हि मन्त्रस्यस्वधापदएव स्वाहादिपदोहः ? नैतत्
शक्यम् । वितृतावेवोहस्य अध्वरमीमामायां सिद्धान्तितत्वात् ।
न चात्र प्रकृतिविकारभावोऽस्ति । असमवेतार्थत्वाच्च । दैवे खल्वयं
मन्त्रेण समवेति । किं कारणम् ?

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पिबन्त्यः प्रदीयते ।

सर्व्वेष्वंशहरा माता इति धर्मेषु निश्चयः” ॥

इत्यादिवचनैर्यथा पितृननु मन्ति भोक्तारः, नैवं देवाननु केऽपि
भुञ्जते । तस्मादसमवेतार्थोमन्त्रोक्तयमिव दैवेऽप्यङ्गभावमुपगच्छतु ।
अर्थाभिधानसामर्थ्यादि मन्त्राणामङ्गभावं तत्रभवन्तीमन्यन्ते । तथा
चोक्तम् । “अर्थाभिधानसामर्थ्यान्त्रेषु शेषभावः स्यात्”—इति ।
अथ, मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वं किं बाधकम् ? अदृष्टार्थत्वे च दैवेऽपि
पठनीयो भविष्यति । बाधकमपि वक्ष्यामः । साधकमपि शृणुमः ।

सामान्येनाभिधानमिति चेत् । इति चेत् पश्यति,—सामान्येनाभिधानं दैवैःपि मन्त्रपाठस्य साधकम्—इति । तत्र ब्रूम । सामान्येनाभिधानमर्थोविशेष्यति । अर्थाभिधानसामर्थ्यादि मन्त्राणामङ्गभावमवोचाम । किञ्च मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वे लिङ्गादिनियोगासम्भवाद्बचनेनैव तद्विनियोगोवाच्यः । न चात्र वचनमस्ति । एवन्तावत् साधकं नास्तीत्युक्तम् । बाधकमपि नृणु । यस्य हि मन्त्रस्य क्वचित् दृष्टार्थतासम्भवः, तस्य नादृष्टार्थतामनुमन्यन्ते मीमांसकाः । तथा चोक्तम् ।

“यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टप्रकल्पनम् ।

लभ्यतेऽर्थसृतिर्दृष्टा मन्त्रोच्चारणतस्मिन् ।

अर्थसृतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलोदयः ।

इति दृष्टार्थसम्पत्तो नादृष्टमिह कल्पते’ ॥

इति । अपिच । यस्मादयं सूत्रकारोऽनुपदमेव, “अपठपस्यैव मेवेतरयो”—इति करोति, तस्मादवगच्छाम,—पितृर्धर्ममभिप्रेत्यैव ये चात्र त्वामिति मन्त्रं पठितं,—इति । या दिव्या,—इति मन्त्रोऽपि तर्हि दैवे न प्राप्नोति ? प्राप्नोति,—इति पश्याम । समवेति खल्वयमाश्रयामन्त्रोदैवेऽपि । समवेति चेत्,—प्राप्नोत्यपि । अन्येव युक्त्या एतत्ते अर्घ्यमित्यपि दैवे प्रयोक्ष्यति । कथमन्यैव जरीयं वर्ण्यते,—एतत्ते अर्घ्यमित्यन्तं दैवमाधारणं ये चात्र त्वामिति मन्त्रं पुनरसाधारणं पितरं,—इति ? किं क्रियता यत्रान्या गतिर्न सम्भवति । भवतामप्येतत् समानम् । कथमन्यथा

मन्त्रस्यः स्वधाशब्दोऽपि दैवे न प्रयुज्यते । प्रयुज्यतामिति चेत् ।
न । यक्षादेवं सति,—

“स्वाहाकारवपट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् ।

स्वधाकारः पितृणान्तु हन्तकारो नृणां मतः” ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनविरोध आपद्येत । सर्वे च परौघका-
व्याकुप्येरन् । न चैव भवताऽपि इष्यते । तस्मात् सामर्थ्यादिपा-
व्यवस्था भविष्यतीत्यकामेनापि वाच्यम् । अतएव भृशयशसा
दैवेऽपि या दिव्या इति मन्त्रोलिखितं न ये चात्र त्वा-
मिति । अथवा । प्राधान्यात् पित्र पक्षमभिप्रेत्यैव इयमावृत्
सूत्रिता । दैवेऽपि यावत् शक्यं पितृदृष्टं करिष्याम । ये चात्र
त्वामिति मन्त्रसु दैवे न शक्यते कर्तुम् । अममवेतार्थत्वात् ।
तस्मात् कात्यायनोक्त्यैव रीत्या दैवे उत्सर्गवाक्यं रचयितव्यं
भवति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अथ उपसृष्ट्यैवमेवेतरयोः ॥ १६ ॥

अथ उदकमुपसृष्ट्य स्पृष्ट्वा एवमेव पूर्वोक्त्यैवावृता इतरयोः पिता-
महप्रपितामहयोरप्यर्घ्यं ददाति,—इति गर्तेन मन्त्रः । माता-
महादीनामपि “मातामहानाञ्चैवम्”—इति वचनात् सर्वमेवेतत्
कर्त्तव्यम् । तदिदमुत्कृष्टमर्घ्यमिदानीं ब्राह्मणेषु प्रतिपादयितव्यं
भवति । पितृर्थं खल्वेतदुत्कृष्टं पितृस्थानीयाद्येमे ब्राह्मणा भवन्ति ।
उत्तरत्र सस्त्रधनमवनयनसूत्रणाञ्चैवमवगच्छाम । संस्त्रपशब्दो
हि “सस्त्रवान् प्राप्नोति”—इत्यादौ सुवादिपात्रलग्नप्रतिपादिता-

वगिष्टाज्यादिद्रव्यवचनोदृष्ट । स इहापि ग्रहीतव्यो भवति ।
अविरोधात् । प्रतिपादनप्रकारमाह कात्यायनः ।

“गोवनामभिरामन्त्रा पितृनर्घ्यं प्रदापयेत् ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् करायायपवित्तकान् ।

कृत्वाऽर्थं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥

इति । तदत्रादौ 'गोत्रनामभि'—इत्यादिना अर्घ्यदानमुपदिष्टं,
परत—'ज्येष्ठोत्तरकरान्'—इत्यादिना तत्प्रतिपादनप्रकारोऽभि-
हितः । कराग्राग्रपवित्रकान् कृत्वा अर्घ्यं दातव्यमिति ब्रूवन्
प्रथमं पवित्राणि ब्राह्मणेषु प्रतिपाद्यं पश्चाज्जलादिकं प्रतिपादयि-
तव्यमिति भक्ष्यत्तरणोपदिशति । 'नैकैकस्यात् दीयते'—
इत्याभ्युदयिके कुर्वन् पार्व्वणे एकैकस्य दानं दर्शयति । तेषां
खल्वेषां पवित्राणामुत्तराग्राणामिव ब्राह्मणहस्तेषु दानं करणीयम् ।
कुत ? कराग्राग्रपवित्रकान्—इत्यनेन तथाऽवगते । न हि
गर्ह्यस्य अग्रणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते, न युज्यते विना कारण-
मुत्तरद्वयम् । न चाभ्युदयिकविषयत्वात् वचनस्य पार्व्वणे तदुक्तं न
स्यादिति वाच्यम् ।

‘अन्यत्राप्यप्यस्य व्यादृ यथादिरक्षितोविधि’ ।

इति तत्रैव यदादिश्रुतिरुक्तेनाभ्युदयिकोक्तस्य सर्वस्यैव पार्ष्णेनः पि
करणोपदेशात् । अथ,—

“यगिष्ठोऽहोविधिं लब्धो द्रष्टव्योऽत्र निगमिष ।

यतः परं प्रवक्ष्यामि विप्रपुङ्गव योभनेत् ॥

इत्युपक्रमात्, 'कराद्याप्रपवितकान्'—इति विशेषाभिधानमेव किमिति नोपेयते ? शृणु यथा नोपेयते । आभिपमन्तरिण वशिष्ठोक्तस्य कृत्स्नस्य विधेरतिदेशात् वशिष्ठोक्तस्यैव योविशेषः— 'प्रातरामन्वितान् विप्रान्'—इत्यादि, तस्यैव तस्मात्त्रविषयत्वं गम्यते । न वशिष्ठानुक्तस्यापि विशेषस्य । 'अन्यत्राप्येव स्यात्'—इत्यस्यानर्थकत्वापत्तेः । अतएव, 'प्रागग्रेश्वर्य दर्भेषु'— इत्यादिविशेषाणामपि पार्वणे करणप्रसक्तौ, तदपवादार्थम्,—

“दक्षिणाप्रवने देगे दक्षिणाभिमुखस्य च ।

दक्षिणायेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः” ॥

इति वचनारम्भोवटते । इतरथा खल्वयमारम्भोऽनर्थकः स्यात् । न चेदेवं, ततोक्तानां भूयसामपि विशेषाणां तस्मात्परत्वापत्त्या पार्वणे करणं न स्यात् । क्रियन्ते च । तस्माद् यथोक्तमेवास्ति । यस्य हि विशेषस्य पार्वणे करणं नाभिप्रेति, कयाचिद्भ्रष्टा तमवबोधयति । न चान्यत्राप्येव एव स्यादिति पिण्डदानमन्त्रिधौ कथनात् पिण्ड-दानमात्रविषयमिदमिति वाच्यम् । तस्मात्परत्वे प्रमाणाभावात् । प्रकरणापेक्षया सन्निधेर्दुर्ज्वलत्वाच्च । अतएव राजसूयप्रकरणे अभिषेचनीयमन्त्रिधानाच्चातमपि शीन शैकश्रवणादिकं प्रकरणात् राजसूयस्यैवाङ्गं न तु सन्निधेरभिषेचनीयस्येति सिद्धान्तः । तस्मात् तत्तद्विशेषव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नविधेरतिदेशोऽयम् । तस्य पिण्ड-दानमात्रविषयत्वेऽपि नैकैकस्यात्र दीयते इत्युपमंभारात् पार्वणे-ऽपि कराद्याप्रपवितकत्वं भवत्येव । सन्दिग्धोपक्रमस्य वाक्यस्योप-

भाष्ये,—प्रथम पात्रमत्र देवपात्रम्,—इति । देवे अमन्त्रक
न्युजीकरणमिच्छत्यन्य ।

तदस्मिन् प्रथमे पात्रे मन्त्रवान् अर्घ्यपात्रलग्नजलादीन्,
समवनीय सम्यगवनीतान् मिश्रितान् कृत्वा, यत्नावनीता
मन्त्रवा, तत् पित्रपात्र न्युजमधोमुख करोति शुश्रूक्षामित्यादि
मन्त्रेण । तदेव न्युज कृत्वा वक्ष्यमाण कर्म कुर्यात् । ‘शुश्रूक्षा
लोका पित्रपदना पित्रपदनमग्नि’—इति प्रतीक केचिद
पठन्ति ।

तदिदं पित्रपत्रे न्युजीकरण सूत्रितम् । मातामहपक्षेऽपि
मातामहपात्र मन्त्रवान् समवनीय तत् पात्र न्युज कर्त्तव्यम् ।
कुत ? ‘मातामहानाञ्चैवम्’—इत्यतिदेशस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः ।
‘तन्त्र वा वैश्वदेविकम्’—इति च कुर्वन् वैश्वदेविकादन्यत् पृथगेव
करणीयमित्युपदिशतीत्यवोचाम ।

तेषां खल्वेषां मन्त्रवाणां समवनयनं कथं करणीयम् ?—इति
वक्तव्यम् । उच्यते । मन्त्रवोऽर्घ्यपात्रस्य दत्तशेषजलम्, तच्चादी
पितामहपात्रस्य पित्रपात्रे प्रक्षतव्यं ततः प्रपितामहपात्रस्य,
प्रावर्त्तिकक्रमस्वरमात्,—इति वाचस्पतिमिश्रप्रभृतयः । तदस्य
पित्रपात्रस्य अपिधानमस्माकं नास्ति । अनुपदेशात् । न खल्व
अपदिष्टमपि करणीयं भवति । यच्च गौतमकथनम्,—“प्रपिता
महपात्रेण निधाय प्रतिष्ठापयति”—इति । तदपि बहुचानामेव
नास्माकम् । कथं प्रायते ? तस्य तत्पूर्वकारत्वात् । गौतमीये
च प्रयागे पित्रपात्रस्य प्रतिष्ठापनमात्रमेष करणीयम्, न न्युजी

करणमपि । प्रतिष्ठापनमात्रस्यैव तेनोपदेशात् । अस्माकन्तु न्युञ्जीकरणमुपदिश्यते । तत् कोऽयमनयोः संबन्धः । येन शौनकीय-
सपितामहस्माकमपि करणीय भवेत् । आश्वलायनगृह्यपरि-
शिष्टेऽपि,—“तत् पात्रं शुचौ देशे पिष्टभ्यः स्नानममीति निधाय
प्रपितामहार्घ्यपात्रेण निदध्यात्, न्युञ्ज वा तत् कुर्यात्”—इति
निधानन्युञ्जीकरणयोर्वैकल्पिकत्वमुक्तम् । तदत्र, न्युञ्ज वा तत्
कुर्यात्,—इति वचनात् न्युञ्जकरणपक्षे प्रपितामहपात्रेण न
तत्पात्रस्य निधानम्, प्रपितामहपात्रेण निधानपक्षे च न
न्युञ्जीकरणमिति व्यक्तमवगम्यते । रघुनन्दनस्वेतदनालोचयन्
शौनकवचनात् प्रपितामहपात्रेणाधःकृतं पिष्टपात्रमूर्ध्वमुखावस्थितं
न्युञ्जमधीमुखं करोति,—इति व्याचष्टे । एवम्,—

“पैष्टकं प्रथमं पात्रं तत्र यैतामहं न्यसेत् ।

प्रपितामहं ततोऽन्यस्य नोद्धरेन्न च चालयेत् ॥

सृष्टमुहृतमन्यत्र नीतमुद्धाटितस्तथा ।

पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्वाशु पितरस्तं शपन्ति च” ॥

इति यमोक्तेऽपि कल्पे नास्त्येव न्युञ्जीकरणम् । पिष्टपात्रे पिता-
महप्रपितामहपात्रयोर्न्यासानन्तरमेव स्पर्शस्वीकरणस्यान्यत्र नयनस्य
चालनस्य च निषेधात् । न खल्वन्यत्र स्पर्शमुद्धरणं चालनञ्च
शक्यं न्युञ्जं कर्तुम् । रघुनन्दनस्त्वाह—‘यमवचनेन पितामह-
प्रपितामहपात्रद्वयपिधानमुक्त्वा वचनान्तरात् न्युञ्जीकृतस्य तत्पा-
त्रस्य उद्धरणादिनिषेध उक्तः’—इति । तत् कल्पनामात्रमित्यु-
पेक्षणीयम् । यदपि,—

“पितृभ्यः ध्यानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यधः” ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणम् । तदपि तदुक्तप्रयोगविषयम् । तस्यापि, पात्रमधोभूमौ न्युजं करोतीत्ययमर्थः । ‘अधः शायी’—इत्यादौ यथा । न पुनरधः स्थित पात्रं न्युजं करोति,—इत्यर्थः । येनापि ध्यानमनेनात्तिष्येत । न ह्यधःपदमधःस्थितं शक्नोति वक्तुम् । तत्रास्य सामर्थ्यविरहात् । कथमन्यथा, ‘अधः शायी’—इत्यादावप्यपिधानं नात्तिष्येत । तस्मात्,—‘अधःस्थितं पात्रं न्युजं करोति,—इत्यन्वयानुपपत्त्या पिधानमत्रात्तिष्यते, अन्यथा अधःपदवैयर्थ्यापत्तेः’—इति ब्रुवाणः शूलहस्तोऽपि परास्तोभवति । अधोभूमावित्यथेतयाऽन्यथोपपत्तेरात्तेषायोगाच्च । यदप्युक्तम्,—‘अधोभूमावितिकल्पतत्कव्याख्यानमयुक्तं साङ्गप्रधानार्थतया वैदे’ प्राप्तत्वात्’—इति । तदेवायुक्तम् । अधोभूमाविव न्युजं करोति, न कुशोपरि,—इत्यभिप्रायेणार्थवत्त्वोपपत्तेः । केचित् किमधोभूमौ तिलकुशान् निःक्षिप्य तेषामुपरि न्युजं कुर्वन्ति । ‘अधः’—इति कुर्वन् तत् नानुजानाति । “दक्षिणाग्रकुशस्तस्यं भूर्मा निधाय तस्योपरि ८ ० तत् पात्रं न्युजमधोमुखं करोति”—इति ध्याकुर्वाणोविश्रान्तिश्वरोऽपि पिधानं नीवाच । रघुनन्दनश्च हस्तोगोऽपि, ‘याज्ञवल्क्येन तत्पात्रस्याधःस्थत्वाभिधानात् पात्रा स्तरेण पिधानमाक्षिप्तम्’—इति तदुपजीव्यशून्यपाण्डुक्तमिषोक्तं पान् । तदयमेवम् । यद्वि नाम याज्ञवल्क्ये प्रयोगे पिधानमात्तिष्येतापि, तावता कथमग्नौऽपि प्रयोगे तत् गव्यं कल्पयितुम् । न ह्यग्नौऽपि विधिः । न वा अग्नौऽपि प्रयोगममात्रोपदि-

शति । काण्डानुसमयोहि कियाननेनोपदिष्ट । पदार्थानु
समयथावभवत् सूत्रकारस्याभिप्रेत,—इत्यवोचाम । ‘प्रथमे
पात्रे सस्रवान् समवनीय पितृभ्य स्थानमसौति पात्रं नुल्ल
करोति’—इति कातीयेऽपि कल्पे न्युल्लीकरणमेवोपदिष्टं न
पिधानम् । तदेवम्,—पिधानपक्षे न न्युल्लीकरणम्, न्युल्ली
करणपक्षे च न पिधानम्,—इति तत्रभवतामृषीणां समय ।
निबन्धनारण्ये केचिदत्रापारितुष्यन्त प्रयोगान्तरविशिष्टान् प्रयो
गान्तरं निवेशयन्ति ।

यथापरमुक्तं तत्त्वकारेण,—“गोभिलसूत्रे, पितृपात्रे—इत्यभि
धानात्, नस्रवान् —इति बहुवचनात् मन्त्रे पितृभ्यइति पितृत्वेन,
‘आहृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शीनकोऽब्रवीत्” ।

इत्याश्रन्नायनमृष्यपरिशिष्टवचनेऽपि पितृत्वेन षडुपस्थितेरावाहन
वत् पट्स्थितिमुद्दिश्य सस्रदेव न्युल्लीकरणम्, न तु मातामहाना
मेधिलोक्तं पृथक् करणम्’—इति । तदप्यमङ्गतम् । ‘पितृ
पात्रे’—इति तावदस्माकं सूत्रपाठोऽन भवति । ‘प्रथमे पात्रे’—
इति खल्वेवभवान् सूत्रकारः पठति । सोऽप्येवमेव सूत्रमिदं
पपाठ । ‘प्रथमे पात्रे पितृपात्रे’—इति व्याचक्रे च । स खल्वेव
सूत्रं लिखन् व्याकुर्वाण्य, कथं पुनरन्यथा लिखति,—इति न
खल्वधिगच्छामि । मस्रवान्,—इति बहुवचनमपि पात्रप्रत्यय
मस्रवपरतया नानुपपन्नम् । तथाच, समवनयनं पात्रवयसस्र
वानामेव, प्रथमपात्रान्तु तस्याधार,—इति न किञ्चिदनुचितम् ।
अथ, ‘प्रथमे पात्रे सस्रवान् समवनीय’—इत्युक्ते प्रथमपात्राति

रिक्तसस्त्रवानामेव समवनयनं गम्यते ? गम्यमानोऽप्ययमर्थो
 मिथ्या,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? अस्यामवगतौ प्रमाणं
 विशेषस्याभावात् । यथा, “यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवति न म
 पापश्लोकं शृणोति”—इत्यत्र, पालाश्यां जुह्वा जाताया ततएव
 तत् फलं भवति,—इति जायमानमपि विज्ञानमप्रमाणं
 मूलत्वादिभ्यां विज्ञानम्,—इति चतुर्थाध्याये सिद्धान्तितम् ।
 तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । अशक्यत्वाच्च । न खलु प्रथमपात्रमंसं
 वेणासमवनीयं पात्रद्वयसस्त्रवौ शक्यौ समवनेतुम् । किं कारणम् ?
 पात्रद्वयसस्त्रवावपि हि प्रथमे पात्रे नि,जेष्टव्ये । यो हि प्रथमे
 पात्रे पात्रद्वयसस्त्रवौ समवनयति, समवनयत्यसौ पात्रद्वयसस्त्र
 वानवश्यम् । अपरिहार्यत्वात् ।

पिष्टत्वेन षडुपस्थितिसम्भवेऽपि, ‘मातामहानाञ्चैवम्’—इति
 वचनागतं पृथक् कारणं न शक्यते वारयितुम् । आवाहनवत्,—
 इत्यपि नोदाहरणम् । आवाहनेऽपि पृथक्करणस्योक्तत्वात् ।
 सोऽयं स्वयमेवावाहने सलदनुष्ठानं वर्णयति, स्वयमेव च तत्
 दृष्टान्तयति,—इति किमत्र ब्रूमः । ‘पैत्रकं प्रथमं पात्रम्’—इत्यादि
 यमवचनविरोधोऽपि तस्यापरिहार्यः स्यात् । कथम् ? तर्हि
 वचनं न्युल्लङ्घनपरतया स्वयं वर्णितम् । तत्र च पिष्टपितामह
 प्रपितामहपात्राण्युक्तानि । पक्षां युगपत्करणे कथं न विरोधः ।

तदिदं न्युल्लङ्घनं कर्तुं पूर्वमपार्श्वं करणीयम् । सोऽकर्ण्यात् ।
 प्रयोगान्तराऽप्येवं पञ्चमम् । “न्युल्लङ्घनमुत्तरतोऽन्यथेत्”—इति हि
 स्मरन्ति ।

उत्तरग्रन्थः,—

“उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति” ।

इति भारते, “तस्मात् यस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति, तं पुण्यलक्ष्मी-
कमित्याचक्षते, उत्तरतः स्त्रिया उत्तरायणा हि स्त्री”—इति यात-
पथोये च ब्राह्मणे, वामवचनोदृष्टः । सदृहापि ग्रहीतव्यो भवति ।
अविरोधात् । पित्रे च कर्मणि प्राची दिगुत्तरा भवति । “या
दक्षिणा सा प्राची, या पूर्वा सोत्तरा”—इति हि पितृरामिटि-
मुपक्रम्य ब्राह्मणं भवति ।

अध्विब्रवसरे तूष्णीमुदकं दत्त्वा तिलोदकञ्च मन्त्रेण दात-
व्यम् । कुतः ? “दर्मान् प्रदायोदकपूर्वं तिलोदकं ददाति पितु-
र्नाम गृहीत्वाऽमावेतस्ते तिलोदक ये चात्र त्वामनु यांथ त्वमनु
तस्मै ते स्वधेति” “अप उपसृश्यैवमेवेतरयोः”—इति गृह्यकार-
वचनात् ।

“तूष्णीं पृथगपोदयान्मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।

गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु” ॥

इति कर्मप्रदीपवचनाच्च । तदत्र, मन्त्रेण तिलोदकं गन्धोदकञ्च
दातव्यम्,—इति वदन् गन्धोदकमपि तिलोदकवत् ये चात्र
त्वाम्—इति मन्त्रेण दातव्यम्,—इत्युपदिशति । यच्च ‘अनु-
लेपनयोग्योगन्धो गन्धोदकम्’—इति नीलाम्बरेण वर्णितम् ।
तदमङ्गलम् । उदकपदस्थानर्थकत्वापत्तेः । घृष्टो हि मलयजो-
गन्धो भवति । न च घृष्टानां विशुष्कानां नास्यनुलेपनयोग्यतेति
तन्निरामार्थमुदकपदमिति वाच्यम् । यातयामतथैव तस्य निरा-

मात् । न चादृष्टार्थं घर्षणम्, येनैवमापाद्येत । दृष्टोहि
तस्यार्घ्योऽनुलेपनयोग्यता नाम । अन्यथा भूयःसु प्रदेशेषु गन्
मात्रोपादानादेवं प्रसज्येत । तस्मादसङ्गतेषा कल्पना । यद्यप्य
नष्टक्यकर्माणि तदुपदिष्टम्, तथाप्यनष्टक्यधर्माणां पिण्डपितृपत्रे,
पिण्डपितृयज्ञधर्माणाञ्चात्र प्रदेशादत्रापि करणीयं भवति । न
ह्यत्र तन्निषिद्धम् । तदिदं तिलोदकदानं पात्रेषु करणीयम् ।
तथाच कात्यायनः ।

“आसनाद्यर्घ्यपर्यन्तं वशिष्ठेन यथोदितम् ।

कृत्वा कर्माय पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम्” ॥

इति । महायशास्त्राद्,—“नात्र तिलोदकदानं घृयक्कार्यं
विधेरभावात् । १ ॥ * पिण्डपितृयज्ञेति कर्त्तव्यताविधानात्तत्र
चाप्रतिषेधादिति चेत् । न । अर्घ्यान्तराभावात्तत्राप्रतिषेधः ।
किञ्च यदि तत्राप्रतिषिद्धमत्र क्रियते, तदा सकृदाच्छिन्नदर्ममुष्टि
स्तरणमष्टमदेशपरिवारणं मांमचक्षुषणञ्च स्यात्”—इति । तद-
यद्देयम् । अर्घ्यपर्यन्तकर्मोपान्तरमेव तत्र तिलोदकदानं—
कात्यायनः स्मरति । त्व पुनराह,—तत्रार्घ्यान्तराभावः,—इति ।
“सकृदाच्छिन्नं, दर्भमुष्टिं स्मृणोति”—इति, “कर्पूय”—इति
चैताभ्यां सूत्राभ्यां भगवता ऋद्धकारेण कर्पूणामभितो दर्भमुष्टि-
स्तरणम्योपदेगात् कर्षाद्यात् निवृत्तवर्च्यमाणत्वात् तस्यापि
निवृत्तिर्विज्ञायते । अग्निमतामग्निप्रणयनं यद्यत्रापि भवति,
स्तरणमपि दर्भमुष्टेस्तदभितः कर्त्तुमुचितम् । अष्टमदेशपरि-
वारणमपि यद्यत्र क्रियते,—किंवा तत्रानिष्टं भवति,—इति न

स्वस्वधिगच्छामि । विशेष विना परितृप्तएव देशे पित्रा कर्म सर्वं
रनुमन्यते । तथा हि हविष भ्रादिदृष्ट्युपघातोऽन भविष्यतीति ।

“पण्डापविद्धचाण्डालपापण्डुगन्धर्वादिभिः ।

लकवाकुश्वनग्नैश्च वानरग्रामसूकरैः ॥

उदक्यासूतकाशोचिसूताहारैश्च वीक्षितैः ।

श्राद्धे, सुरान् पितरोभुञ्जते पुरुषर्षभ । ॥

तस्मात् परिश्रिते कुर्यात् श्राद्धं यद्वाममन्वित ।

उर्ध्वंराक्ष तिलविघ्नेपादद्यात्तुधानान् निरामयेत् ॥

इति च स्मरन्ति पौराणिका । पिण्डपितृयज्ञएव तावन्मामचरु
र्नास्ति । ‘अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञोव्याख्यात — इति
सूत्रे स्थालीपाकप्रवृत्त्यात् । कथमसौ अत्र अध्येत । परन्तु, तत्रा
क्षय्यहस्त सूत्रयिष्यमाणत्वात् मासमध्यतच्छया पच्यते । तदिदं
तिलोदकदानम्,—

‘आसरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम् ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ॥

कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं सृज्य सृज्यतम् ।

तदेव हस्तघटितं स्यात्स्यादि दैविकं भवेत् ॥

इति कात्यायनीयपात्रेण करणीयम् । तिलोदकञ्चेदम्,—‘पित्रा
दीना नामान्युमिष्य असावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु याय
त्वमनु तस्मै ते स्वधा’—इत्यन्वष्टक्योक्तनैव प्रकारेण दद्यात् । तत्र
हि भगवता गृह्यकारेण, ‘पितुर्नाम गृहीत्वा’—इत्युपदिश्य,
‘असावेतत्ते’—इत्यसावित्यस्य पुनरुपदेशात् इयमेव प्रयोज्य

भवत्यदृष्टार्थम् । अत्यक्षोपस्थितेनाद पदार्थेन ब्राह्मणेन पित्रा
 दीनामभेदबुद्ध्यर्थश्च । ‘एतत्ते’,—इति, ‘तस्मै ते’—इति च इय
 यथा प्रयुज्यते । सर्वत्र चैव पिण्डपितृयज्ञातिदेशस्यैव असावि
 त्यस्य पुनरुल्लेखोद्भूतव्य । महायगमाऽपि पिण्डदाने नामोल्लेखा
 नत्तरमसाविति लिखितम् । अर्घ्यदाने त्वत्रभवता सूत्रकारेण
 ‘नाम गृह्योत्वा’—इत्यकरणात् असावित्यस्यैव नामोल्लेखतात्पर्य
 कत्वात् तत्रासावित्यस्य पुनरुल्लेखः ।

अत्र च यद्यप्यन्वष्टव्यकर्म्मणि तत्रभवता गृह्यकारेण प्रत्येक
 तिलोदकदानमुक्तं, तथाप्यत्र प्रत्येकं न करणीयं किन्तु तन्त्रैव
 करणीयम् । कुत ?

‘अथऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्वात् स्वधावाचन एव च’ ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे परिगणितव्यतिरेकेणान्यत्र तन्त्रावगते ।
 तदन्मात वैकृताहिशेषोपदेशात् प्राप्तं प्रत्येकदानं निवर्त्तते ।
 अतएव चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्वणि “अग्नयेऽनीकवते
 प्रातरष्टाकपानीमरुद्भ्यः भान्तपनेभ्योमध्यन्दिने चरुं मरुद्भ्यो
 गृहमेधिभ्यः सर्वासा दुग्धं सायमोदनम् —इति प्रातर्मध्यन्दिने
 मायमित्यङ्गं कालेषु इष्टीनां समान्प्रानात् यथा देवदत्तं प्रातरूप
 भवत्यति मध्यन्दिने विविधमन्नमग्राति अपराह्णे सोदकान् भक्षयति
 इत्येकस्मिन्नहनि इति गम्यते । तथाऽत्रापि गम्यते इत्येकस्मिन्न
 हनि इष्टीनामवगमात् मद्यस्कान्ता विहृतीनामनूपांमिष्टीनां
 मिति सोदकप्राप्तमाहुर्मानिक इष्टकालत्वं बाध्यते—इति पञ्चमा

ध्याये सिद्धान्तितम् । तथाचोक्तम् । “अपिया क्रमकालसंयुक्ताः सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्राकृतधर्मनोपः स्यात्”—इति । तद्वदत्रापि स्यात् ॥०॥ १७ ॥०॥

अथ गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ॥ १८ ॥

अत्रेत्यवसरानुवादकम् । तेन तिलोदकादिदानं कृत्वा,—इति ज्ञापयति । एव ह्यवसरानुवादीऽर्थवान् भवति । इतरथा अर्थ दानावसरस्य पाठादेव लाभेनानर्थक्यमस्यापद्येत । अथवा, अत्र पार्व्याद्यादे गन्धादीनां पञ्चानां प्रदानं न त्वन्वष्टव्यादवत् गन्धपुष्पधूपमात्राणामित्यर्थः । अत्रैतिवचनादत्र गन्धादीनामेव प्रदानं, तेन गोहिरण्यादीनां आदान्ते दक्षिणारूपेण प्रदानं कार्यम्,—इति गार्ग्यनारायणः । तथा च दक्षिणासुपक्रम्य स्मरन्ति पौराणिकाः ।

“सौवर्णरोम्यपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।

हस्त्यश्वरथयानानि समृद्धानि गृहाणि च ॥

उपानत्यादुका कृतचामयजनानि च ।

यज्ञेषु दक्षिणासुस्याइति मचिन्तयन् हृदि ।

दत्तिद्वोऽपि यथागतत्वा दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्” ॥

इति । अन्ये त्वाहुः,—

“यथोपदिष्टास्तान् सर्वाननङ्गुय्यादिभूषणैः ।

स्रग्दामभिः शिरोवेष्टैर्धूपवासोऽनुलेपनैः” ॥

इति देवनादिवचनात् अलङ्कारादिकमप्यत्रैव दातव्यम् । अत्रे-

त्यर्थाभावादवसरानुवादमात्रम्,—इति । देवनादिवचनाना तदुक्त
प्रयोगविषयत्वात् प्रयोगान्तरविषयत्वं नास्ति । ये तु कश्चित्
प्रयोगमनारभ्यैवाधीता तेव्येव पर पूर्वोक्तस्य प्रकारस्यावसरः ।
तदत्र भगवन्तोभूमिदेवा प्रमाणम् ।

चामर तालहन्तश्च खतच्छत्र च दर्पणम् ।

टच्चा पितृणामेतानि भूमिपालो भवेदिह' ॥

इति ।

य कच्चुक तथोष्णीप पिष्टभ्य प्रतिपादयेत् ।

ज्वराग्रवानि दु खानि स कदाचिन्न पश्यति ॥

स्त्रीणां याव तु सिन्दूर दक्षुशृङ्गान्तिकानि च ।

निमग्निताभ्य स्त्रीभ्याये ते स्युः सौभाग्यसयुता ॥

इति ।

‘अलङ्कारा प्रदातव्यायथाशक्ति हिरण्मया ।

केयूरहारकटकमुद्रिकाकुण्डनादयः ॥

स्त्रीयादपु प्रदातव्या अलङ्काराश्च योयिताम् ।

मञ्जीरमेखनादामकर्णिकाकङ्कणादयः ॥

इति ।

‘आदर्शव्यजन कृतशयनामनपादुका ।

मनाज्ञा पटवासाश्च सुगन्धाश्चूर्णसुटयः ॥

पद्मारधानिका शीते योगपट्टाश्च यद्वयः ।

कटिसूत्राणि रीप्याणि मन्त्रनायैव कथ्यन्ता ॥

“गन्धान् ब्राह्मणमात् कृत्वा पुष्पाण्युत्तुभवानि च ।

धूपधैवानुपूर्व्येण अग्नौ कुर्व्यादित परम्” ॥

इत्यन्वष्टके कात्यायनेन तथोपदेष्टात् । हरिहरस्वेतदचनमात्र
दर्शी ब्राह्मणोद्देशेन गन्धादीनामुत्सर्गमाह । तदसङ्गतम् ।
पश्चिमप्रतिपत्त्यभिप्रायकत्वादस्य । ‘तथा गन्धान्’—इति सूत्रयता
गृह्यकारेण खन्वमीषा पित्राद्युद्देशेन दानमनुशिष्टम् । अतएव,—

“निवेदितञ्च यत्तेन पुष्पमान्यानुत्तेपनम् ।

तद्भूपितानथ स तान् ददृशे पुरतः स्थितान्” ॥

इति शिङ्गदर्शनमुपपद्यते ।

इदमिदानीं सन्दिश्यते । किमेतद्गन्धादिपञ्चकमेव आदौ
पितृब्राह्मणाय प्रतिपाद्य, तथैव पितामहब्राह्मणाय प्रतिपादनी-
यम्,—इत्येवक्रमेणामीषा प्रतिपत्तिः करणीया, आहोस्वित्
पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणेभ्यएवादितोगन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव पुष्पा
दीना प्रतिपादन करणीयम् ?—इति । पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणेभ्य
एवादितो गन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव पुष्पादीना प्रतिपादन कर्त्त-
व्यम्,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? यस्मादानुपूर्व्येण इति वच-
नात् विनिगमनाविरहेण ब्राह्मणानामिव गन्धादिप्रतिपादन-
स्यापि भवति प्रतीतिः । भवति चेत्, कथमुत्सृज्यते । तस्मात्
मन्त्रेभ्यएव ब्राह्मणेभ्यश्चादौ गन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव क्रमेण पुष्पा-
दयोऽपि प्रतिपादयितव्याः । प्रयोगवचनेन खन्वमीषां पदार्थानां
साहित्यमवगतम् । यद्योक्तक्रमेण प्रतिपादने हि पदार्थानां सन्नि-

इति चन्द्रोगपरिगिट, पञ्चादिविगोषोपादानमहिम्ना तदितरत
 गन्तामुष्ठानाभ्यनुष्ठानाय तत्संगेव प्रदानं करणीयम् । तत्रैव
 द्रव्यतन्त्रतावामीषा भवति, न पुनरुद्देश्यतस्याताऽपि । एतदन्तेनोक्त
 भवति । पितरमुद्दिश्य गन्धादिपञ्चक तन्त्रेणोत्सृज्यम् । एव
 पितामहम् । एव प्रपितामहम् । मातामहपक्षेऽप्येवम्,—इति ।
 कथं ज्ञायते ? उक्तं यथा ज्ञायत । ‘उदकपूर्वं तिनोदक
 ददाति पितुर्नाम गृहीत्वा समायेतत तिनोदक ये चात्र त्वामनु
 याय त्वमनु तस्मै ते श्रद्धेत्यप उपमृश्यैवमेवेतरयो, तथा गन्धान्”
 इति सायनव्यवहारादिनि गृह्यकारण सूत्रितम् । तद्वत्,
 तिनोदकस्य प्रत्येकेन प्रदानं सूत्रयित्वा, तथा गन्धान्—इति
 सूत्रयन् गन्धादीनां मिन्नितानामपि, पित्रादिप्रत्येकोद्देशेनैव
 दानमितिदिगमि । अन्यदृश्यधर्मोऽपिण्डपितृव्यज्ञे, तद्व्याख्या
 प्रदिश्यन्ते—इत्यवोचाम । अस्मादेव कारणात् मन्मथान्त
 नास्वा ये चात्र त्वाम,—इति मन्त्रेण चामीषा गन्धादीनामुत्सर्ग
 कर्तव्य —इत्यवगच्छाम ।

तत्र ब्रूम । अथ्यऽन्योदके चैव इति चन्द्रोगपरिगिटकृता
 परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्राभ्यनुष्ठानात् द्रव्यतन्त्रतावदुद्देश्यतन्त्र
 ताव्यमीषा भवति । सोऽयं विगोषोपदेश चोदकप्राप्त प्रत्येक
 दानं बाधति । विस्तरणं चेत्तत् पूर्वमुपपादितमिति नात्र
 पुनरुच्यते । तस्मै मिन्नितं गन्धादयः पित्रादिमुद्दिश्य पूर्वोक्त
 प्रकारणोत्सृज्य ब्राह्मणेषु प्रतिपादयितव्याभवन्ति । प्रतिपादनं
 चामीषामेकैकशं करणीयं न मिन्नितानाम् । कुत ?

समीपासुक्तर्गः शास्त्रायनस्यानुमत । सोऽयं तदीयएव प्रयोगे
निविगते न पुनरस्मदीयेऽपि । एतेन,—

“एतद्. पुष्पमित्युक्ता पुष्पाणि च निवेदयेत् ।

इति ब्रह्मपुराणादिवचनान्यपि व्याख्यातानि । भवदप्येतत् प्रति
पादनमन्त्र तत्तत्प्रयोगएव भविष्यति,—इत्यनुदाहरणम् ।

अस्मिन्नवसरे भूमिशोधनमण्डनकरणभोजनपात्रस्थापनमि
च्छन्ति । द्रुतशेषदानानन्तर पात्रान्धनोपदेशेन पूर्वं पात्र
स्थापनस्यावगते । मण्डनमन्तरेण भोजने दोषवचनाच्च । एतत्
सर्वं स्मृत्यन्तरिभ्योऽयामश्ववसवगन्तव्यम् ॥०॥

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्यामीति ॥ १६ ॥

ऋतुरचरार्थः । घृताक्तमिति कुर्वन् व्यञ्जनचारादेरनुज्ञा दृग्-
यति । घृताक्तमेवान्नमुद्धृत्य,—इत्यर्थः । तदेतदुपविधानार्थं पिण्ड
पितृयज्ञप्रदेशप्राप्तोऽपि प्रश्नोऽनूद्यते ॥ १६ ॥

कुर्वित्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्बुत्वा ॥२०॥

ऋतुरचरार्थः । पिण्डपितृयज्ञप्रदेशप्राप्तस्यापि कुर्वित्यनुज्ञानस्य
पुनरुपादानम्,—“प्रत्याहुः क्रियतामित्यर्थकाम कुरुष्वेति पशु-
काम कुर्विति पुत्रकाम”—इति ऋग्वेदोपापरसूक्तोक्ताधिकारि
विशेषानुज्ञानार्थम् । ‘पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः’—इति मिह
पिण्डपितृयज्ञधर्मप्रदेशे, ‘पिण्डपितृयज्ञवद्बुत्वा’—इति पुनर्वचन
तन्वान्तरानुमतानां मन्त्रदैपतप्रकाराणां निरामार्थमादरार्थं वा ।

कर्षविप्रकर्षो तुल्यो स्याताम् । अन्यथा तेषां सन्निकर्षविप्रकर्षयो-
र्वैषम्यं स्यात् । तच्चानिष्टम् । यथा हि वाजपेये सप्तदशानां
प्राजापत्यानां पशूनां क्रमेण प्रोक्षणं कृत्वा, तेनैव क्रमिषान्येऽपि
चोदकप्राप्ताधर्माः कर्त्तव्याः । आलम्बाय, न सर्वे प्रोक्षणादय एक
स्मिन् पशो अनुष्ठाय पुनरन्यस्मिन्ननुष्ठातव्याः,—इति पञ्चमाध्याये
मिदान्तितम् । तद्वदत्रापि पित्रादिब्राह्मणेभ्यः क्रमेण गन्धात्
प्रतिपाद्य तेनैव क्रमेण पुष्यादीनामपि प्रतिपादनं करणीयम्, न
पुन सर्वमेव गन्धपुष्यादिकमेकस्मै ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य पुनरन्यस्मै
प्रतिपादयितव्यम्,—इति । नारायणोपाध्यायोऽप्याह,—“प्रथमं
गन्धं पित्रादिवयब्राह्मणेभ्यः, पश्चात् पुष्याणि,—इत्येवंक्रमेण
ब्राह्मणनिष्ठान् कृत्वा”—इति । तस्मात्,—‘एकस्य सकल
गन्धादिकं प्रदायापरस्य देयम्’—इत्यमङ्गतम् वचनम् ।

प्रतिपादनञ्चामीषाममन्त्रकं करणीयम् । तत्र मन्त्रस्यानुप-
देगत् । तत्त्वकारस्त्वाह । ‘गन्धादीनां मिलितानां तत्त्वैर्बोत्सर्गः,
निवेदनन्तु प्रत्येकगः । तथा च शाखायनः । “एष ते गन्धः, एतत्तं
पुष्पम्, एष ते धूपः, एष ते दीपः, एतत्त आच्छादनमिति”—
इति । तदमङ्गतम् । शाखायनेन ह्ययमुत्सर्गप्रकारोगन्धादीनां
मुपदिष्टः । न निवेदनप्रकारः । प्रतिपत्तौ मन्त्रमयोगस्थानां
वश्यकत्वात् । ‘एष ते पिण्डः’—इत्यपि अनुपदं तस्य सूत्रण-
मस्ति । न हि पिण्डोऽप्युक्तव्यं प्रतिपाद्यते । तस्मात् पिण्डे
तावदुत्सर्गप्रकारोऽयमित्यविषादम् । तस्मान्मान्याहन्वादीनामपि
तथैवानु । अल प्रतिपत्तौ मन्त्रान्वयवर्णनेन । तस्मात्, प्रत्येक

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमयमग्नीकरणहोमः उपवीतिना
 प्राक्षुखेन करणीयः, आहोस्वित् प्राचीनावीतिना दक्षिणा-
 सुखेन ?—इति । उभयथा,—इत्याह । तथाचोभयथा दर्शनम् ।
 “स उवासाग्नी हे आहुती जुहोति देवेभ्यः”—इति माध्यन्दिनीये
 ब्राह्मणे । “प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणामीनः ॐ ॐ स उवास्य
 हे आहुती जुहोति”—इति च शातपथीये ब्राह्मणे । सोऽयं
 विकल्पः । आह । ऋद्धकारविरोधस्तर्हि स्यात् । स खल्वग्नीकरण-
 होममुपदिश्य, “अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन क्षत्रम्”—
 इति सूत्रयवग्नीकरणहोमे उपवीतित्वमभिप्रैति,—इति गम्यते ।
 नायं दोषः । परतः प्राचीनावीतित्वोपदेशस्य पुरस्तादनियमा-
 मिप्रायक्तयैवोपपत्तेर्नित्यवदुपवीतित्वप्रापकत्वे प्रमाणाभावात् ।
 तस्मादग्नीकरणहोमे प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोर्विकल्पमभिप्रैति
 ऋद्धकारः—इत्यवगच्छामः । स खल्वयमस्मष्टः सूत्रकारस्याभि-
 प्रायः परिशिष्टकारेण स्पष्टीकृतः । यथा ।

“अग्नीकरणहोमय कर्त्तव्यउपवीतिना ।

प्राक्षुखेनैव देवेभ्योजुहोतीति श्रुतियुतेः ॥

अपमथ्येन वा कार्योदक्षिणाभिसुखेन च ।

निरुध्य हविरन्यस्माअन्यस्मै न हि हयते” ॥

इति । तथा चास्मदीये ऋद्धासूत्रे । “तस्मिन्नेवाग्नी अपयलो-
 दनचरुश्च मांसचरुश्च”—इति । “मर्त्यस्य त्वेवात्स्यैतान् बलीन्
 हरेत् पितृभ्य वा”—इति च । तदतः पितृस्य चरोरभिधा-
 नाविर्वाप्यपि पितृभ्य एव ज्ञायते ।

अनग्निमता खल्वत्र पितृव्राह्मणहस्ते होतव्यम् । तथाचान्वष्टक
कर्म्मणि कात्यायन ।

‘पितॄ य पडक्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणोऽवनग्निमान् ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषा तूष्णीं पात्रेषु नि क्षिपेत्’ ॥

इति । य पडक्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणौ मन्त्रवदुत्वा, अन्येषा पाणौ
तूष्णीं हुत्वा,—इत्यर्थः । न चानुषङ्गे मानाभावादन्येषा पात्रेषु
तूष्णीं नि क्षिपेत् । एवञ्च, अन्येषामित्यभिधानात् तत्पात्रे हुत
शेष न देयमिति व्याख्यान युक्तमिति वाच्यम् । मन्त्रवदित्यस्या
नर्थकत्वापत्तेः । तत्पात्रे हुतशेषदानाभावस्यादृष्टार्थतापत्तेः ।
शाखान्तरेऽपि सव्येषा पाणौ होमोदृश्यतः । किन्तु तत्र सर्व्वत्रैव
मन्त्रमन्त्रम्,—इति विशेषः । यथा गौतमः ।

‘सव्येषामुपविष्टानां विप्राणामथ पाणिषु ।

विभज्य जुहुयात् सर्व्वं सोमायेत्यादिमन्त्रतः ॥

इति । तथा आश्वलायनः । “अभ्यनुज्ञाया पाणिष्वेव वा —इति ।

यदा पुनर्व्राह्मणान्ताभात् कुशमयव्राह्मणे आह क्रियते, तदा
तत्रैव आहवदनौकरणहोमोऽपि कर्त्तव्यः । ब्राह्मणकाये तस्य
विधानात् । अग्नौकरणहोमोहि गुणभावेण आहस्योपकरोति ।
तस्यापि विप्रपाणि । मुख्यं कथं नगुण स्यादिति खल्वसौ गुणेषु
प्रवर्त्तते । स यदि गुणस्य गुणं विनिपातयति, नास्य किञ्चिदीयते ।
अथ तु गुणस्य गुणमतुल्यानामुच्य विनिपातयति, स्वायोऽस्य
हीयते । न चैतदुचितम् । तन्वातरदृष्टं जनादिकमपेक्षन्त्येव ।

यच्च पाणितले दत्त यच्चाद्रमुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते” ॥

इति । अस्मिन्नवसरे, अन्नादिपरिवेशनं कर्त्तव्यमिति वक्ष्यामः ।

तद्विधिनिषेधाच्च यथासम्भवं स्मृत्यन्तरैर्भ्योऽवगन्तव्या ॥ २१ ॥

पात्रमालभ्य जपेत्,—पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं
ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति ॥ २२ ॥

पात्रमित्येकवचनमविवक्षितम् । भोजनपात्राणामलभ्य स्पृष्ट्वा पृथिवी
ते पात्रमित्यादि मन्त्रं जपेत् । स चायमानम्नोदक्षिणहस्तेन
कर्त्तव्यः । कृतः ? अद्भानभिधानात् । यच्च,—

‘देवेऽनुत्तानपाणिभ्यामुत्तानाभ्याश्च पैत्तिकं’ ।

इति यमवचनम् । तत् तदुक्तप्रयोगविषयमित्यसक्तदावेदितम् ।

स खल्वयं पात्रान्मोऽन्नं परिविश्य करणीयः । कथम-
सूत्रितमन्नपरिवेशनं क्रियते ? अर्घ्यतोऽवगतेरित्याह । अनुपदं
खल्वाचार्योऽदेऽङ्गुष्ठनिवेशनमशनञ्च ब्राह्मणानां सूत्रयिष्यति ।
तदेव साचादसूत्रितमप्यर्थादवगतमन्नपरिवेशनं कर्त्तव्यं भवति ।
यदि कर्त्तव्यम्, विज्ञेयाभावात् जपात् परतएव क्रियताम् ?
न,—इत्युच्यते । अन्नसंस्कारार्थो हि जपो न पात्रसंस्कारार्थः ।
अत्रेन हि मस्त्रतेन न प्रयोजनम् । तच्च ब्राह्मणा उपयोक्ष्यन्ति ।
मस्त्रतमपि हि पात्रं गुणभावेनान्नस्यैवोपकरिष्यति । करिष्यति
चेत्, तस्यैवोपकारः कल्प्यताम् । अलं पात्रस्याप्युपकारान्तर-
कल्पनया । न हि जपेन दृष्टः कश्चिदुपकारः क्रियते,— इत्य-

अपरे पुनरेतदबुद्धा विभिन्नशास्त्रविषयाणां परस्परविरुद्धानां
मुखावचनानां समन्वयं कर्तुमिच्छन्तीयेभ्यो यथाऽरोचिषत ते
तथैव बहुप्रकारं प्राकल्पयिष्यन्त । तदुपेक्षणीयम् । प्रत्यादेशा
मीपानेककशोऽष्टाभाष्यं प्रदर्शितोऽस्माभिरित्युपारभ्यते ॥ २० ॥

हुतशेषं ब्राह्मणाय दत्त्वा ॥ २१ ॥

ऋतुरक्ष्वार्थं । ‘ब्राह्मणाय’—इत्युद्देश्यगतमेकत्वं ग्रहेकत्वमिव
न विवक्षितम् । एवञ्च, ब्राह्मणाय,—इति भामान्येनोपदेशात्
देवब्राह्मणायोपेतत्वं देयम् । सोऽयं वैकृतोविशेषोपदेशः ब्राह्मण
पात्रेषु दानं निवर्त्तयति । गरमयवर्हिर्नरुपदेशश्च कुशमयवर्हिः ।
कात्यायनः खल्वन्यष्टक्यकर्मणि हुतशेषस्य पात्रेषु दानमुपदिशति ।
चोदकयात्रैतत् प्रापयति । तच्च वचनेनोपरोक्षव्यं भवति ।
‘पिण्डपितृयज्ञवदुत्वा हुतशेषं पाणिषु दद्यात् पाणिमुखा पितरं
इति श्रुते —इति च च्छन्दागापरसूत्रम् । रघुनन्दनस्वेतदं
जानानाऽत्रापि पात्रेषु हुतशेषदानमाह । समुच्चयरसिकोद्गमौ
प्रयोगान्तरविशेषानपि प्रयोगान्तरं भवुञ्चिनाति । स खल्वयं
‘हुतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय —इति यमवचनं निखलपि कथं
पुनः पात्रेषु हुतशेषदानमाह,—इति न खल्वधिगच्छामि ।

तदिदं ब्राह्मणेभ्यामदत्तं हुतशेषमवमर्थादुपकल्पितैरश्वैर्मयी
कृत्य तैरुपयोक्तव्यमित्याहुः । श्लोकमप्युदाहरन्ति ।

‘अथ पाणितने दत्तं पूर्वमग्रन्यबुद्धयः ।

पितरभ्येन दृश्यन्ति शपात्रं न लभन्ति ते ॥

विरोधात् । कथम् ? हुतशेषस्यात्र ब्राह्मणाय दानेन पात्रे
प्रक्षेपाभावात् पृथिवी ते पात्रमित्याद्यनुपपत्तेः । जुहोमि,—
इत्यनुपपत्तेश्च । यद्वि पूर्व ब्राह्मणाय दत्त, कथमिदानीं तद्
येत । अत्र खल्विदानीं ह्येत । अमृतशब्दस्य यज्ञशपवचनत्वे-
ऽपि तस्मात्प्रवचनत्वे न प्रमाणम् । तस्मात् परिवेशनात् परतो
जपेऽपि न कश्चिद्विरोधः । न खल्वपरिवेशितेऽत्र तत्रामृतबुद्धि
स्तत्पात्रादिषु वा पृथिव्यादिवुद्धिर्युक्ता । तस्मात् परिवेशनात् पर
पात्रालभोजप्रथ कर्त्तव्यम् ।

आह । परिवेशनात् परत पात्रालभे, हुतशेष दत्त्वा पात्र-
मालभ्य,—इति वचन विरुध्यते ? न । यस्मादेवमपि हुतशेष
दानस्य पूर्वकालता न विरोक्ष्यते । तत्र हि क्ता स्मर्यते न
भानन्त्य । न हि 'भुञ्जता गच्छति'—इत्युक्ते भोजनानन्तर्य
गमने गम्यते, किन्तु भोजने गमनात् पूर्वकालता । न हि सुक्ता
भनाचम्येव कश्चिद्वच्छति । अस्तु हर्षानभस्य पात्रार्थत्वात्
पात्रालभ्यात् परत परिवेशनम्, ततो जपः ? तदपि नास्ति ।
कुत ? यतः परिवेशनात् परमध्यालभे न तस्य पात्रार्थता
हीयते,—इत्यनेकान्तिकोहेतुः । अपिच । पालभ्य जपेत्,—इति
वचनात् पालभ्यानन्तर पात्रमल्यजमेव जपति,—इति गम्यते ।
तदपि कथम् ? इति चेत । किमनेन प्रमत्तानुप्रसक्तेन ?
गम्यते तावदेवम् । गम्यते चेत्,—न युज्यते विना कारणसुरसृष्टम् ।
पालभ्यात् परतयेत् परिविश्यते, नूनमवगतिरियमुत्सृज्येत ।
तथाच, यथा 'उपविश्य भुङ्क्ते'—इत्युपवेशन भोजनकालमशुवर्त्तते,

वक्ष्यमदृष्ट कल्पनीयम् । न चेदन्नस्योपकरोति, एकमेवादृष्ट कल्पयितव्यं भवति । अथ तु, पात्रस्योपकुर्वन्नन्नस्योपकरोति,— इति कल्प्यते, हे तावददृष्टे कल्पयितव्यं भवत । न चैतत् न्याय्यम् । अपूर्वप्रयुक्ता खल्वालम्बजपादयः पदार्था प्रधानस्यैवाङ्गम् । तत्र, 'पात्रमालम्ब्य — इति वचनात् आलम्ब पात्रस्योपकारद्वारा प्रधानस्योपकरोतु । जपे तु नैतदस्ति । प्रमाणाभावात् । मन्त्रोऽस्य अन्नार्थता गमयति । 'पृथिवी ते पात्रम्'— इति ह्याह । अन्नं हि ब्राह्मणस्य सुखे जुहोति, न पात्रम् । अन्नोऽपि तर्हि नायं मन्त्रार्थोऽवटते । न खल्वन्नस्य पात्रं पृथिवी, यौर्वी तस्य पिधानम्, ब्राह्मणस्य सुखं वा असृतम्, न वा अन्नमप्यसृतं नाम । नैष दोषः । पञ्चाग्निविद्यादिवदुपपत्तेः । यथा हि पञ्चाग्निविद्यादिषु योपिदादिव्यग्यादिबुद्धिः, तथैवात्र पात्रादिषु पृथिव्यादिबुद्धिर्भिप्रेयते । अन्ने चामृतबुद्धिः । मस्कारार्थम् । एव खल्वेतदनुध्यात सतः मस्कृतं भविष्यति । मस्कृतञ्च मत् ब्राह्मणानामुपयोगिनः सहते कल्याणायोपकल्पिष्यते,— इति । अमरणहेतुं खल्वन्नं शक्यममृतमिति वक्तुम् । तथाच ब्राह्मिपुराणे ।

‘पृथिवी पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् पठन्’ ।

इत्यन्नेऽमृतचिन्तामुपदिशति । रघुनन्दनस्त्वेतदनालोच्य, परिविशन्नात् परतीजपे मन्त्रलिङ्गविराधमाह । यद्यापरमुक्तम्,—मन्त्रेऽमृतमित्यनेन यज्ञयेपमात्रावगतस्तत्प्राप्तेपानस्तरमेव पात्रालम्बो जपथ, ततः परिवेशनम्,— इति । तदप्यसङ्गतम् । मन्त्रलिङ्ग

यते । परमार्थतस्त्वेतदपि वचनं तदुक्तप्रयोगविषयमित्यस्माक
नास्वनुपपत्तिः । भाजनेषु हुतशेषप्रदानश्चेतदुपोदलयति । न
च तत्र जपोऽप्यस्ति, अनुपदेशात् । समुच्चयवादिनान्वियमनु-
पपत्तिरवर्जनीया स्यात् । ‘मन्वितं पृथिवीत्येवम्’—इत्यनन्यगते-
र्वचनात्,—इत्यास्तां विस्तरः । सोऽयं न्यायलभ्योऽर्थः,—इति
कृत्वा न खल्वत्रभवान् सूत्रकारः परिवेशनमवश्यं सूत्रयाञ्च
कार,—इति श्लिष्यति ॥०॥ २२ ॥०॥

वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रेऽवधाय ॥ २३ ॥

वैष्णवी ऋक्,—‘इदं विष्णुर्विचक्रमे’—इत्यादिका । यजुः,—
‘विंशो । हव्यं रक्षस्व’—इति केचित् । ‘ऋण । कव्यमिदं
रक्षस्व मदीयम्’—इति केचित् । उभयत्रैव, देवे ‘हव्यम्’—
इति, पित्रे च ‘कव्यम्,—इति पठन्ति । तदत्र भगवन्तो भूमि-
देवाः प्रमाणम् । वाग्भट्टोदिकल्पार्थः । अङ्गुष्ठमन्त्रेऽवधाय निधाय ।
इदञ्चाङ्गुष्ठनिवेशनमवश्यं स्तारार्थतया कुशमयवाज्जपपक्षेऽपि कर-
णीयं भवति । स्मरन्ति च । ,

“निरङ्गुष्ठञ्च यत् आहं वह्निर्जानु च यत् कृतम् ।

वह्निर्जानु च यद्भुक्तं सर्वं भवति चासुरम्” ॥

इति । अन्त्रे,—इति पचनाच्चाय एवाङ्गुष्ठावधानं न जलादाविति
द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नवसरेऽन्त्रे तिलविकरणं करणीयम् । कथं
प्राप्यते ?

तथा आलभ्य जपेत्—इत्यालभ्योऽपि जपकालमनुवर्त्तते । तस्मात् परिवेगनात् पर पात्रालभ्य, ततो जप,—इति सिद्धम् । तन्ना
न्तरकारा अप्यव स्मरन्ति । यथा याज्ञवल्कर ।

‘दत्त्वाऽन्न पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्’ ।

इति । पात्राभिमन्त्रण पात्रस्यान्नाभिमन्त्रणम् । तथाच ब्रह्म
पुराणम् ।

‘देवपूर्वं पितृभ्योऽन्नमान्ययुक्तं मधुमुतम् ।

मन्त्रितं पृथिवीत्येव मधुवातेत्युच जगौ’ ॥

इति मन्त्रितमन्नमित्यदस्य मन्त्रणमाह । तथा,

‘सर्व्वेष्टं प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालभ्य सजपेत्’ ।

इति ।

‘इष्टमन्नं ततो दत्त्वा पात्रमालभ्य सजपेत् ।

इति चैवमादि स्मरन्ति । दत्त्वतिपात्रमन्निधानात् पात्रं दत्त्वेत्यर्थः ।

यद्यप्येतत् सर्व्वं तत्तत्प्रयोगविषयम् तथापि न्यायागतस्यार्थ

स्योपोद्बलकं भवतीति तदुदाहरणार्थं तयोपन्यस्तं परीक्ष्यमनुष्य

वादिना प्रत्यादेगार्थश्च । यच्च मार्कण्डेयपुराण्यचतमः,—

‘हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु द्विजन्मनाम् ।

भाजनान्नग्ननं कृत्वा दत्त्वा चात्र यथाविधि ।

यथासुखं जुषध्वं भोरिति वाच्यमनिष्टुरम् ॥

इति । तत्रात्रस्य दानमुत्सर्गा न परिवेगनमिति समुच्चयवादिभि

रन्तोदध्यम् । अनुपदम् यथासुखं जुषध्वम्—इति वचनो

पदेगाश्चेतदेव प्रतिपत्तव्यम् । पश्नोत्सर्गात् परं हि तद्वचनं तैरि

मध्वप्यत्रे देयम् । एवं हि मधुमन्त्रपाठोमधुजपय दृष्टार्यो-
भविष्यति ।

“यो दद्यादन्नमन्त्राकं तत् सर्वं मधुना सह” ।

इत्यपि पितृगीता गाथा भवति । परन्तु,

“अक्षता गोपशुयैव ग्राहे मांसं तथा मधु ।

देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्” ॥

इति निगमस्मरणात् कलौ मधु न देयम् ।

अस्मिन्नवसरेऽन्नस्योत्तर्गः करणीयः । कथं ज्ञायते ? अन्न-
संस्कारो ह्यङ्गुष्ठनिधानान्तेन परिसमाप्यते । न च तावदेव नः
कृतकृत्यता । अतोऽन्नमिदानीमुत्सृष्टव्यम् । उत्सृष्टं खल्वन्नं
ब्राह्मणैरुपयुक्तं महते कल्याणाय कल्पस्यति,—इति । अनर्थ-
कस्तर्ह्युत्तर्गः, ननु ब्राह्मणानामुपयोगिनैव कृतार्थता नः सम्पत्स्यते ।
वादमेवं सम्पत्स्यते कृतार्थता । तथापि, तत्रभवन्तो ब्राह्मणाः
कथमनुत्सृष्टं परस्मान्नमुपयोक्ष्यन्ति । तस्मात्तदर्थमन्नस्योत्तर्गः ।

“यदासमन्वितैर्दत्तं पितृणां नामगोत्रतः ।

यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत्” ॥

इति च स्मरन्ति । अनुपदमापोशनार्थानामपा प्रदानस्य सूत्रणा-
शस्मिन्नेव क्रमे तत्करणमवगच्छामः । उत्तर्गस्य हस्तले
खलिदानीमुपयोगीब्राह्मणानामापततीत्यनुपदमापोशनार्थाना-
मपां प्रदानमुपपन्नतरं भवति । दत्ते खल्वत्रे पूर्व पाणिषु दत्तं
इतश्चैवमग्ने निःक्षिप्यापोशानं हत्वा ब्राह्मणाश्चामुपयोक्ष्यन्ति,—
इति । कात्यायनोऽप्यस्मिन्नवसरेऽन्नोत्तर्गमुपदिशति । तथाच

“वीणिं याचे पयित्वाणि दोहित कुतपस्तिना ।

इति ।

‘प्राचीनावीतमुदकं तिला सन्धाह्नमेव च’ ।

$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{3}$ $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{5}$ $\frac{1}{6}$ $\frac{1}{7}$ $\frac{1}{8}$ $\frac{1}{9}$ $\frac{1}{10}$

वज्रभाणि प्रशस्तानि सदैवैतानि पैटके ।

इति च कश्चित् प्रयोगमनारभ्य सामान्यत स्मरणात् । 'यद्दृष्ट्वाय
दद्यात्तद्विविधैरुपसिच्य — इति च परिभाषितम् । 'हवित्थ —
इति तिलानामाख्या,—इति महायगा । दैवे च यवविकरण
कर्त्तव्यम् । य कश्चिदर्थं पित्रे तिले क्रियते, स हि दैवे यवै
करणीयोभवति । यवविकरणश्चेद यवोऽसि — इति मन्त्रेण
स्यात् । कुत ? मन्त्रविशेषस्यानुपदेशेन अर्घ्यपात्रीययवविकरण
मन्त्रस्यादर्शमुचितत्वात् । कथम् ? यवविकरणसामान्यात् ।
मन्त्रलिङ्गाच्च । तस्मात्, सूत्रानुपात्तत्वात् समन्वयकयवविकरण
न — इत्यसङ्गतं वचनम् । यवविकरणस्याप्यधमकरणापत्तेयः ।
क्रियते च । तस्मात् मन्त्रोऽपि पूर्वोक्तयुक्त्या पठ्यताम् । पित्रे
इव दैवोऽपि समन्वयकत्वस्योचितत्वात् । विहिताविहितत्वसन्देह
चाविहितकरणमेव न्याय्यम्,—इति भवान्वाह । पित्रे
तिलविकरणञ्च 'तिलोऽसि'—इति मन्त्रेण स्यात् । कुत ?
मन्त्रलिङ्गात् । 'पृक्तं स्वधया'—इति ह्याह । 'स्वधा'—इति
पितृणामन्नं ब्रूम । 'स्वधा वै पितृणामन्नम्—इति हि निगमो
भयति ।

श्रवणानि बुद्ध्या सन्निलयैतच्छब्देन निर्देष्टुं शक्यन्ते । कथं भविष्य-
दन्नमिदानीं त्यक्तुं शक्यते ? शक्यते,—इति पश्यामः । न हि
दानमिदं येन 'तर्ह्यदानमफलम्'—इति यचनं विरुध्येत ।
यागोऽयमिति ह्यवोचाम । यामे च भविष्यन्तीनामपि समिधां
त्यागोद्गम्यते । अपिच । भवदेवात्रमिह त्यज्यते, प्रतिपत्तिरेव
परं भविष्यन्ती,—इत्यदोषः ॥ २३ ॥

सकृत् सकृदपोदत्त्वा ॥ २४ ॥

प्राघ्नणानां हस्तेषु देयादिकमेव सकृत् सकृदुदकं दत्त्वा । इदं यो
दकदानं भोजनात् पूर्वमापोगानार्थम् । कथं प्रायते ? 'अग्रम्'—
इति यक्षमाणस्त्वेणागनममीषां तावद्भज्यते । अग्नश्चापोगानं
क्षत्वेव गिराः कुर्वन्ति,—इति ।

"दत्त्वाऽऽपोगानमामीनः नाविधीं त्रिजपेदथ ।

मधुवाता इति त्वृचं मध्वित्यस्तेन भोजयेत्" ॥

इति च श्रुत्यन्तरम् । तदिदमुदकदानं संयोधनप्रभक्त्या गीतादि-
कमुन्नित्य स्वधाकारेण करणीयम् । कुतः ? 'गीव स्वरास्तम्'—
इति वचनात् । 'स्वधाकारः पितृणाम्'—इति वचनाच्च । प्राघ्न-
पाय, 'अमृतस्योपस्तरणममि स्वाहा'—इति मन्त्रेणापोगानं
कुर्याः ॥ २४ ॥

मधुवाता इति त्वृचं जपित्वा मधु च त्रिजम्भाऽग्रतः
जपेत् ॥ २५ ॥

एवम्,—इति, "अचि वेरुत्तरपदादिनोपय च्छन्दमि"—इति

कात्यायनसूत्रम् । “वैश्वयर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रेऽवगाह्यापहृताइति
तिलान् विकीर्योष्णं स्निग्धमन्नं दद्यात्”—इति । तथा च्छन्दोगा
परसूत्रम् । “अङ्गुष्ठमन्त्रेऽवधायासावेतत्तेऽन्नमिति, सहस्रहृदप
प्रक्षिप्य”—इति । सोऽयं न्यायागतोऽर्थ इति कृत्वा न खल्वत्र
भवान् सूत्रकारउत्सर्गमन्त्रस्य सूत्रयाचकार,—इति स्मिष्यते ।
रघुनन्दनसु,—‘वैश्वयर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रे निधायापहृतेति
तिलान् विकीर्योष्णमन्नं दद्यात्’—इति सूत्रं पठति । कचिद्दीडीये
सूत्रग्रन्थेऽप्येवमेव सूत्रपाठो दृश्यते । तदा व्यक्तमस्मिन्नवसरेऽन्नस्य
त्सर्ग,—इति । परन्तु पाश्चात्यसूत्रग्रन्थेष्वदर्शनात् भाष्यकृता
सहायशसाऽपठितत्वाच्च तत्र नात्यन्तमास्तेत्यन्यथेतदस्माभिर्व्य
वस्थापितम् । रघुनन्दनोक्तसूत्रपाठस्य प्रामाणिकत्वे तु तदुक्ता
पहृताइति मन्त्रेणैव तिलविकारणमिति द्रष्टव्यम् ।

स खल्वयमन्नस्योत्सर्गं मन्त्रोपदेनामन्त्र्य स्वधापदेन करणीयः ।
कथं ज्ञायते ? ‘असावेतत्तेऽन्नम्’—इति दर्शनात् । ‘गोत्रं स्वरा
न्तम्’—इति, ‘स्वधाकारं पितृणाम्’ इति चैवमादिवचनात् । ये
चात्र त्वाम,—इति मन्त्रस्याचीपदेशाभावाच्च । अर्घ्यादिविशेषेण
तन्त्रतानिषेवेन च पित्रादीनां त्रयाणां युगपदेव करणीयो भवति ।
तत्र, ‘विश्वेदेवा इदमन्नं यदक्षं यच्च दास्यामि तत्तृप्तिपर्यन्तं तत्तस्य
ते स्वाहा’—इत्यादिकं त्यागवाक्यं सहायगमां लिखितम् । इदमन्नं
परिविष्टं परिवेष्ट्यमाणं स्वाहमे—इति विज्ञानेऽश्वरोऽप्याह । नैतत्
न्याय्यम् । ‘असावेतत्ते’—इति मन्त्रेऽस्माच्छब्दे त्यागप्रकार
ध्वन्यादत्रापि तावन्मात्रस्येव यत्सुचितत्वात् । दास्यमानान्यपि

“प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम् ।

गायत्री प्रणवयान्ते जपएवमुदाहृतः” ॥

इति योगियाज्ञवल्कावचनादन्तेऽपि प्रणवमाह । तदनादरणीयम् ।
‘पूर्वत्रिकम्’—इति वचनविरोधात् । अन्ते प्रणवकरणे च चतु
ष्कापत्तिः । न च, ‘प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यादविरुद्धम्,’—इति तदुक्त-
समाधानं युक्तमिति वाच्यम् । अस्मच्छास्त्रे आदितः प्रणवस्यैव
पूर्वमुक्तत्वात् ‘पूर्वत्रिकम्’—इत्येतावन्मात्रोक्तिरान्ते प्रणवकल्प
नाया असम्भवात् । तावतापि व्यक्तिचतुष्कस्यापरिहार्यत्वाच्च ।
योगियाज्ञवल्कास्तु तैत्तिरीयइति तद्वचनमवष्टभ्य स्वशास्त्रस्या-
न्यथावर्णनमयुक्तम् ।

‘तस्याश्चैव’ सावित्र्यां ऋष्युत्पन्नं यत् ‘गायत्रे’ नाम साम ।
गायत्रस्य मास्रः ऋगन्तरेऽपि, गीयमानत्वात् ‘तस्याश्चैव’—
इत्युक्तम् । तदिदं गायत्रं साम देवतब्राह्मणे गानग्रन्थारम्भे च
गीयते ।

“यद्वाउ विष्पतिः”—इति, “सनादग्ने”—इति, “अक्षत्रमीम-
दन्त हि”—इति, “अभिनिष्ठम्”—इति, “अक्रांस्तमुद्रः”—इति,
“कनिकन्ति”—इति चैतास्तु ऋक्षु गीयमानानि सामानि पितरा
नाम संहिता भण्यन्ते । तथाच सामविधाने ब्राह्मणे । “यद्वाउ
विष्पतिः सनादग्नेऽक्षत्रमीमदन्तश्चभिनिष्ठमक्रांस्तमुद्रः कनि-
कन्तीति हे एषा पितरा नाम संहिता, एतां प्रयुञ्जन् पितॄन्
प्रीणाति”—इति । सर्वाणि चेतानि सामानि गीयमाने पठ्यन्ते ।
ऋचयेताः सर्वाण्य चन्द्रस्यार्चिके ।

सिद्धं भवति । 'छन्दोवत् सूत्राणि कथयः कुर्वन्ति'—इति घनि
युक्तानां समयः । तथाच, मधुवाता—इति ऋक्त्वयं जपित्वा,
मधु—इति च वारत्वयं जप्त्वा, अग्रस्तु ब्राह्मणेषु वक्ष्यमाणं जपेत् ।
अग्रस्तु,—इति वचनादग्निसमकालत्वं जपस्य । सोऽयं मधुमन्त्र
जपो गायत्रीजपादनन्तरं करणीयः । कथं ज्ञायते ?

‘मधु मध्विति यस्तत्र त्रिजपोऽशितुमिच्छताम् ।

गायत्र्यनन्तरं, सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः” ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेनात्र तथा प्रतीतिः । ‘गायत्रीं मधु
वाताञ्च जपित्वा’—इति गौडीयपाठे व्यक्तएवायमर्थः ॥ २५ ॥

अग्रस्तु जपेत्,—इत्युक्तम् । किं जपेत् ? उच्यते,—

व्याहृतिपूर्वासावित्री तस्याश्चैव गायत्रं पित्राञ्च
संहितां माधुच्छन्दसीञ्च ॥ २६ ॥

जपेत् । व्याहृतयोभूरायास्तिस्रः । ताः पूर्वा, यस्या, तां
सावित्रीम् । ॐकारोऽपि व्याहृतीनां पूर्वं प्रयोक्तव्यः । कस्मात् ?
अस्माकं सन्याकर्मणि तथैव सावित्रीजपोपदेगात् । अत्रापि जप-
तिचोदनासाम्यात् । तथाच कात्यायनः ।

“प्रणवोभूर्भुवः स्वयं सावित्री च तृतीयिका” ।

इति । “पूर्वविकं जपन्”—इति च । ‘व्याहृतिपूर्वासावित्रीं
सप्रणवाम्’—इति गौडीयपाठे व्यक्तएवायमर्थः । रघुनन्दनश्च
छन्दोगोऽपि,—

कुतः पुनरयं संग्रहः ? यतोऽजपोऽयं पितृदत्तस्याक्षयत्वाय,
प्राप्तनद्याभ्युदयाय भवति,—इति वक्ष्यति । ततः संग्रहः ।
उच्यते । प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन — इति ब्रूमः । कस्मात् ?
यस्मात् प्राधान्येन पितृदत्तस्याक्षयत्वफलकोऽयं जपः पितृमेष
कर्म । प्रकरणाच्च । तत्र खल्वस्माकं प्राचीनावीतित्वमेव प्राप्तम् ।
पिण्डपितृयज्ञे च योजपः,—‘नमोव’ पितरोजीवाय’—इत्येव-
मादिः, सोऽयं नियमतः प्राचीनावीतिनैव क्रियते । ‘अतर्जुह
प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम्’—इति गृह्यकारसूत्रणात् ।
तच्चेद्वापि चोदकः प्रापयति । तत् पुनर्जमदग्निवचनम्,—

“अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं आह यथाविधि ।

सूक्तस्त्रोत्रजप मुक्ता विप्राणाञ्च विसर्जनम्” ॥

इति । तदपि नैतद्विषयम् । सूक्तस्त्रोत्रजपविषयत्वात्तस्य । न
खल्वत्र सूक्तजपः विहितः । किन्तु साम्नामेव । अस्मद्गृह्य-
सूत्रोपरोधश्चैव स्यात् । तच्चान्याय्यम् । तस्मात् यथोक्तमे-
वाहु ॥ २६ ॥

जपफलमाह,—

स्वर्गे लोके महीयते दत्तञ्चास्याक्षयं भवति ॥ २७ ॥

तान्येतानि जपन् स्वयमपि स्वर्गे लोके महीयते । जपतयास्य
पितृभ्योऽदत्तमन्नादिकमक्षयं भवति । अस्मेति सवन्धलक्षणा
पठे ॥ २७ ॥

‘इदं ह्यब्रोजसासुतम्’—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, ‘त्वाविदाह्योनरोपौष्यन्’—इत्यस्या ऋच्युत्पन्नमेकं साम, ‘स पूर्वगोमहोनात्’—इत्यस्या ऋच्युत्पन्नमेकं साम, ‘पुरा भिन्दुर्युवा कवि’—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, ‘उपप्रचे मधुमति क्षियन्त’—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, ‘यवस्व सोम मधुमा ऽ ऋतावा’—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, ‘सुरूपकद्रुम’—इत्यस्या ऋच्युत्पन्नमेकं साम । तानि खल्वेतानि सामानि ‘माधुच्छन्दसी’ सहितेत्युच्यन्ते । यथा सामविधाने ब्राह्मण । ‘इदं ह्यब्रोज सेति प्रथमोत्तमे, त्वाविदाह्योनर , स पूर्वगोमहोना, पुरा भिन्दु र्युवाकविरूपप्रचे मधुमति क्षियन्त , यवस्व सोम मधुमा ऽ ऋतावा, सुरूपक, —राहम माधुच्छन्दसमेवा माधुच्छन्दसी नाम सहिता’—इति । सामानि चैतानि गीयगान एव प्रायोगी यन्ते । एकमारण्यकेऽपि । ऋचश्च सर्वाएव च्छन्दस्यार्थिकी समाम्नायन्ते ।

तदेतत् सर्वं स्वशास्त्रोक्तं जपित्वा स्मृतिपुराणादिषु सामान्यत आश्रयतया विहितान्यपि इच्छया पठितव्यानि । रघु नन्दनसु ‘तस्याश्चैव गायत्रम्’—इत्यादि सूत्रप्रतीकमलिखन स्वशास्त्रोक्तान्यपि अप्यानि सामान्यनुपदिश्य स्मृतिपुराणादिविहितेषु आश्रयेव यथारुचि कतिचिन्निलेख । सेयं पितरमुपेक्ष्य श्वशुरे गात्रा भक्ति ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमयं जप उपवीतिना प्राप्नुवेन करणीय , आहोस्त्रिप् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन ? इति ।

इति ब्रह्मसृष्टिवचनं तदुक्तप्रयोगविषयम् । एवं मत्स्यपुराणायुक्तं
‘येषां न माता’—इत्यादि मन्त्रान्तरमपि तत्तत्प्रयोगविषयमेव ।

तिला अथ्येषे मित्ययितव्याः । पित्रे कर्मणि सर्व्यैव तिला-
नामभ्यर्चितत्वात् । तथाचाभ्युदयिके छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यस्तु प्रकरोऽन्नस्य तिलवत्, यववत्तथा ।

उच्छिष्टसन्निधौ सोऽव लभेत् विपरीतकः” ॥

इति । अन्नाच्च वचनादुच्छिष्टसन्निधावयमन्नप्रकरः स्यात् ।
“सतिलमन्नं विकीर्य”—इति तत्त्वकारपाठे सूत्रोपात्त एवायमर्थो-
भवति ।

सोऽयमन्नप्रकरः प्राधान्यात् पित्रा एव सूत्रितः । स खल्वयं
दैवेऽपि करणीयः । कुतः ? “दैवपूर्वं श्रावं कुर्वीत”—इति
वचनात् । पिण्डोऽपि तर्हि दैवे दीयताम् ? न दास्यते । किं
कारणम् ? उत्तरत्रैव तत् वक्ष्यामः । स चायं ‘ये अग्निदग्धा-
जीवाः’—इति मन्त्रोल्लिङ्गात् पितृण्यन्नप्रकरे विनियुज्यते ।
दैवे मन्त्रस्तु,—

“असोमपाद्य ये देवायज्ञैर्भागविवर्जिताः ।

तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम्” ॥

इति गोभिलपरिशिष्टोक्तोपाह्वः । गोभिलस्यैतदिति हेमाद्रि-
प्रभृतयः । मातामहपक्षे तु पृथग्विकिरीन देयः । मन्त्रलिङ्ग-
विरोधात् । पितृद्वारेण पितृकुलस्येव मातृद्वारेण मातामह-
कुलस्यापि तत्कुलत्वादा ॥ २८ ॥

तृप्तिं ज्ञात्वाऽन्नं प्रकीर्य्य ये अग्निदग्धाजीवा येष-
 दग्धाः कुले मम भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्तायान्तु परां
 गतिमिति ॥ २८ ॥

स्वस्वियमवगता । स स्वस्वियमदृष्टार्थइति कुशमयन्नाङ्गणपक्षेऽपि
करणीयो भवति । रघुनन्दनस्वेतदनालोच्य,—‘कुशमयन्नाङ्गणपक्षे
दृष्टिप्रशोनास्त्ययोग्यत्वात्’—इत्याह । ‘दृष्टिस्तावत् सर्वसाधारणी
सा सर्वान् पति प्रष्टव्या’—इति सुवाणीमहायशाश्रयदृष्टार्थता-
मस्य न वेद ॥ २९ ॥

तप्ताः स्म इत्युक्ते श्रेयमन्नमनुज्ञाप्य ॥ ३० ॥

ऋतुरक्षरार्थ । कथं पुनरिदमनुज्ञापनं भवति, तदेव परं वक्तुं
मषणियते । तत्र, ‘अबशेषै कि क्रियताम्’—इति प्रष्टव्यम् ।
‘इष्टे सहोपभुज्यताम्’—इति चानुज्ञातव्यम् । कस्मात् ?
सग्राह्यभावे पठितत्वात् । तथाच च्छन्दीगापरसूत्रम् । “श्रेय
मन्नमनुज्ञाप्यान्नशेषै कि क्रियतामिष्टे सहोपभुज्यतामिति”—
इति । वचनान्तराणि त्वस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयाणि ॥ ३० ॥

पितरोऽगृह्यादयश्चेष्टाभवन्ति,—इति प्राधान्यात् पितृणामुप-
भोगं तावदाह,—

सर्वमन्नमेकत्रोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन्
पिण्डानवनेनिज्य दद्यात् ॥ ३१ ॥

सर्वमनुज्ञापित श्रेयमन्नं एकत्रैकस्मिन् पात्रे उद्धृत्य । ‘एकत’—
इति पाठेऽपि मण्वार्थः । उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डान्
दद्यात् । किं कृत्वा ? अवनेनिज्य । अवनेजनं कृत्वा । अतः,
“दर्भेषु”—इत्यनन्तरम्, “मधुमध्वित्यन्नममीमदन्तेति जपित्वा”—

सकृत् सकृदपोदत्त्वा पुनर्मधुवातां मधु च
त्रिजंप्ता तप्ता. स्येति पृच्छति ॥ २६ ॥

‘सकृत् सकृत्’—इति वीक्षया सर्वेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु जलदानं दर्शयति । सञ्चया ब्राह्मणानां हस्तेषु अप उदकं दत्त्वा । उदकं दानक्षेपे प्रत्यापोगानार्थम्,—पूर्ववत् सम्बोधनविभक्त्या गोदादिकमुल्लिख्य स्तथापदेन करणीयम् । ब्राह्मणाय,—‘अमृतस्यापि धानमसि स्वाहा’—इति मन्त्रेण तदुदकं पिबेयुः ।

तदेवमपोदत्त्वा ‘मधुवाता’ मधुवाताइति वृच ‘मधु च’ त्रिविधं जप्ता, तप्ता स्य,—इति पृच्छति । कथं पुनरत्र वृच जपः ? “तच्च सूक्तानामादिपङ्क्तेन विधिरनादेशे”—इति साव्यायनसूत्रात् । तदीयस्य विधिर्गृह्येऽपि यद्गीतव्योभवति । तदुक्तमग्निस्वामिना,—‘तत्रापि (गृह्येऽपि) एषेव विधिः कुरु मन्त्रप्रयोगस्य’—इति । पुन गच्छाच्च । यथा हि पूर्वं मधुवाताजपस्यापेदानोमपि,—इत्येतत् पुन गच्छस्य सामर्थ्यम् । पूर्वञ्च न केवलस्य मधुवाता इत्यस्य जपः, अपितु वृचस्यैव । तत्रादिदानीमपि वृचस्यैव जपः,—इति सिध्यति । अत्रपय गायत्र्या । विहितं केपाशिदिदानीमपि गायत्रीजपः । सोऽयमग्राक नास्ति,—इति प्रापयितुं ‘पुनर्मधुवातां मधु च त्रिजंप्ता’—इत्याह । अनयोरेव पुनर्जपो न गायत्र्याचपि,—इत्यर्थः ।

सोऽयमिदानीं यतिप्रयोगदृष्टार्थान् तस्यपगमार्थः । पूर्व

प्राधाराः खल्विमे दर्भा प्राकृतमाधारान्तरमेव निवर्त्तयन्ति, न करणभूतामतिदेशागतां दर्ब्वीमपि । तस्मादन्वष्टक्यवदत्रापि कर्मणि चोदकप्राप्तया दर्ब्वय पिण्डादातव्याः ।

तौस्त्रीन्—इति वीष्ठा मातामहपक्षापेक्षया । तेन, 'देव-पूर्वं श्राद्धं कुर्वीत'—इति वचनात् दैवेऽपि पिण्डदानं स्यादासनादिवत्—इति पर्ययुयोगोऽपि निरस्तः । 'मातामहानाश्चैवम्'—इति वचने सत्यपि यदयं सूत्रकारस्त्रीस्त्रीनिति वीष्णामभिधत्ते, तद्विधयति पडेवात्र पिण्डाभवन्ति, न पुनर्दैवेऽपि पिण्डोदातव्यः—इति । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“कर्पूसमन्वित मुक्ता तथाऽऽद्यं श्राद्धपोडशम् ।

प्रत्यान्दिकञ्च शिपेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः” ॥

इति । दैवेऽपि चेत् पिण्डोदीयते, सप्तेव पिण्डाः स्युः । विकिरस्तु न पिण्डः, येन संख्यावचनमिदमुपपद्यते ।

अत्र च, चोदकबलात् प्राप्तं श्वोक्तेखनं कृत्वा, तत्र दर्भानास्तीर्य, चोदकप्राप्तं पितृणामावाहनं कृत्वा, श्वनेजनं कर्त्तव्यम् । अयेदानीमन्नमुद्धृत्य, अन्वष्टक्योक्तरीत्या पिण्डदानं करणीयमित्ययं कर्मक्रमः । 'उद्धृत्य'—इति 'श्वनेनिज्य'—इति च इयमेव पिण्डान् दद्यादित्यनेनान्वेति । “अथैकं प्रधानगामि”—इति वचनात् । न त्वनयोरपि परस्परमस्यभिषवम् । कस्मात् ? इयोरपि पिण्डदानार्थतया समत्वात् । प्रमाणाभावाच्च । तस्मादु-हरणावनेजनयोः पिण्डदानपूर्वकालतामात्रमत्रोच्यते, न पुन-स्तयोरपि पूर्वोपरीभावः । अतः कथं प्राकृतमनयोः पूर्वोपर्य

इत्यधिकः पाठः कचिद्गौडपुस्तके दृश्यते । नैवं पाद्यात्यपुस्तके पठ्यते । महायज्ञसाऽप्येवं न पठितम् । रघुनन्दनोऽपि, “मधुवाता इति ऋक्त्रयं मधु मधु च जपित्वा पितुर्नाम गृहीत्वा गृह्योक्तविधिना पिण्ड दद्यात्”—इत्येतावन्मात्रमाह ।

सर्व्वमिति द्रव्याभिप्रायेण वचनं न निरवशेषार्थम् । कथं ज्ञायते? ‘यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्’—इत्यन्वष्टक्यकर्मणि गृह्यकारेण शेषभोजनस्याप्युपदेशात् । न खल्वबाधेन सम्भवति शास्त्रार्थे, वचनम्—इति कृत्वा सामान्यस्यापि शास्त्रस्य बाधः कल्पयितुमुचितः,—इति हि चमसिनां शेषभक्षाधिकरणे निर्णीतम् । पिण्डाद्यास्माकं विन्त्रप्रमाणा भवन्ति । न चैतत् शेषादानां प्रभूततमत्वे, निरवशेषेण शेषादेन पिण्डदानमित्यस्या वर्णनायामुपपद्यते । ‘इष्टैः सहोपभुज्यताम्’—इत्यनुष्ठानाद्यैतदेव प्रतिपत्तव्यम् । तस्मात्,—यत् किञ्चिदव्यञ्जनादिकमवशिष्टं तस्मात् सर्व्वस्मादेव किञ्चित् किञ्चिद्गृहीत्वा एकस्मिन् पात्रे कृत्वा, तेन पिण्डदानं कर्त्तव्यम्,—इति मिदम् । तथाप्यन्वष्टक्यकर्मणि कात्यायनः ।

व्यासेर्ज्ञापनात् । तस्मादवगच्छामः,—उपदिष्टविशेषव्यतिरेकेण सर्वमन्यदन्वत्र भवतीति । न चेदेवम, 'अन्यवाप्येपएव स्यात्' — इत्यनर्थकमापद्येत । तस्माद्यथोक्तमेवास्तु ।

एतदनन्तरं वृद्धप्रपितामहादिभ्यः स्तेपोटातव्यः । "स्तेपभाक्ष-
यसुर्थाद्याः"—इति वचनात् । मातामहपक्षे पृथक् कारणमुक्तम् ।
अपेदानीं कात्यायनोक्तमवनेजनं चोदकप्राप्तानि जप-गृहावेक्षण
पिण्डावेक्षण-वामोनिधानानि च कर्त्तव्यानि । तत्प्रकारस्तु गृह
सूत्रादुपलब्धः । तदमे 'अतिदेशागता',—इति कृत्वा, तत्रभवान्
सूत्रकारोनेतान् सूत्रयाम्बभूवेति श्लिष्यते ॥ ३१ ॥

आचान्तेपूदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यात् ॥ ३२ ॥

आचान्तेषु भ्रातृणेषु सत्सु उदकादिकं दद्यात् । तस्मादाचमन-
मिदानीं दातव्यम् । तच्चैतत् पिण्डेषु तूष्णी गन्धादिकं निक्षिप्य
करणीयम् । कुतः ?

“गन्धादीन् निक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेत् द्विजान्” ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । पिण्डप्रदानं प्रस्तूयैतस्याभि-
धानात् पिण्डेष्वेव गन्धादीना निक्षेपः । पिण्डस्या हि पितरो-
भवन्ति । “पिण्डानवेक्षते, सदीवः पितरोदेव”—इति ह्युक्तम् ।
'गन्धादीन्'—इत्यनेन च यथासम्भवं गन्धपुष्पादयोगम्यन्ते ।
पूजार्थत्वादस्य । वासस्तु पूर्वमेव प्रदत्तम् । तस्माद्गन्धपूष्पधूपदीपाः
इदानीं दीयन्ते । तदमीषा पिण्डेषु निक्षेपविधानात् दैवे च
पिण्डामावात् पितृमातामहपत्नयोरेव कारणमिति द्रष्टव्यम् ।

चोदकप्राप्तमृज्येत । अथ, वैकृतात् पाठक्रमादनयोः क्रमः कल्प्यते ? नैतत् शक्यते । परिचिकल्पयिषितोद्घनयोः पाठक्रमात् क्रमः । कृतस्तु प्राकृतः क्रमोऽस्ति तेन च विरुद्धः परिचिकल्पयिषितः क्रमो न खल्वपि सेदुमर्हतीति । न चाविरोधेन सम्भवति वचनार्थे विरोधः कल्पयितुमुचितः । कात्यायनोऽपि—

“प्राग्ग्रेष्वयं दर्भेषु आद्यसामन्तरं पूर्ववत् ।

अथ क्षिपेन्मूनदेगेऽवनेनिच्छेति निमित्ता ॥

द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेगाग्रदेशयोः ।

मातामहप्रभृतींस्त्रीनितीपामेव धामतः ॥

सर्वस्मादन्नमुदृत्य व्यञ्जनैरुपसिष्य च ।

सयोन्यं यत्र कर्कन्धूदधिभिः प्राञ्जुखस्ततः ॥

अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विन्यस्यमाणकान् ।

तत्पात्रक्षाननेनायं पुनरप्यवनेजयेत् ॥

इत्यवनेजनात् परतोऽवप्योहरणं पिण्डदानञ्चाह । यद्यप्येतदाभ्युदयिके कात्यायनेनोक्तं, तथापि,—

“अन्यत्राप्येव स्यात् यवादिरहितोविधिः ।

दक्षिणाग्नवने देगे दक्षिणाभिमुखस्य च ।

दक्षिणाद्येषु दर्भेषु एवोऽन्यत्र विधिः श्रुतः ” ॥

अन्यत्रपदं तेनैवान्यत्रापि तस्य विधेरतिदेगादत्राप्येतत् मिथ्येति ।

यद्यन्यत्र विज्ञेयोदक्षिणाग्नवनेदेगादिस्तस्य विज्ञेयतोऽभिधानार्थे तदेवं प्रतिपत्तव्यम् । एवंप्रवृत्तिरिति चेत्कांश्च तस्यार्थस्य

“अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते ।

पष्ठैरव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन” ॥

इति कात्यायनवचने, ‘अक्षय्योदकदानञ्च’—इति चकारेण ‘अक्ष-
तश्चारिष्टश्चाशु’—इति पूर्ववचनोपात्तमशु—इत्यनुपपन्ननीयम् ।
अर्घ्यदानवदिति विशेषाभिधानात् एतदपि अर्घ्यवत् प्रत्येकब्राह्मण-
शस्त्रेषु देयम् । तच्चैतत् ‘अमुकगोत्रस्य पितरमुकशर्मणः अक्षय्य-
मशु’—इत्यादिना उदकं दद्यात् । “देवे दत्तं आत्तं देवानामक्षय्य-
मस्त्विति ब्रूतेति श्रुत्यक् यवाम्बु दत्त्वा”—इत्यादि स्तुत्याश्रयायनीये
गृह्यपरिशिष्टे दृश्यते । “अक्षय्यमस्त्विति वाचयित्वा”—इति च
अन्वोगापरसूत्रे । एवञ्च “उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्याने”—इति
वक्ष्यमाणसूत्रमाश्रयेनोपपद्यते—इति । “दत्तमिदमन्नपाना-
दिकमक्षय्यमशु”—इति गौडाः । “येषामुद्दिष्ट तेषामक्षय्य-
मशु”—इति मन्त्रायणाः । ब्राह्मणाय, अशु,—इति ब्रूयुः । तदेतत्
मर्त्यमेवोदकादिकं देवपूर्व्यं करणीयम् । न हि पिण्डसंबन्धेनामीषां
विधानम् । येन देवे पिण्डाभावान्निवर्त्तरेन् ॥ ३२ ॥

अघोराः पितरः सन्तु, सन्त्वित्युक्ते, गोत्रं नोवडंतां,
वर्द्धतामित्युक्ते, स्वधानिनयनीयान् दर्भान् सपवित्रा-
नास्तीर्य्य, स्वधां वाचयिष्यदिति पृच्छति ॥ ३३ ॥

स्वधा,—इत्युदकमाचक्षते । कस्मात् ? ‘स्वधा स्य’—इति मन्त्र-
लिङ्गात् । सेयं स्वधा निनीयते येषु दर्भेषु, तस्मै स्वधानिनयनीयाः,

तदेव गन्धादीन् नि.क्षिप्य, पितादीनां तयाणां गोत्रादिकं सुक्षिप्य एतत्ते आचमनं स्नानं,—इति तन्त्रेणाचमनं देयम् । एवं मातामहपक्षेऽपि । न ह्यत्र गन्धादिष्विव तूष्णीमिति करोति । येनामन्त्रकमस्य प्रदानं स्यात् । तदिदं देवपूर्वमेव देयं भवति । कस्मात् ? “देवपूर्वं आहुं कुर्वीत”—इति वचनात् । देवलायुक्तस्य कमव्यत्ययस्तत्तत्प्रयोगविषयः । आचान्तेषु यदिदमुदकदानं, तदाचिचनरूपम् । तच्चैतदविशेषात् ब्राह्मणायभूमेर्ब्राह्मणानाञ्च भवति । अक्षतायवा । कुतः ?

“अक्षतासु यवा प्रोक्तामृष्टाधानाभवन्ति ते” ।

इति वचनात् । मन्त्रबोदकादीनां कात्यायनीतोऽप्राज्ञः । तथाच कात्यायनः ।

“अथाग्रभूमिसाक्षिष्वेत् सुसुप्रोक्षितमस्त्विति ।

शिवाश्वाप सन्त्विति च युग्मानेबोदकेन तु ॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।

अक्षतश्चारिष्ट्यास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत्” ॥

इति । युग्मानेव,—इत्याभ्युदयिकविषयम् । पुष्पाक्षतयोर्ब्राह्मण हस्तएव दानम् । कस्मात् ? युग्मानेव,—इत्यनेन तेषामेव सन्निहितत्वात् । अत्र, ‘असु’—इति ‘सन्तु’,—इति च यथासम्भवमुत्तरम् । योम्यत्वात् ।

“प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते मर्ज्यास्त्रेव द्विजोत्तमैः” ।

इति कात्यायनवचने मर्ज्यशब्देन व्यापारवगतेः । एतदनन्तरं यादृशान्यार्थमुदकं दद्यात् । तत्र च,—

क्रियताम् । न चेव क्रियते । तस्मात्,—तदर्थमिव एतदर्थमपि
पवित्रमुत्पादयितव्यम् । तथा चोक्तम् । “विरोधे च श्रुतिविशेषा
दव्यक्तं शेषे”—इति ।

आह । दर्शनास्तीर्य,—इत्युक्तम् । न ज्ञायते,—कुत्र इमे
दर्शा आस्तृतव्या—इति । पिण्डेषु,—इति ब्रूम । कुत ?
“पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान्,—”इति कात्यायनवचनात् । अतएव
दैवे नैतत् स्यात् । तत्र पिण्डाभावात् । स्वधा वाचयिष्ये—इत्यथ
अत्र पितृपत्ने मातामहपत्ने च सकृदेव भवति । कथं ज्ञायते ?
यदयं सूत्रकार अत्र अत्र सूत्रयित्वा उत्तरत्र पञ्चामेव स्वधावाचन
सूत्रयिष्यति, ततोऽवगच्छाम,—यस्मात्पुद्गलेन सकृदेव प्रतीयमानम् ।
अन्यथा मातामहाना स्वधावाचनसूत्रणमनर्थकं स्यात् । ‘माता
महानाश्चैवम्’—इति हि सूत्रितम् । ‘अघोरा पितरं सन्तु’—
इत्येषा तु प्रार्थना उभयत्रैव कर्तव्या । ‘गोत्रं नोवर्द्धताम्’—इति
विश्वपि पक्षेषु । सा खल्वियमाग्नी प्रार्थना पित्रे दक्षिणासुखेन
प्राचीनाधीतिना कर्तव्या । “पिण्डपितृयज्ञधदुपचारः”—इत्यनेन
सर्वत्र तथाऽवगते ।

“दत्त्वाऽऽग्नीं प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखोबुधः ।

अघोरा पितरं सन्तु सन्वित्युक्तं स तै पुनः” ॥

इति मत्स्यपुराणवचनं तदुक्तप्रयोगविषयम् । समुच्चयमुपपिपाद-
यिपूर्वाचस्मृतिसु,—

“दक्षिणा दिग्माकाङ्क्षन् याचेतमान् धरान् पितॄन्” ॥

तान् स्वधानिनयनीयान् । स्वधानिनयनीयेषु हि दर्भेषु वारिधारां सूत्रयिष्यति । रघुनन्दनस्वेतदनानोचयन्नाह,—‘स्वधानिनयनीयान् स्वधायाचनमात्रार्थान्—इति । तदशब्दम् । न हि निनयति-
र्वाचनमभिधत्ते । दर्भानास्तीर्थ्य,—इति सिद्धे, यत् स्वधानिनयनीयान्,—इति करोति, तद्वोधयति—स्वधानिनयनमात्रममीषामर्थान् त्वन्यत् किञ्चिदिति । तस्मादकृतप्रयोजनान्तराद्यन्यएव दर्भाददानीमास्तृताः । तानिमान् दर्भान् विग्नितष्टि । सपवित्रान् पवित्रमद्भितान् । तदेतत् पवित्रमिदानीमुत्पादयितव्यम् । न खल्वनुत्पाद्य पवित्रं शक्यन्ते दर्भाः सपवित्राः कर्तुम् । ननु, सन्ति पवित्राण्यर्घ्यपात्रसंबन्धीनि ? सत्यं सन्ति । ब्राह्मणाय प्रतिपादितानि तु तानि कथमत्रापि नियुज्येरन् । पितरोहि तैस्तर्पिताः ।

अपिच । किमेतत् पवित्रमर्घ्यसंबन्धि, आहोस्त्रिदन्दिदित्यस्मिन् संशये, अन्यदिनि प्रतिपद्यामहे । किं कारणम् ? स्वधानिनयनार्थाह्वये दर्भाः मन्त्रिकथ्यन्ते । येभ्यः स्वधानिनयनीयादर्भाः गृह्यन्ते । तस्मात् पवित्राण्यपि तेभ्यएव कर्तव्यानि भवन्ति । व्यवेतानि खल्वर्घ्यपवित्राणि न बुद्धिमागच्छन्ति । आगच्छन्ति त्वितरे दर्भाः ; येभ्यः स्वधानिनयनीयाः गृह्यन्ते । यथा दर्शपूर्णमासयोर्विष्टौ पवित्रे च न वेदिस्तरणार्थादर्थिपः क्रियेत, किन्त्वव्यक्तत्वात् ततोऽन्यस्मात् परिभोजनीयादर्थिपः । तथाऽत्रापि नार्घ्यपात्रमवन्धि पवित्रमादेय किन्त्वव्यक्तत्वात् स्वधानिनयनार्थाद्दर्भात् । न चेदेवम्, पिण्डदानार्थरेखाऽप्यर्घ्यसंबन्धिना पवित्रेण

वाच्यतामितानुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपि-
तामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्धप्रमातामहे-
भ्यश्च स्वधोच्यतामिति ॥ ३४ ॥

ऋतुरक्षरार्थः । चमद्वात् ‘स्वधोच्यताम्’—इत्यस्य प्रत्येकमभि-
संबन्धः । तेन, ‘पितृभ्यः स्वधोच्यताम्’—इत्यादिकं वक्तव्यं भवति ।
अतोनात्र तन्त्रता । तथाच कात्यायनः ।

“अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनएवच” ॥

इति । अतः, मातामहाद्युपादानस्याभिप्रायः पूर्वसूत्रे वर्णितो-
न्माभिः ॥ ३४ ॥

अस्तु स्वधेत्युक्ते स्वधानिनयनीये धारां दद्यादूर्जं
वहन्तीरित्युक्तानं पात्रं कृत्वा ॥ ३५ ॥

अन्तु स्वधेति प्रत्येकं ब्राह्मणैरुक्ते, स्वधानिनयनीये पूर्वोक्तास्मृत-
दर्भः । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । स्वधानिनयनीयेषु,—इत्यर्थः ।
कचित्तथैव पाठः । रघुनन्दनसु ‘स्वधानिनयने’—इति पठित्वा
‘स्वधावाचने कृते’—इति व्याचष्टे । तदग्रश्रमिलुक्तम् । तत्-
पाठेऽपि, अधिकरणे ल्युटा दर्भ एवार्थः । तदेतेषु दर्भेषु उदक-
धारा दद्यात्,—ऊर्जं वहन्तीरिति मन्त्रेण । किं कृत्वा ? यत्
पात्रं पूर्वं संस्त्रवान् समवनीयं न्युक्तं कृतं, तत् पात्रमुक्तानमूर्ध्वमुखं
कृत्वा । तथाच कात्यायनः ।

इति मनुवचनं मत्स्यपुराणवचनञ्च पूर्वोक्तं पश्यन्, पूर्वोक्तिमुद्धोद
 विष्णो दिशं मनसा पश्यन् कुर्यात्—इति कल्पयति । ‘दक्षिणां
 दिशम्’—इत्यनन्तरञ्च मनुना ‘दातारो नोभिवर्द्धन्ताम्’—इति
 पठितं, न त्वघोराः पितरः सन्तु—इति । मत्स्यपुराणे तु,—

“अथ पुष्पाक्षतान् पश्चादक्षय्योदकमेव च ।

सतिल नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ॥

✽ ✽ ✽ ✽ ✽ ✽

ततः स्वधावाचनिकं विश्वदेवेषु चोदकम् ।

दत्त्वाऽऽशीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्रादुग्धोदुधः ॥

अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः पुनर्द्विजेः ।

गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्त्येत्युक्त्य तैः पुनः ॥

दातारो नोभिवर्द्धन्तामिति चैवमुदीरयेत्” ।

इति तस्मादन्यादृशमेव पठितम् । तदेतदपि मतद्वयं कथं समुच्चि
 चोयति,—इति न खल्वधिगच्छामि । समुच्चयरसिकीरघुनन्दन
 रुवनयोः समुच्चयमुपपादयितुमपारयन् साधारणत्वञ्च मत्स्यपुरा
 णीयप्रयोगस्याजानान् कल्पनाकुशलः शाख्यन्तरीयत्वं तस्य
 कल्पयाश्चकार । तदश्वदेयम् । साधारणाभ्युदयकीर्त्तनाध्याये
 खल्वयं प्रयोगस्तत्रोपदिष्ट सर्वसाधारण एव भवितुमर्हति । स
 कथं शाख्यन्तरीयः शक्यः कल्पयितुम् । शाख्यन्तरीयत्वे च नास्य
 साधारणत्वं स्यात् । शाख्यन्तरीयत्वकल्पना चैवविधस्यैव तेषा-
 मवलम्बनम् । सा त्विह न सम्भवतीत्यकामेनाप्यप्रतिज्ञास्तीति
 भ्युपगन्तव्यः, - इत्यमुं किं विस्तरेण ॥ २३ ॥

तदोत्तरवाक्यस्यैव प्रतीकम् । तत्रैवमुभयथा दर्शने सति, 'उत्तानं पात्रं कृत्वा'—इत्येतदुत्तरस्यैव सूत्रस्य प्रतीकं, नैतस्य—इत्यस्यां कल्पनायां न किञ्चित् कारणं पश्यामः । पक्षपातेन हि भवानेवं मन्यते । परतन्त्रप्रज्ञाहि जनाः स्वयं शास्त्रार्थं निर्णेतुमशक्नुवन्तः प्रख्यातवर्णनास्वबलेस्वेरन् । स्वतन्त्रप्रज्ञानान्तु नैवमकस्मात् पक्षपातोयुक्तः । पुरुषमतिवैखरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गादित्यनु किं विस्तरेण ?

न च, 'उत्तानपात्रकृतित्यस्य,—

। "युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठप्रहणं सदा ।

कृत्वा धूर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः" ॥

इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः—इति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यम् । यथायुतार्थपरित्यागे मानाभावात् । शब्दस्य अवगमात् योऽर्थोऽवगम्यते, सोऽयं श्रुत्याऽवगम्यते । अवगम्यते चेत्, कथं परित्यज्येत ।

तदेतत् स्वधानिनयनीये धारादानम्,—अन्वष्टक्योक्तप्रकारेण वामान्वारब्धदक्षिणहस्तेन करणीयम् । यच्च,—

"श्राद्धे सेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत् ।

तर्पणे तूभय कुर्यादप्यथ विधिः स्मृतः" ॥

इति स्नानसूत्रपरिमिते 'पाणिनैकेन'—इत्युक्तम् । तदञ्चलि-
करणाभावाभिप्रायेण, न त्वन्वारम्भानिषेधार्थम् । कथं ज्ञायते ?

"देवतानां पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

असंस्कृतप्रसीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलीन्" ॥

दक्षिणा अक्षरसः”--इत्यपि निगमोभवति । तस्मादत्यन्ता गतावपि पणं काकिनी फल पुष्पमपि वा दक्षिणा दद्यात् । एवमपि सदक्षिणोयज्ञोन खल्व्वात्मान धत्सति,--इति । शक्नोतु, पित्रे रजतस्याभ्यर्हितत्वात् तद्वयम् । दैवे पुनरमङ्गल रजत न देय, किन्तु हिरण्णादिकमेवेत्यादिक यथासम्भवमूहनीयम् ।

येय दक्षिणा देवपूर्व्यं दातव्या । कुत ? ‘देवपूर्व्यं याव कुर्वीत’--इति वचनात् । दक्षिणाऽपि खल्वङ्ग आहस्य । तस्मात् नापि देवपूर्व्यमेव करणीया भवति । विष्णुपुराणोक्तम् क्रमविपर्ययस्तदुक्तप्रयोगविषय । यच्च,--

“ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता ।

कर्मन्तेऽनुच्यमानाया पूर्णपाचादिका भवेत्’ ॥

इति ऋन्दोगपरिशिष्टवचनेन दक्षिणादानस्य कर्मन्तत्वाभिधानात्,--

“देवाद्यन्त तद्दीहित पित्राद्यन्त न तद्भवेत् ।

पित्राद्यन्तन्वीहमान क्षिप्र नश्यति सान्वय ” ॥

इति मनुवचनाच्च आदौ पितृपक्षे दक्षिणा,--इति तत्त्वकारेणोक्तम् । तदनुक्तम् । परतोपि कर्मभिधानादिदानी कर्मन्तत्वानुपपत्तः । ऋन्दोगपरिशिष्टवचनस्य सामान्यस्यापवादविषयेऽप्रवृत्तेय । मनुवचनञ्च तदुक्तप्रयोगविषयमित्यनुदाहरणम् ।

सा खल्विय दक्षिणा,--पित्रे प्राचीनावीतिना दक्षिणा सुवेन कर्त्तव्या, पित्राकर्मज्ञत्वात्,--इति नीलास्वरोपाध्याया । मदनपारिजाते तु,--

इत्यनुपदमेव तर्पणे अञ्जलिविधानस्वरसात् । तदस्य परिपेचन-
स्यातिदेशलभ्यत्वेऽपि सूत्रणमाशीः प्रार्थनानन्तरं दर्भास्तरणानन्तर-
ञ्चैतत् करणोयमित्येतदर्थम् । न पुनर्वारिधारान्तरविधानार्थम् ।
कल्पनागौरवापत्तेः ॥ ३५ ॥

विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा पिण्ड-
पात्राणि चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ॥ ३६ ॥

‘विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्’—इति दैवे ब्राह्मणं वाचयित्वा । ‘वाच-
यित्वा’—इति कुर्वन्, ‘विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहि’—इति
वाचयितुरध्येपणाऽर्थायातेति दर्शयति । ‘विश्वेदेवाः प्रीय-
न्ताम्’—इति प्रश्नः, ‘सुप्रीता भवन्तु’—इत्युत्तरमिति महा-
यगाः । तदेतदुक्तम् । ‘पिण्डपात्राणि चालयित्वा’ । पिण्डाश्च
पात्राणि च पिण्डपात्राणि, तानि चालयित्वा,—इत्यर्थः ।
‘पात्राणि’—इति भोजनपात्राणि परामृशति । कथं प्रायते ?
पिण्डपात्रस्यैकत्वाद्बहुवचनानुपपत्तेः । ‘सर्व्वमन्नमेकचोदृत्य’—
इति हि सूत्रितम् । अन्वष्टस्येऽपि एकस्मिन् पात्रे हवींषि
सन्नीय तस्मादवदाय पिण्डदानं गृह्यकारेणोक्तम् । ननु, व्यक्ति-
भेदाद्बहुवचनमुपपत्स्यते ? सत्यमुपपत्स्यते, अगतिरियमिति त्वे-
तदुपेक्षणीयं भवति ; सम्भवत्यां गतो । अतएव, पिण्डानां
पात्राणि,—इत्यपि न वर्ण्यते । तस्मात् यथोक्तमेषाम् ।

इदानीं ‘यथाशक्ति’ गतघनतिक्रमेण दक्षिणा दद्यात् ।
‘इतोयन्नस्वदक्षिणः’—इति हि स्मरन्ति । “यन्नो गन्धर्व्वस्तस्य

स्त्विति'—इति मन्वादी इतिकारस्य स्वरूपार्थत्वमनुद्धा तदेव
पठन्त्यन्ते ॥ ३७ ॥

सन्वितुप्रक्ते स्वस्तिवाच्याशिषः प्रतिगृह्य ॥ ३८ ॥

सन्तु,—इति ब्राह्मणैरुक्ते, सर्वानिव ब्राह्मणान् स्वस्ति—इति
वाचयित्वा पूर्वोक्ताणवाशिष प्रतिगृह्य इदानी मनसा स्वीकृत्य ।
स्वस्तिवाच्य,—इति वचनात् स्वस्ति ब्रूहि,—इति ब्राह्मणेषु
वाचयितुं प्रयोऽर्थायात,—इति । सर्वं च ब्राह्मणा स्वस्वेतत
स्वस्ति वाचयितव्या । कुत ? 'युग्मानेन स्वस्तिवाच्य'—
इति कात्यायनदर्शनात् । युग्मान —इत्याभ्युदयिकाभिप्राय
वचनम् ।

रघुनन्दनस्त्वन्त्यथेन ग्रन्थ पठति,—'उत्तान पात्र कृत्वा'—
इत्यादिम् । 'उत्तान पात्र कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्,
विश्वेदेवा प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा, दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां
वेद सन्ततिरेवच यदा च नो मा व्यगमददु देयश्च नोस्त्विति
भद्रश्च नो बहु भवेदतिथीश्च क्षमेमहि याचितारस्य न सन्तु मा
च याचिष्य कश्चन अद्र प्रवर्द्धता नित्य दाता शत जीवतु येभ्य
सहस्रितादिजास्तेषामक्षथा हस्तिरसु एता सत्याग्नाशिष सन्तु
इत्याशिष प्रतिगृह्य'—इति । महायज्ञ प्रभृतयो यथा पठन्ति,
तथैव त्वत्माभि पठितो व्याख्यातश्च ग्रन्थ ॥ ३८ ॥

वाजीवाजी वत वाजिनो नो धनेषु विप्राश्च स्मृताश्च तज्जा-

“सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम् ।

इति जमदग्निवचनादुपवीतिना प्राङ्मुखेन कर्त्तव्या,—इत्युक्तम् ।

‘अपसव्यन्तु तथापि भस्त्रोहि भगवान् जगौ’ ।

इत्युत्तरादन तु तेनापि विकल्पएवोक्त ॥ ३६ ॥

अथेदानीम्,—

दातारोनोऽभिवर्द्धन्ता वेदा सन्ततिरेव च श्रद्धा
च नोमा विगमद्बहु देयञ्च नो अस्तु अन्नञ्च नो बहु
भवेदतिथीऽथ लभेमहि याचितारश्च न. सन्तु मा च
याचिष्म कञ्चनेत्येताएवाशिषः सन्तु ॥ ३७ ॥

‘इति’ एत मन्त्र पठित्वा, ‘एताएवाशिष सन्तु’—इति प्रार्थयेत् ।
‘वेदा,’—इति बहुवचनान्तमेव पदम्,—अत्र, छन्दोगापरसूत्रे,
कातीयकल्पादौ च पठ्यते । मन्वादिभिरप्येवमेवेद पठितम् ।
मेधातियगोविन्दराजविज्ञानेश्वरकुल्लूकभट्टापरार्ककद्वधरविज्ञेश्वर
भट्टहेमाद्रिदोहितगदाधरनीलाम्बरनीलकण्ठभट्टादिभिरपि तथैव
व्याख्यातम् । दीपकनिकामात्रदर्शी रघुनन्दनस्त्वाह,—‘वेदया
ध्ययनाध्यापन तदर्शबोध तदर्शानुष्ठानैर्वृद्धिमेतु’—इति याज्ञवल्क्य
दीपकनिकाया व्याख्यानात् वेदइत्येव पाठोन तु वेदा
इति,—इति ।

‘मा व्यगमत्’—इति केचित् पठन्ति । ‘बहु देयञ्च नोऽ

प्राप्नोति चेत्, अवसनेपि तथैव प्राप्नोति । किमिति धूर्यस्येति करोति । तस्मात्,—परिसख्यानार्थमेवैतद्वचनमिति प्रतिपद्या महे । पितृधीन खल्वन्येषा याग,—इति पितृब्राह्मणे विस्मृष्टे सर्व्वेणैते सुतरा विस्मृष्टाभवन्ति,—इति । तदिदं दैवान्तत्वं यादृश्य । तदेव धूर्य ब्राह्मणमुत्पाप्य, समुत्थितान सर्व्वान् ब्राह्मणान् तन्त्रेण प्रणमेत् ॥ ३८ ॥

अमा वाजस्य प्रसवोजगम्यादेते द्यावापृथिवी विश्वरूपे अमा गन्तां पितरा मातरा चामा सोमो-
अमृतत्वेन गम्यादित्यासीमान्तमनुव्रज्याभिवाद्य प्रद-
क्षिणीकृत्य वामदेव्यं गीत्वा प्रविशति ॥ ४० ॥

अमा वाजस्य,—इति मन्त्रेण सकृत्पठितेनेव सर्व्वान् ब्राह्मणान् सोमापर्य्यन्तमनुव्रज्य सर्व्वानभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य च वामदेव्यं नाम साम गीत्वा अथ प्रविशति गृहम् । ‘कयानक्षितश्चाभूवत्’—इति ऋचि सूक्ते गीयमानं साम वामदेव्यम् । रघुनन्दनस्त्वन्यथेन अन्य पठति पितरा मातरा—इत्यादिम् । “पितरा मातरा युवमामा सोमोऽमृतत्वाद्य गम्यादित्यतयाऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्या अभिवादेयत् ततोवामदेव्यं गीत्वा गृहं प्रविशति”—इति ।

एतत्पर्य्यन्तं कृत्वा, “मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीया दाधत्तं पितरोगर्भमिति”, ‘योवा तेषा ब्राह्मणानामुच्छिष्टमाक् स्यात्’—इति, ‘इन्द्रं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यतिहारयेत्’—इति च

अस्य सध्वः पिवत मादयध्वं दृष्टायात पथिभिर्देवया
नैरित्येतया विसृज्य ॥ ३६ ॥

वाजिवाजि,—इत्येतया ऋचा ब्राह्मणान् विसृज्य । विसर्जनप्रकारं चन्द्रोगपरिशिष्टोक्तोग्राह्य । यथा,—

“युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।

कृत्वा धूर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ” ॥

इति । अस्मादचनादवगच्छाम —मरुन्मन्त्रमुच्चार्य धूर्यस्य विप्रस्यानङ्गुष्ठं पाणिं गृह्णीयात् । तावतैव सर्व्वं ब्राह्मणाविसृष्टा भवन्ति,—इति । सोऽयं धूर्योविप्रं पित्राएव भवति । किं कारणम् ? पित्रार्थं हि आह देवाश्च तदङ्गतवेज्यन्ते । तत्रैव सति, ब्राह्मणेषु यं श्रुतादिभिरन्यानृत्येति, सोऽयं धूर्यः पित्राएव नियोक्तव्योभवति, न खल्वपि देवे । न हि प्रधानमतिक्रम्य तच्छेषे विगीपस्याभिनिवेशं प्रधाने तु सामान्यस्येति साध्वी कल्पना भवति । देवे च ब्राह्मणपरीक्षैव नास्तीत्यपि स्मर्त्तारो भवन्ति । तस्मात् पित्राएव विप्रोऽधूर्यः ।

तस्य च पाणिं गृह्णीत्वोत्थापनं करणीयम् । तावता न केवलमयमेवैकं, यावत् सर्व्वेऽपि आङ्गिराब्राह्मणाऽप्यपिताविसृष्टाऽऽ भवन्ति । तदेव धूर्यः ब्राह्मणमनु परपामृत्यानावगतं पथादेव देवब्राह्मणं समुत्थितोविसृष्टश्च भवति,—इत्यर्थात् निहम् । अथात्रापि देवपूर्व्वत्वमिष्येत, धूर्यस्यतिवचनमनर्थकं स्यात् । कथम् ? धूर्यस्येतिवचने धूर्यस्यान्यस्य च हमाग्रहणं

इति । न च, सर्व्वे तत्रभवन्तः फलमाप्नुवन्ति । फलवतः
सविधौ च यदफलं श्रूयते, तत् फलवतो भवत्यङ्गमिति । तस्मात्
किञ्चिदेषु प्रधानं न सर्व्वम्,—इति स्थितम् ।

एवं स्थिते चिन्ता । किं ब्राह्मणभोजनं प्रधानम्, आहोस्वित्
पिण्डदानम्, उताहो उभयम् ?—इति । कुतः सङ्गः ?
उभयत्रैव फलश्रुतिदर्शनात् । ननु, शेषेण पिण्डदानविधानादङ्गत्वं
प्रतिपत्तिरियम् । नैपदोषः । अर्थकर्मणि प्रतिपादनोपपत्तेः ।
बलिहरणवत् । यथा खल्वर्थकर्मणि बलिहरणे वैश्वदेवशेषस्य
प्रतिपादनं, तथा अर्थकर्मणि पिण्डदाने शेषोऽयं प्रतिपाद्यते,—
इति । कथं ज्ञायते ? फलवादोपपत्तेः । पिण्डे फलवादः खल्वेव-
मुपपत्स्यते । अफलायां प्रतिपत्तौ नैतस्योपपत्तिः । तस्मादर्थकर्म-
तत् पिण्डदानमिति पश्यामः । इत्येतदेवं पश्यामः । अभावेऽपि
दर्शनात् । शेषस्याभावेऽपि पिण्डदानं दृश्यते । क ? पिण्डपित्त-
यज्ञादौ । ब्राह्मणभोजनं तत्र नास्ति । ब्राह्मणभोजनस्य चाभावे
कस्य शेषः प्रतिपादयिष्यते । तस्मादर्थकर्मैवामी न प्रतिपत्तिः ।
तत्रैव शेषः प्रतिपाद्यते । ब्राह्मणभोजनात् पुरस्तादपि केषाञ्चित्
पिण्डदानदर्शनाच्चेवमवगच्छामः । प्रतिपत्त्यर्थकर्मं वैतत् स्यात्
न प्रतिपत्तिरेव ।

तत्र, उभय प्रधानम्,—इति भट्टनारायणप्रभृतयोमन्यन्ते ।
श्लोकान्पुदाहरन्ति ।

“प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः ।

गयादौ पिण्डमात्रस्य दीयमानस्य दर्शनात् ॥

चोदकप्राप्तं कर्त्तव्यम् । तत्र, 'योवा तीपाम्'—इति सूत्रेण आह-
शेषभोजनमुक्तम् । तच्चैतत् स्वभोजनकाले स्यात् न पुनरेतस्मिन्नेव
क्रमे,—इति । पिण्डप्रतिपत्तिश्चान्वष्टव्योक्ता ग्राह्या ।

आहदिने बलिवैश्वदेवौ च आहोत्तरकाले आहशेषेण कर-
णीयौ । कुतः ?

“आह्राह्नि आहशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत्” ।

इति स्मरणात् । अपिच । पितृभ्यो हविर्निरूप्य तैभ्योऽदत्त्वा न
खल्वन्येभ्यस्तस्य दानमुचितम् । तदुक्तं निरुक्ते नैगमकाण्डे ।
“अगस्त्यइन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्वाः सम्प्रदिक्ताश्चकार, स इन्द्रएव
परिदेवयाश्चक्रे”—इति । तस्मात् आहशेषेणैतयोःकरणं न ततः
पूर्वम्,—इति । विस्तरेण चैतदस्माभिर्गृह्यसूत्रभाष्येऽभिहितमित्यु-
पारम्यते ।

अथैतस्मिन् कर्मणि किं प्रधानमित्यस्य निरूपणार्थं संक्षेपतो-
विचारणां करिष्यामः । किं भवति प्रयोजनम् ? यत् प्रधानं
तावन्मात्रे निर्वृत्ते अतिपतितेऽप्यन्यस्मिन् कस्याश्चिदवस्थायां
पुरुषो न प्रत्यक्षयति,—इति । तत्र, इदं तावत् नः परीक्ष्यम्,—किं
ब्राह्मणनिमन्त्रणादि सर्वं प्रधानम्, उत एषु मध्ये किञ्चित्,—
इति । सर्वं तावन्न भवति प्रधानम् । किं कारणम् ? प्रत्यक्षं
खल्वेषु कस्यचित् परार्थत्वम् । यथा निमन्त्रणादेर्भोजनावर्धत्वम् ।
शेवाकरणादिषु पिण्डदानाद्यर्थत्वम् । वचनमत्रार्थं नास्ति,—इति
चेत् । मामीदृशं प्रत्यक्षं तावदेतत् । यच्च परार्थं न तत्
प्रमाणम् । शेषः खल्वमी । तथाचोक्तम् । “शेषः परार्थत्वात्”—

पाणिनोक्तम् । तत्र ब्रूम । 'मासमग्निहोत्रं जुहति'—इति कौण्डपायिनामयने, अग्निहोत्रवत् जुहति इति वचनव्यक्त्या यथा नैयमिकस्याग्निहोत्रस्य धर्मोऽतिदिश्यन्ते, प्रधानस्य होमोयदग्नये च प्रजापतये च, इत्यादि, यथा वा 'उद्भिदा यजेत'—इत्येवमादौ प्रत्यक्तयजतौ सौमिकधर्मोऽपि प्रधानायपि यजतयः प्रदिश्यन्ते, तयोरूपान्तराभावात् । तद्वत्त्वापि स्यात् । प्रधानस्यातिदेशे न कथिदर्थः,—इति खल्वसौ न प्रदिश्यते । यथा चावोचाम,— महानर्थस्तस्य भवति,—इति कथमसौ न प्रदिश्येत ।

अथ मन्यसे,—नासौ प्रधानस्यातिदेशः किन्त्वद्भस्यैव । प्रधानं खल्वत्र जुहोतिना यजतिना च विहितम् । द्रव्यदेवते पुनरप्येव प्रदिश्येते अङ्गान्तरवत्,—इति । एवन्तर्हि प्रकृतेऽपि आहचोद-
नया प्रधानं विहितम्,—इत्यङ्गमेवेति कर्त्तव्यता प्रदेक्ष्यते । कथ-
न्तर्हि नित्यआहवादी पिण्डदानस्य निषेधः ? इतिकर्त्तव्यता-
निषेधाभिप्रायेण,—इति वृत्त्या । इतिकर्त्तव्यतायाय निषेधात्
पिण्डोपि न दीयते । उत्तरवेदेर्निषेधात् वैश्वदेवे सुनामोदीये च
यथा न अग्निः प्रणीयते, तद्वत् । न हि विहितमपि इतिकर्त्त-
व्यताभिरनुपकृतमर्थाय कल्पते । यस्य चार्थो नास्ति, सोपि
किमिति क्रियेत । अपिच । न चोदकएव प्रापयति, किन्तर्हि
चोदनापि,—इत्यवोचाम । तस्मादुभयोः प्राधान्यपक्षे चोदकेन
पिण्डोऽपि प्रापि । चोदनया तु प्राप्यते । तत्र, चोदनया प्राप्तः
पिण्डः प्रतिपिध्यमानस्तदितरत् चोदनाप्राप्तं कर्त्तव्यमनुजानीते ।
सोऽयं पर्युदामोऽन निषेधः ।

श्रुतो च पिण्डदानस्य केवलस्य विधानतः ।
 भीक्षस्य दत्तः पिण्डान् हस्तोत्थानस्मृतेरपि ॥
 भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्त्यन्ये महर्षयः ।
 ब्राह्मणस्य परीक्षायां महायज्ञप्रदर्शनात् ॥
 महाफलविधेयैव पक्षिपायनभोजनात् ।
 अपाकभोजनाद्वातुर्महानर्यप्रदर्शनात् ॥
 आमयादविधानस्य विना पिण्डैः क्रियाविधेः ।
 तदानभ्याप्यनध्यायविधानश्रवणादपि ॥
 विद्वन्मतमुपादाय मम त्वेतत् हृदि स्थितम् ।
 प्राधान्यमुभयोर्यश्चात्तस्मादेव समुच्चयः” ॥

इति । तदमे सौका. च्छन्दोगपरिशिष्टस्यान्तिमे खण्डे पठ्यन्ते ।
 क्वचित् द्वितीयचतुर्थो विहाय । गृह्यसूत्रभाष्ये भट्टनारायणेन च
 पठिता । परिशिष्टप्रकाशकता तु नारायणीपाध्यायेन च्छन्दोग
 परिशिष्टस्य तृतीयप्रपाठकस्यान्तिमाः कतितित् खण्डा न पठिताः
 न च व्याख्याताः । तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् । अत्रच,
 निमित्ततोब्राह्मणभोजनस्य पिण्डदानस्य चानतुष्टान्तेऽप्युभयो.
 प्राधान्यं नातुपपन्नम् । असौमर्याजिपक्षे दधिपयोयागवत् ।
 फलश्रुतिश्चोभयत्राप्यस्ति । तदेव न्यायोऽप्यनुगृहीतो भवति ।

यच्च,—‘नित्यश्राद्धादौ पिण्डनिषेधात् ब्राह्मणभोजनमात्रं
 प्रधानम् । निषेधोहि प्राप्तस्य, प्राप्तिश्चातिदेशात्, स चाङ्गाना
 मिव,—इति । अङ्गे च पिण्डदाने फलश्रुतिरर्थवादएव । पिण्ड
 दानमात्रविधिस्त्वङ्गभूतपिण्डदानात् कश्चान्तरम्’—इति शूल

विरोधः । विभिन्नविषयत्वाच्चनानाम् । यज्ञः,—पिण्डनिर्व्वपणं
पित्रे दानमिति वर्णितम् । तदसङ्गतम् । यथाश्रुतार्थपरित्यागे
हेत्वभावात् । पितृद्वैश्यकदानमात्रस्यैव तदितिकर्त्तव्यतापत्तेः ।
'अस्य',—इति करणाच्चैवमवगच्छाम ।

“एवं निर्व्वपणं कृत्वा पिण्डास्तास्तदनन्तरम्” ।
इति तस्यैव वचनान्तरदर्शनाच्चैव गम्यते । 'न निर्व्वपति य
पिण्डम्'—इति चैवमादौ तथैव निर्दिश्यते । प्रनिक्षिप्तैवमनु-
ग्रहीयते । तस्मादपवर्णितं ततः । तदेव कस्यचित् पिण्डदानस्य
कस्यचित् ब्राह्मणभोजनस्य प्राधान्ये स्वरम्,—इत्यतः कारणात्
मनुजयपक्षः प्रादुर्भवति । अतः एकतरप्राधान्यावेदकानि
वचनानि न खल्वेतत्पक्षे चोदयितव्यानि भवन्ति । सोयमनङ्गारो
न दोषः । परेषां पुनरयं पर्य्यनुयोगोऽवर्जनीयः स्यात् । तथाचो-
भयया दर्शनम् । अन्वष्टब्धादौ तत्रभवान् सृष्ट्यकारः पिण्डदान
महता प्रवृत्तेनोपदिदेश, न ब्राह्मणभोजनम् । “अधिकमाशये
दिप्रम्”—इति च नित्यश्राद्धे कात्यायनश्राद्धः । तस्मात्, उभय
प्रधानम् । क्वचिद्विशेषवचनादेकैकम् । यथा पिण्डपितृहयज्ञादौ,
नित्यश्राद्धादौ च । सपिण्डौकरणादौ तूभयोः प्राधान्यं स्थितमेव ।
इत्यमुं किं विस्तरेण ॥ ०, ॥ ४० ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
क्षजग्रीवचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृता श्राद्धकल्पभाष्ये
द्वितीया खण्डिका ॥

पिण्डदानमात्रविधिस्त्वत्रभूतपिण्डदानात् कर्मान्तरम्,—
इति यदुक्तम् । तत्र पृच्छाम । तस्य आहत्वमस्ति न वा ?
अस्ति चेत्, विफलं प्रयाम् । कर्मान्तरश्चेतदेव न स्यात् । सति
ब्राह्मणभोजने पिण्डदानमङ्गम्, असति तस्मिन् प्रधानमिति
चेत् । न । रूपभेदाभावात् । यदेव खल्वस्य रूपमङ्गस्य तदेव
प्रधानमपि । तत्रैव सति, सति ब्राह्मणभोजने तदङ्गं विपरीतं
मन्यथा,—इत्यत्र न खलु कारणमस्ति । अपिच । एवमपि
पिण्डदानस्य आहत्वमभ्युपगतं भवति । तथा चासतीव ब्राह्मण
भोजने सत्यपि तस्मिन् प्रधानमेवेतत् स्यात् ।

अमुं तर्हि पिण्डदानस्य आहत्वमस्ति —इति । तदपि
नास्ति । यत् तत्रभवान् गृह्यकार 'तत् आहम्'—इति
सूत्रयनं पिण्डपितृयज्ञस्य आहत्वमाह । पिण्डप्रधानमु म ।
पिण्डैरेव तत्र पितरश्च्यवन्ते । तस्मात्, पिण्डमन्तरेणैव ब्राह्मण
भोजनादृतेऽपि आहनिष्पत्तिदर्शनात् नैतदेकतरस्मिन्नेव पक्षे
चोदयितव्यं भवति । इया समानत्वात् । समुच्चयपक्षे खल्वेव
मुपोद्बलितो भवति । अथ, अनयोरिकतरस्यैव प्राधान्यमिति
निर्वन्य, पिण्डदानमात्रं तर्हि प्रधानमुच्यताम् । पिण्डदानएव
तत्रभवतो गृह्यकारस्य महायज्ञदर्शनात् । तथा मनुरपि ।

‘सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अनयैवाहता काव्यं पिण्डनिर्व्वपणं सूते ’ ॥

इति पिण्डदानस्य प्राधान्यमाह । सर्व्ववचनसामञ्जस्यकरणाभि
मानितान्त्वेतन्मनुवचनविरोधोदुष्यरिहरः स्यात् । अस्माकन्तु नैव

तदिदमेकोद्दिष्ट द्विविधं भवति, प्रेतैकोद्दिष्ट प्रत्याब्धिकैकोद्दिष्टश्च । तदुभयमिह साधवार्थमेकेन ग्रन्थेनाभिधीयते । अतः प्रेतपदप्रयोगोऽत्र नोपदिष्टः । एव खल्वसौ प्रत्याब्दिकेपि प्रसज्येत । कथं नु स मा प्रसज्जि,—इति यदुभयसाधारणं तदेवोपदिष्टम् । प्रेतैकोद्दिष्टे तु शास्त्रान्तरात् प्रेतपदप्रयोगः स्यात् । तेन, प्रत्याब्दिकमप्येकोद्दिष्टमेव । न पुनरेतन् तद्विक्रियते । तस्मात्, तस्याप्येकोद्दिष्टतयैवोन्नेखोन त्वेकोद्दिष्टविधिकतया,—इति द्रष्टव्यम् । “अथैकोद्दिष्टं तत् त्रैधा भवति नव मियं पुराणञ्च”—इति शास्त्रान्तरेपि प्रत्याब्दिकस्यैकोद्दिष्टत्वमुक्तं न त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वम्,—इति ।

गौडामु एतत्प्रकरणेऽपि “एतत् प्रेतश्राद्धम्”—इति, एतत् खण्डिकापरिसमाप्ति, “अत ऊर्ध्वं सवत्सरे सवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् ; यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्”—इति च सूत्रद्वयमधिकं पठन्तः, प्रेतैकोद्दिष्टमेवेतत् प्रत्याब्दिकेऽप्यस्यैव धर्मप्रदेशः,—इति मन्यमानाः प्रत्याब्दिकमेकोद्दिष्टविविधकतयोन्निवन्ति । पाश्चात्य-सूत्रग्रन्थे तु नैतत् सूत्रद्वयं पठ्यते । भाष्यकारैरपि चिरन्तनेन पठितं न खल्वपि व्याख्यातम् । ऋग्वेदागपरसूत्रेऽपि न तादृशं किञ्चित् पठ्यते । पारश्वरूपि नैव किञ्चित् सूत्रयाज्ञकार । कात्यायनएव सपिण्डीकरणात् परम्,—“अत ऊर्ध्वं प्रेतायान्नं दद्यात् ; यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्”—इति सूत्रयाज्ञभूव । परम-भावपि, “एतत् प्रेतश्राद्धम्”—इति नोपाच । यदापि तत् पठ्यते, तदापि प्रेतश्राद्धमिति प्रेतपदस्य, ‘प्रेतायान्नं दद्यात्’—इतिवत्

श्राद्धकल्प ।

तृतीया खण्डिका ।

एवन्तावत् पार्वणश्राद्धप्रयोगोऽभिहित । अथेदानीं तद्विहृतीभूत
मेकोद्दिष्ट वक्तुं प्रतिजानीते,—

अथैकोद्दिष्टम् ॥ १ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेष । अथ पार्वणश्राद्धानन्तरम् । एक
उद्दिष्टो यत्र, तदेकोद्दिष्टम्,—इति कर्मणोनामधेयम् । तदेतदा
दिक श्राद्धजात पार्वणेन विक्रियते । कथं ज्ञायते ? शृणु यथा
ज्ञायते । सपरिकरमभिहिता प्रकृतिर्विकृतिरन्या,—इति ताव
न्नीमामकसमय । पार्वणश्चात्र सपरिकरमभिहित न त्वेकोद्दिष्टा
दिकम्,—इति । अपिच । आवाहनादिक तावदत्र निषेक्ष्यते ।
न चाप्राप्तस्य निषेधः । न चात्र वचनात् प्राप्तिः । तस्मात् चोदक
प्राप्तमावाहनादिक निषिध्यते,—इति गम्यते । एतस्मात् कारणात्
पश्याम,—पार्वणस्य धर्माश्च प्रदिश्यन्त,—इति । दीक्षणीया
दिषु ‘अप्रयाजाम्ना’—इति निषेधस्यान्यथानुपपत्त्या तासु दर्श
पीर्णमामधर्मप्रदेशोयथा । ‘उपतिष्ठतामित्यद्यस्यार्थः’—इति
सूत्रणाञ्चैवमवगच्छाम । पार्वण खल्वद्योदकं विहितं तस्य
स्थाने चात्रोपतिष्ठतामिति विदधत् पार्वणस्य धर्माणां प्रदेशमत्र
बोधयति ।

“पार्वणेषु तु सर्वेषु पवित्रं द्विदलं स्मृतम् ।

नैकोद्दिष्टे तु तत् प्रोक्तं पवित्रं द्विदलं नृप ॥”

इति । तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम् । अस्मच्छास्त्रे, “यत्र कुक्-
चित्”—इति ध्यात्यवगतेस्तद्विरोधेनैतस्यादरणासम्भवात् । स्वशास्त्र-
विरुद्धं खल्वपरशास्त्रं नादत्तैव्यमिति परोक्तसमुच्चयवादिनोपि
मन्यन्ते । तस्मात्,—पार्वण्यवदेव द्विदलरूपमत्र पवित्रमिति
वाचस्पतिमिश्राद्युक्तमादरणीयम् ॥ २ ॥

एकोऽर्घ्यः ॥ ३ ॥

पूर्ववद्दशाख्यानम् । पवित्रस्यैकत्वविधानेऽपि तद्रहितमेवान्य
दर्श्यात् स्यात्,—इतीमामधिकाशङ्कां निरमितुमिदं सूत्रं प्रव-
हति । तदत्रैकोऽर्घ्यइत्यनेन प्राकृतयोर्द्वितीयतृतीयार्घ्ययोर्बुद्धानं
कृत्वा प्रथममवस्थापयति । तथाच, ‘वैष्णव्यएककपालः’—
इत्यत्र प्रथमोपस्थितत्वात् प्रथमकपालधर्मानुष्ठानवत् अत्रापि
प्रथमपात्रधर्मानुष्ठानमिति । तस्मात्, चोदकपात्रं न्युज्जकरण-
मत्रापि कर्त्तव्यं भवति ।

यच्च,—संस्त्रवसमवनयनाभावात् प्रथमपात्राभावाच्च नात्रार्घ्य-
पात्रन्युज्जता,—इति वर्णितम् । तदमद्गतम् । चोदकपात्रस्य
विना वचनं चारयितुमशक्यत्वात् । संस्त्रवसमवनयनञ्च प्रति-
पत्तिः,—इति तदभावोऽकिञ्चिद्विपरः । संस्त्रवाः खल्वेवं प्रति-
पाद्यन्ते । सेयं प्रतिपत्तिः प्रतिपाद्याभावात् न भवतु, कथं
न न्युज्जतापि न कर्त्तव्या । प्रकृती खल्वेतत् न्युज्जकरणमुप-

वर्हिष. प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते'—इति गृह्यसूत्रे, “पवित्रे स्त्री वैष्ण्व्यौ” इत्युपपत्त्यर्था दललक्षणा तु,—

“आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु” ।

इति कात्यायनेनैव स्पष्टीकृता । अत्र तु तत्परिग्रहे न किञ्चित् कारणमस्ति । इतरथा पार्वणेष्वेकदल पवित्रं स्यात् । न चैवमिष्यते । द्विवचनान्तः खलु पवित्रशब्दोदलं लक्षयति, न त्वेकवचनान्तोऽपि । कथं ज्ञायते ? “पवित्रे स्त्र्यवैष्ण्व्यौ”—इति, “पवित्रे कुरुते”—इति चैवमादिषु तथा दर्शनात् । “अच्छिद्रेण पवित्रेण”—इति, “पवित्रमन्तरा ह्यत्वा”—इति चैवमादिषु तथाऽदर्शनाच्च । तदेवं द्विवचनमेवास्य लक्षणाया तात्पर्यग्राहकमित्यवधार्यते । तस्मात्, प्रमाणाभावान्नान्न दल लक्षणा । प्रमाणान्तरविज्ञेयत्वात्तस्याः । तथा चोक्तम् ।

“गौणे मदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरं विना ।

आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादिवाविरस्ति तत् ॥

तात्पर्यञ्च स्वतोमुख्ये गौणार्थपरता पुनः ।

प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावाच्च सिध्यति” ॥

इति । तस्मात्,—एक पवित्रमिति पुनरभिधानसाधेकत्वात्,—इति रिक्तं वचः । एकोऽर्थः,—इति एकः पिण्डः,—इति चेतयोरनर्थकत्वापत्तिर्यैवमवर्जनीया स्यात् । तदनयोर्न्यायमूलात्प विगेषविधित्वं वा अकामेनापि वाच्यम् । तस्मान्मात्रात् अस्यापि तथात्वमेवोच्यताम् । कृतमर्द्धजरतौयेन । यत्तु भार्गवनाम्ना वचनं पठन्ति,—

त्वेपि पाचसंस्कारद्वारा षट्पट्यर्थमेवैतदिति न किञ्चिदनु-
चितम् ॥ ३ ॥

एकः पिण्डः ॥ ४ ॥

पूर्ववद्वर्णनीयम् । तदत्र, पिण्डस्यैकत्वविधानादन्नप्रकरणस्य न
निषेधः । न ह्यसौ पिण्डः,—इत्यवोचाम । यत्तु पठन्ति,—

“एकोद्दिष्टे पिण्डमेकं विकिरन्तु न कारयेत्” ।

इति । तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम् । अतिदेशागतस्य विकिरस्य
वारयितुमशक्यत्वात् । समुच्चयरमिकास्तत्त्वकारादयस्तु, वचन-
मेतदज्ञानन्तएवात्र विकिरमभ्युपगच्छन्तीति श्रियते ॥ ४ ॥

नावाहनम् ॥ ५ ॥

तत्र पितृणामावाहनं यद्विहितं तदत्र न कर्त्तव्यम् । तत्रैव
सांगणिकोऽर्थः । किं आहसंबन्ध्यावाहनमनेन निषिध्यते, पिण्ड-
दानमवन्धि वा ?—इति । तत्र, “नावाहनं नाग्नौकरणम्” इति
निषेधयोः षोडशोपार्थादग्नौकरणपूर्वकालीनं प्रधानसंबन्धि आह
षोडशोद्दिष्टं आहार्यावाहनमेव निषिध्यते न त्वप्रधानमवन्धि पिण्ड-
पितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं, पिण्डार्यावाहनम्—इति तत्त्वकृतः ।
तदसङ्गतम् । ‘एकः पिण्डः’—इत्यभिधाय, आवाहननिषेधात्
पिण्डार्यावाहनस्यैवायं निषेधो न प्रधानार्थस्य,—इति वैपरीत्य
स्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

प्रधानार्थस्यैव निषेधो न त्वङ्गार्थस्य,—इत्यस्यामपि कल्प-

स्थितत्वात् प्रथमपात्रपर्यवसित भवति । इह तु पात्रान्तरा
भावात् सशयीनास्ति । अतो यदेवात्र पात्र तदेव न्युज
कर्त्तव्यम् । चोदको हि न पात्रं प्रापयति, किन्तु तस्य
न्युजकरणमात्रम् । तत् कथं न क्रियेत । तदेव वैकृतविशेषो
पदेशपरत्वेऽप्यस्य, न्युजकरणं कर्त्तव्यम्,— इत्युक्तं भवति । प्राकृतस्य
प्रथमपात्रस्यावस्थानमनेनोच्यते,— इत्येतस्मिन् पक्षे न किमपि
चोदयितव्यं भवति ।

ननु पात्रं न्युज करोति—इति वचनात् न्युजकरणं पात्रार्थं
गम्यते । वैकृतविशेषोपदेशपरत्वे तु सूत्रस्यैतन्निवर्त्तते । नैपदोषः ।
वैकृतस्यापि पात्रविशेषस्य प्राकृतवत् मस्कारोपपत्तेः । चोदको
हि तत् प्रापयति । अपिच । नेतत् न्युजकरणं पात्रार्थं किन्त्वं
पूर्वार्थम् । कृतप्रयोजनं खन्विदानीं पात्रम् । न तेन मस्त्यतेन
किञ्चित् प्रयोजनम् । तदर्थं चेत् न्युजकरणं तदप्यनर्थकं भवति ।
न चार्थवत् गास्तामनर्थकं कर्त्तव्यम् । तस्मादपूर्वार्थं न्युजकरणं
न पात्रार्थम् ।

ननु पात्रार्थेऽपि न्युजकरणे अवश्यमदृष्टं कल्पयितव्यम् ।
मत्स्यं कल्पयितव्यम् । पात्रमस्कारद्वारा तत् । तेन च प्रयोजनं
नाप्सीत्युक्तम् । तथाच, 'उत्तानं पात्रं कृत्वा'—इति आचार्यता
मस्य ज्ञापयति । तस्मात् 'मस्तून्' 'जुहोति'—इत्यादिवदितं
मस्यदृष्टाय न द्रव्यार्थम् । तस्मात्,—नैव विज्ञायते,—न्युज
करणेन पात्रं संस्तुय्यात्—इति । कथं तर्हि ? पात्रस्य
न्युजकरणेनादृष्टं साधयेत् इति । न्युजकरणस्य पात्रमस्कारकं

यथा महापितृयज्ञे विहितासु धानासु यदि चोदकप्राप्तो
 ऽवहन्तिः क्रियते, धानात्वं विहन्येत ;—सक्तवोहि तदा भवेयुः ।
 यदि वा न क्रियेत, चोदकप्राप्तोगुणोऽस्य लुप्येत, गम्यते हि स
 कर्तुम् । तस्मात्, यथा धानात्वस्य न विघातः यथा च
 चोदकप्राप्तस्य न लोपः तथा क्रियते,—पूर्वं हन्ति कृत्वा
 पाकः क्रियते, ततोहि धानाभवन्ति । एवं धानात्वं न विहनिष्यते
 चोदकयानुग्रहीयते,—इति । विपर्यासे हि क्रममात्रं न हतं
 भवति, पदार्थसु न निवर्त्तते,—इति दशमाध्याये सिद्धान्तितम् ।
 तददत्राप्यवगन्तव्यम् । तथा चोक्तम् । “अथैनं च विपर्यासे
 तादर्थात्तत्त्वमेव स्यात्”—इति ।

अपिच । ज्ञा हि पूर्वकालतामाचष्टे, न त्वानन्तर्यम्,—
 इति शास्त्रतात्पर्यविदा समयः । तत्रैव मतिः, हुतशेषदाने पात्रा-
 नभनपूर्वकालतां ज्ञापत्ययोधोषयति, न पात्रालम्बे हुतशेष
 दानानन्तर्यम् । तदेव हुतशेषदानएव पात्रालम्बनपूर्वकालता
 गुणोभवति, न तु पात्रालम्बेपि हुतशेषदानानन्तर्यम् । प्रमाणा-
 भावात् । इतरथा, उत्तानं पात्रं कृत्वा दक्षिणा दातव्येति स्मर्यं
 वर्णितत्वात् संस्त्रवसमवनयनाभावेन न्युन्नकरणाभावस्य चाभ्युपग-
 मात् दक्षिणाप्यत्र न देयः स्यात् । दीयते च । ‘आर्द्रारहिते बोधने
 मन्त्रान्तरस्यानुपदेशात् तदयुक्तमन्त्रः प्रणययुक्तत्वेन प्रयुज्यते’—
 इति भवानेवाह । तत् किमिति मन्त्रलिङ्गविरोधात् बाह्यं
 वक्ष्येति,—इति न खन्वधिगच्छामि ।

परमार्थतः पुनरत्र मन्त्रलिङ्गविरोधोनास्ति । अत्रमंस्कारार्थः

नाया प्रमाणं न यस्याम । उपदेशातिदेशकतोऽपि विशेषो नास्ति । चोदकं खल्वत्र सर्वं प्रापयति । चोदकप्राप्तस्यैव निषेधो न तूपदिष्टस्य,—इति वा किं न वर्ण्यते । तस्मात् न किञ्चिदेतत् । अङ्गसवन्धिनश्चावाहनस्य वाधेनोपपत्तौ सम्भवत्या न पुन प्रधानसवन्धिनोऽपि बाध — इत्यपि शक्यं कल्पयितुम् । असु तर्हि पिण्डार्थावाहनस्यैवाय निषेधो न प्रधानार्थस्य,—इति । न,—इत्युच्यते । चोदकप्राप्तस्य खल्वय निषेधो न वचनप्राप्तस्य । वचनश्चेतत् निषेधति । न च निषेधतोवचनस्य कश्चिदतिभारो ऽस्ति । तस्मात् विनिगमनाविरहात् अग्नीकरणपूर्वकालीनस्यैव पिण्डार्थावाहनस्याप्यय निषेध,—इत्याख्येयम् ॥ ५ ॥

नाग्नौकरणम् ॥ ६ ॥

ऋतुरक्षरार्थः । अत्राग्नौकरणनिषेधेन हुतशेषदानाभावात् हुतशेषं ब्राह्मणाय दत्त्वा पानमालभ्य जपेत् पृथिवीत्यादिसूत्रप्राप्तपात्रालम्बनस्यापि बाधः, आनन्तर्याभावादभृतत्वाभावादभृतमिति मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च,—इति, रघुनन्दन । नैतदेवम् । कस्मात् 'गुणलोपे च मुख्ये'—इति सिद्धान्तविरोधात् । कस्माद् पात्रालम्बनं गुणभावेनोपकरोति । न च गुणानुरोधात् पदार्थैव न कर्त्तव्यो भवति । गुणो हि नाम न भवति, य पदार्थस्योपकारं वर्त्तते नापकारः । न खल्वय क्रमोगुणभूतान् पदार्थं निवर्त्तयितुमुक्कहते । चोदको हि पदार्थं प्रापयति । नामो गुणस्यानुराधादस्त्वदिति ।

यथा मद्यापित्यग्ने विहितासु धानासु यदि चोदकप्राप्तो
 ऽवहन्तिः क्रियते, धानात्वं विहन्येत,—सक्तवोहि तदा भवेयुः ।
 यदि वा न क्रियेत, चोदकप्राप्तोऽगुणोऽस्य लुप्येत, शक्यते हि म
 कर्तुम् । तस्मात्, यथा धानात्वस्य न विघातः यथा च
 चोदकप्राप्तस्य न लोपः तथा क्रियते,—पूर्वं हन्ति कृत्वा
 पाकः क्रियते, ततोहि धानाभवन्ति । एव धानात्वं न विहनियते
 चोदकयानुग्रहीयते,—इति । विपर्यासि हि क्रममात्रं न कृतं
 भवति, पदार्थसु न निवर्त्तते,—इति दशमाध्याये मिहान्तितम् ।
 तददत्ताप्यवगन्तव्यम् । तथा चोक्तम् । “अर्थेन च विपर्यासि
 तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात्”—इति ।

अपिच । क्ता हि पूर्वकालतामाचष्टे, न त्वानन्तर्यम्,—
 इति शास्त्रतात्पर्यविदा समग्रः । तत्रैव मतिः, हुतशेषदाने पात्रा
 नश्चनपूर्वकालता क्ताप्रत्ययोबोधयति, न पात्रालम्बे हुतशेष
 दानानन्तर्यम् । तदेव हुतशेषदानएव पात्रालम्बनपूर्वकालता
 गुणोभवति, न तु पात्रालम्बेऽपि हुतशेषदानानन्तर्यम् । प्रमाणा-
 भावात् । इतरथा, उत्तानं पात्रं कृत्वा दक्षिणा दातव्येति स्वयं
 वर्णितत्वात् मंस्रवसमयनयनाभावेन न्युज्जकरणाभावस्य चाभ्युपग
 मात् दक्षिणाप्यत्र न देया स्यात् । दीयते च । ‘आर्द्रारहिते वोधने
 मन्त्रान्तरस्यानुपदेशात् तदयुक्तमन्त्रं प्रणवयुक्तत्वेन प्रयुज्यते’—
 इति भवानेवाह । तत् किमिति मन्त्रनिहिविरोधात् बाह्यं
 दण्डयेति,—इति न खन्वधिगच्छामि ।

परमार्थतः पुनरत्र मन्त्रनिहिविरोधोनास्ति । अन्नमस्तारार्थः

खल्वयं जपोऽत्रे चैयममृतबुद्धिः संस्कारार्था,—इति ह्यवोचाम ।
एव खलु तत् स्तूयते,—इति नैष दृष्टमर्थं वदति । तस्मात्
किञ्चिदेतत् । यत्तु प्रचेतोनाम्ना वचनं पठ्यते,—“नावाहन
नागनौकरणं न पात्रमालभ्य जपति”—इति । तत् तदुक्तप्रयोग
विषयमस्माद्योगव्यतिरिक्तविषयं वा ॥ ६ ॥

नात्र विश्वेदेवाः ॥ ७ ॥

ऋजुरचरार्थः ।

“यस्मिन्नवे पुराणे वा विश्वेदेवा न लेभिरे ।

आसुर तद्वेत् आहं ह्यल मन्त्रवर्जितम्” ॥

इति वचनं बद्धविविषयम् । तत्परिशिष्टोक्तत्वात् । महायशासु,—
“असपिण्डीकृतैकोद्दिष्टविषयमितत् सपिण्डीकृतानां विश्वेदेवा-
भावात्”—इत्याह । तदसङ्गतम् । इदं हि पूर्वमुक्तम् ।

“नवश्राद्ध दशाहानि नवमिश्रन्तु पठन्तु ।

अतः परं पुराणं स्यात् त्रिविधं परिकीर्तितम्” ॥

इति । तस्मात् बद्धूचानामपि नवमश्रके दशाहपर्यन्तक्रियमाणे
पुराणमंशके च सपिण्डोत्तर क्रियमाणे एकोद्दिष्टएव विश्वेदेवा-
भवन्ति, न नवमिश्रमंशकेषु मामिकेषु,—इति । अस्माकन्तु न
कुत्राप्येकोद्दिष्टे विश्वेदेवाः सन्तीति ॥ ७ ॥

स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ ८ ॥

प्रावर्णे, यताः श्व,—इति तृप्तिप्रश्नः । सोऽत्र न भवति ।

किञ्चिद्व, स्वदितम्,—इति त्वमिप्रयः कर्त्तव्यः । योग्यत्वात्
सुखदितमित्युत्तरम् ॥ ८ ॥

उपतिष्ठतामित्यक्षयस्थाने ॥ ९ ॥

प्रक्षयमस्तु,—इत्यक्षयशब्दस्थाने, उपतिष्ठताम्,—इति वक्तव्यम् ।
प्रलुपदमप्यर्थान्निवर्त्तते । “प्रेतायाक्षयमस्तु”—इति ब्रह्मपुराण
वचनम्,—

“ततोवदेत् पुनर्धर्मानक्षयमुपतिष्ठताम्” ।

इति मार्कण्डेयपुराणवचनञ्च तत्तत्प्रयोगविषयम् । तदत्राक्षय-
स्थानमात्रे, उपतिष्ठतामिति विधानात् “सर्वत्रार्थादौ उप-
तिष्ठतामित्यनेनोत्तमः”—इत्यसङ्गतैषा कल्पना । यच्च,—

‘प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम्” ।

इति श्रातातपवचनम् । तत् तदुक्तप्रयोगविषयम् । बह्वृचानां
प्रेतयाहे चोपतिष्ठतामित्यनेनोत्तमस्तत्परिगृष्टे लिखितम् । एत-
दज्ञानानएव शूलपाक्षिराश्वलायनीयानामपि हविष्यागवाक्ये
स्वधापदमिच्छति ।

“प्रेतयाहेषु सर्वेषु”न स्वधा नाभिरस्यताम्” ।

इत्याश्वलायनगृह्यपरिगृष्टान्तरपि प्रेतयाहेषु स्वधाप्रयोगोनिषिद्धः ।
अस्माकन्तु प्रेतयाहे स्वधापदस्य निषेधाभावात् तन्नैषोत्तमः ।
“स्वधाकारः पितृणाम्”—इत्यत्र पितृपद प्रसीतमात्रपरम् ।
इतरथा प्रेतयाहे त्यागप्रकारस्यानुपदेशादनध्यवसायः प्रसज्येत ।
कथ्यशृङ्गोऽपि ।

खल्वयं जपोऽत्रे चेयममृतबुद्धिः संस्कारार्था,—इति ह्यवीचाम ।
 एव खलु तत् स्तूयते,—इति नैष दृष्टमर्थं वदति । तस्मात्
 किञ्चिदेतत् । यत्तु प्रचेतोनाम्ना वचनं पठ्यते,—‘नावाहन
 नामनौकरणं न पात्रमालभ्य जपति’—इति । तत् तदुक्तप्रयोग
 विषयमस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयं वा ॥ ६ ॥

नात्र विश्वेदेवाः ॥ ७ ॥

ऋजुरचरार्थः ।

“यस्मिन्नवे पुराणे वा विश्वेदेवा न लेभिरे ।

आसुर तद्भवेत् याज्ञं ह्यपलं मन्त्रवर्जितम्” ॥

इति वचनं बद्धव्यविषयम् । तत्परिगृहीतत्वात् । महायज्ञास्तु,—
 “असपिण्डीकृतैकोद्दिष्टविषयमेतत् सपिण्डीकृतानां विश्वेदेवा-
 भावात्”—इत्याह । तदमङ्गलम् । इदं हि पूर्वमङ्गलम् ।

“नवग्राह दशाहानि नवमियन्तु यद्वृत्तम् ।

अतः परं पुराणं स्यात् त्रिविधं परिकीर्तितम्” ॥

इति । तस्मात् बद्धचानामपि नवमसप्तके दशाहपर्यन्तक्रियमाणे
 पुराणसप्तके च सपिण्डोत्तर क्रियमाणे एकोद्दिष्टएव विश्वेदेवा
 भवन्ति, न नवमियसंज्ञकेषु मामिकेषु,—इति । अस्माकन्तु न
 कुत्राप्येकोद्दिष्टे विश्वेदेवाः सन्तीति ॥ ७ ॥

सुदितमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ ८ ॥

पार्वण्ये, तृप्ताः स्य,—इति तृप्तिप्रश्नः । सोऽत्र न भवति ।

भवति । चोदकोहि तत् प्रापयति । यच्च प्रचेतोनाम्ना वचन
पठन्ति । “भागिपः प्रतिगृहीयात्”—इति । तदपि तदुक्त
प्रयोगविषयम् । इतरथा प्रत्याब्धिकोहोदितेयत्र स्यात् । इत्यने
च । तस्माद् यथोक्तमेवास्ति । “स्वधोच्यतामिति वाच विष्ट
जेत्”—इत्याश्रयनायनवचनमपि बह्वचमात्रविषयम् । तदनैकोहिष्टे
मन्त्रस्योच्चापोहेषु अभिलापवाक्ये च बहु वक्तव्यमस्ति । अन्यगौरव
भयादुपारम्यते ॥ १० ॥

अथ सपिण्डीकरणम् ॥ ११ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः । समानः पिण्डो यस्य, असौ सपिण्डः
प्राप्तपितृलोको भव्यते । तस्य हि पिण्डः समानः साधारणो भवति ।
कथम् ? सपिण्डीकरणात् परतः खल्वयं पार्वणभावाभवति ।
तत्र च पितामहादिभिः समसस्य पिण्डदानं भवति । तदानीञ्च
यदस्मै दास्यते मात्रादीनामपि तत्र भाग इति । सोऽयं पिण्डो न
परमस्यैव । समानो हि स मात्रादीनां भवति । तेषामपि तत्र
भोगस्याविशेषात् । पूर्वञ्च सपिण्डकरणात् न पितामहादिभिः
समानोऽस्य पिण्डो भवति, न वा तत्रान्यस्य भोग इति । तस्मादस्य
पिण्डस्य सपिण्डस्य करणं सपिण्डीकरणमिति कर्मणीनाम
धेयम् ।

पार्वणमेकोहिष्टाभिधायैतस्याभिधानात् पार्वणैकोहिष्टा
भ्यामेतद्विक्रियते,—इत्यवगच्छामः । स्मरन्ति च ।

“न स्वधाश्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके” ।

इत्यत्र दशाह्निकग्रहणं कुर्वन्व्यत्र स्वधाप्रयोगमनुजानाति ।
समुच्चयरसिकोरघुनन्दनसु, शातातपवचनोक्त ‘उपतिष्ठताम्’—
इत्यनेनोक्तगममद्वादिभ्यत् एकोद्दिष्टप्रकरणे तद्वचनस्य ‘उपतिष्ठ
ताम्’—इति प्रतीकमपद्मवानः, प्रेतश्राद्धे संबन्धोन्नेखाभाव-
साधकरूपेण, ‘प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुक्तृजेत्’—इति पूर्वप्रतीक-
मात्रं लिलेख । भोयमेकस्यैव वचनस्य स्वाभिमतमग्नं प्रमाणयति,
स्नानभिमतश्चाग्नमपद्मते,—इति किमत्र ब्रूमः ॥ ८ ॥

अभिरम्यतामिति विसर्गः ॥ १० ॥

वाजे वाजे,—इति मन्त्रेण पार्वणे विमर्जनमुक्तम् । अत्र तु,
‘अभिरम्यताम्’—इत्यनेन तत् कर्त्तव्यम् । योग्यत्वात् ‘अभि-
रतोष्मि’—इति, ‘अभिरताः स्म’—इति वा प्रतिवचनं द्रष्टव्यम् ।
यच्च,—

“प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

स्वस्यश्च विसृजेदेवं सकृत् प्रणववर्जितम्” ॥

इत्याश्वनायनगृह्यपरिशिष्टवचनात् ‘अभिरम्यताम्’—इति विमर्गः
प्रत्यादिक्कोद्दिष्टविषयः । प्रेतैकोद्दिष्टे तु ‘स्वस्यश्च’—इत्यने-
नैव विमर्गः,—इति श्रौतत्वादिभिर्वर्णितम् । तदमङ्गतम् ।
आश्वनायनगृह्यपरिशिष्टस्य बहुचपरतयाऽस्मत्प्रयोगपरत्वाभावात् ।
अस्मत्प्रकारेण विधिपथ्यानुपदेशाच्च ।

तदेवं सूत्रितविशेषप्यतिरेकेणान्यत् सर्वं पार्वणवदेव कर्त्तव्यं

पण्मासे,—इत्यपरः कालः । एकवचनसंयोगादेकएवायं कालः । पूरणप्रत्ययश्चात्र तुल्यवत् द्रष्टव्यः । तेन पष्ठमासे इत्यर्थः सिद्धोभवति । अत्रापि मृततिथिरेव कालो बोद्धव्यः । त्रिपक्षे,— इत्यन्यः कालः । अयमपि कालो मृततिथिरेवावधार्यते । किं कारणम् ? पूर्णसंवत्सरादिसाहचर्यादयमपि चान्द्रएवावगम्यते । गणना चास्य तददेव प्रायणतिथिमवधि कृत्वा तत्परवर्त्तिनी तिथिमारभ्य,—इति । वाग्यन्दोयिकत्पार्थः । अत्रच,—

“वृद्धिश्चाहविहीनस्तु प्रेतयाज्ञानि यश्चरेत् ।

स याज्ञी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति” ॥

इत्युपनिषद्वाचनानां सवत्सरमध्ये वृद्धिसम्भावनायामेव पण्मासत्रिपक्ष कल्पाविति केचित् । नैतदस्माकं भवति । कस्मात् ? यस्मादत्र भवान् सूत्रकारः ‘पूर्णं सवत्सरे पण्मासे त्रिपक्षे वा’—इति सूत्रयित्वा, ‘यदहर्वा वृद्धिरापद्येत’—इति विकल्पेन पृथगेव सूत्रयति, ततोऽवगच्छामः—विनापि वृद्धिसम्भावनामितो कल्पो भवतः,—इति ।—सोऽयं तुल्यवद्विकल्पः,—पूर्णं संवत्सरे पण्मासे त्रिपक्षे वा कुर्यात्, यदहर्वा वृद्धिरापद्येत तदहर्वा कुर्यादिति । कुतः ? उभयत्रैव वाग्यन्दोपादानात् ॥ १२ ॥

यदहर्वा वृद्धिरापद्येत ॥ १३ ॥

वृद्धिरभ्युदयो महत्समित्यनर्थान्तरम् । तच्च पूर्त्तादन्यदभिधीयते । कथं ज्ञायते ? “वृद्धिपूर्त्तपु शुम्भानाशयेत्”—इति गृह्यसूत्रे

‘यादृश्यमुपक्रम्य कुर्वन्ति सहपिण्डताम् ।

तयो पार्व्वणवत् पूर्व्वमेकोद्दिष्टमथापरम्’ ॥

इति ॥ ११ ॥

अथास्य कालमाह,—

पूर्णे सवत्सरे परमासौ त्रिपक्षे वा ॥ १२ ॥

पूर्ण सवत्सरे मृततिथावेव । कथं ज्ञायते ?

‘पितु सपिण्डीकरण वार्षिके मृतवासरे ।

इत्युशनसोक्ते । यच्च,—

‘तत सपिण्डीकरण वत्सरात् परत स्थितम्’ ।

इति भविष्यपुराणवचनम् । तत्, यस्या तिथौ मृतस्ता तिथिमा
दाय वर्षगणनया बोध्यम् । आचार्य्यसु प्रायणतिथिमवधि कृत्वा
तत्परवर्त्तिनी तिथिमादाय वर्षगणनामभिप्रायन ‘पूर्णे सवत्सर—
इत्याह । एतदभिप्रायेणैव —

‘पितु पितृत्वप्राप्त्यथ पूर्णे सवत्सरे मृत ।

मृताहात् परत कुर्यात् सपिण्डीकरण बुध ॥

इति वचनमुपपद्यते । कथं नाम ? मृताहात् मरणदिनात् परत
परा तिथिमादाय वर्षगणनया सवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणम्—
इति । शूलपाणिस्त्वमुमर्व्वमपर्व्वान्त्रोच्य विरोधभिया वचनमेतदना
करमाह ।

सन्निहितेत्यर्थो न स्यात् तदा हृदावित्यनेनैव कृतार्थता स्यात्,
अतः सन्निहितं तद्दिनाव्यवहितपूर्वदिनमेव ग्राह्यमित्याचार्य-
बूडामणिप्रभृतयः । यत्तु पुनस्त्यः—

“निरग्निः सपिण्डत्वं पितुर्मातुष धर्मतः ।

पूर्णे सवसरे अर्घ्याद् वृद्धिर्वा यदहर्भवेत्” ॥

इति यदहर्भवेत् तदहं सपिण्डीकरणमभिधत्ते । तदा
कस्मिन्पुत्रजन्मादिरूपवृद्धिप्रियमित्यदोषः । अतएव वृद्धिदिने
तत्पूर्वदिने वा अपकर्ष इति श्रौतम् । वृद्धिदिन एवेति
वाच्यमिति । अन्तरा वृद्धिनियये पूर्वदिने आकस्मिकवृद्धौ वृद्धि
दिने इति तु युक्तमुत्पत्त्यामः । एवञ्च कृते सपिण्डीकरणे देवात्
परदिने हृद्वेरभावे तस्यायथाकालकृतत्वात् विहितकाले पुनः
सपिण्डीकरणमावर्त्तनीयम् ।

“प्रेतसंस्कारकर्माणि ग्रानि श्राद्धाणि षोडश ।

यथाकालान्तु कार्याणि नान्यथा मुच्यते ततः” ॥

इति लघुहारीतवचनात् ।

“अकाले चेत् कृत कर्म काले तस्य पुनः क्रिया” ।

इति विशाकरदृष्टाच्च । न च वृद्धिनिययेन कृतत्वाच्च पुनरावृत्ति-
रिति वाच्यम् । वृद्धिनिययस्यानिमित्तत्वात् निमित्तस्य चा-
सम्पत्तेः । स्मृतिमागरे वृद्धमिति ।

“प्रत्यवायो भवेद् यस्मिन्कृते वृद्धिकर्मणि ।

तच्चिमित्त समाकृत्य पितृः कुर्यात् सपिण्डनम्” ॥

तत्रैव हृदिपदप्रयोगात् । हृदिः पुरुषसंस्कारः,—इति भट्ट-
नारायणः । हृदिरागम्यमानं पुंसवनादिकं कर्म इत्यपरे ।

अतिगाम्नाख्यनिबन्धे तु, तरुतडागमेत्वादिप्रतिष्ठायामस्य
पकर्षां यत्र देगजात्यामय्यापत्तिशङ्का स्यादित्युक्तम् । तथा
पेठोन्मिः ।

‘त्रिपत्तोऽग्निमतः कालोऽहोष्टापूर्त्तकर्मसु ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्णं सवत्सरऽपि च” ॥

इतोष्टापूर्त्तकर्मस्यपकर्षमभिधत्ते । यदहर्द्यस्मिन्नहनि हृदिरक्त-
लक्षणा आपद्येत आगच्छेत् तदहः सपिण्डीकरणमितिगतेन
तदहयत्वार्युदकपात्राणि इत्यनागतेन वा सम्बन्धः । अत्र च
हृदिरागमनिमित्तेनापकर्षविधानात् हृदिकालबाधोऽनानुमत इत्या-
चार्यस्याभिप्रायो लक्ष्यते । तथा ग्राव्यायनिः ।

“मेतश्चाहानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपक्षयः प्रकुर्वीत कुर्यान्नान्दीमुखं ततः” ॥

इति । एवञ्च हृदिपूर्वदिने सपिण्डीकरणापकर्षोऽर्थात् सिध्यति ।

अतएवोशना

“पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिकेभ्यस्तवासरे ।

आधानाद्युपसमाप्तावेतत् प्रारुपि वत्सरात्” ॥

इत्याधानाद्युपसमाप्तावितिसमीपार्थमुपशब्दः प्रयुक्तवान् । अतएव
सैषा यस्मिन् दिने हृदिरापद्येत ततः प्रागेवापक्षयः सपिण्डीकरणं
सत्त्वा तदङ्गभूतं नान्दीमुखमङ्गितं आह कुर्यादिति हेमाद्रिः ।
आपद्येत सन्निहिता भवतीति आहविवेकः । यदि आपद्येतैतस्य

इति तद्वृत्तलघुहारीतवचनविरोधोऽपि तयोरपरिहार्यः स्यात् ।
तद्वचनस्य ह्ययमर्थः । सहपिण्डक्रियां कृत्वा अभ्युदयं काम्यं च
कर्मे कुर्यात् । प्रथमं वत्सरं विना । कृतेऽपि सपिण्डीकरणे
प्रथमवत्सरे अभ्युदयं काम्यं कर्मे न कुर्यात् । काम्यमाह-
चर्यादभ्युदयपदं सावकाशाभ्युदयपरम् । पूर्वोक्तवृत्तवचनेन
सपिण्डनानन्तरं सावकाशानामेवोद्वाहादीनां वर्षमध्ये करण-
निषेधात् । अतएव संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं कृत्वाऽभ्युदयं
कन्यापुत्रविवाहादिलक्षणं, तथा काम्यं त्रिवर्गसम्पादकञ्च यत्कर्मे,
तदपि कुर्यात् । तत्रापवादमाह प्रथमादत्तरादृते इति ।
प्रेतवर्षमध्ये पुनराकृत्य सहपिण्डक्रिया कृत्वाऽपि सावकाशिकमा-
भ्युदयिकं काम्यञ्च यज्ञदानव्रतादिलक्षणं न कुर्यादिति स्मृति-
सागरः ।

मृतमातृकस्य पुत्रस्य चूडान्तसंस्कारं कुर्यता च पित्रा तदर्थं
पुत्रमातुः सपिण्डनं नापकर्तव्यम् । तथा च स्मृतिसागरे हृद-
वशिष्ठः ।

“मृतमातृकपुत्रस्य पित्रा संस्कारमाचरेत् ।
अपक्त्य न कर्त्तव्यं पुत्रमातुः सपिण्डनम्” ॥

इति ।

“जातकर्मादि चूडान्तं किन्तु कुर्वीत नाधिकम् ।
महागुरुनिपाते तु यस्मात्तत्र सुतोऽशुचिः” ॥

इति च तत्रैव वचनान्तरम् । न च जातकर्मादिचूडान्तसंस्कार-

पत्न्यायायया तृहि पुनय निपतेद् यदि ।

प्रेताद् भापि कर्त्तव्या नान्यत् कर्म कटाचन ॥

व्रतोद्वाहप्रतिष्ठादियज्ञदानव्रतानि च ।

न कुर्यात् सावकाशानि पाकृष्टेऽपि मपिण्डने" ॥

प्रथम व्रतपदमुपनयनपरम् । विवाहमाह्वयात् । द्वितीयमन
न्तादिव्रतपरम् । यज्ञदानमाह्वयात् ।

तदत्र निरवकाशव्रताद्यर्धमपकर्षे कृतेऽपि तदप्ये सावकाश
व्रतादिकरणनियेधात् तेषामपकर्षनिमित्तता नास्तीति सुव्यक्त
मयमन्यते । न च—

“मपिण्डीकरण यत् समाकृष्ट समासिकम् ।

तत्राप्यश्च न कुर्वीत यज्ञोद्वाहव्रतानि च” ॥

इति स्मरणात् व्रतोद्वाहयोर्निरवकाशयोरप्यपकर्षनिमित्तता
नास्त्येवेति वाच्यम् । पूर्ववचनैकवाक्यतयैतस्य सावकाशव्रतोद्वाह
विषयत्वात् । अन्यथा तत्र सावकाशानीत्यस्यानर्थकत्वापत्तेः ।
अतएव व्रतविवाहचूडादिष्वप्यपकर्षोयुक्तः अन्यथा कालातिक्रमा
दिति वर्षमुखीप्रभृतयः । यस्तु अनावश्यकस्येष्टापूर्त्तादिरपकर्ष
निमित्तता नास्ति आवश्यकनिमित्तेन त्वपकर्षे कृते अनावश्यक
मिष्टापूर्त्तादिकमति वत्सरमध्ये कर्तुमर्हतीति शूलपानिरुध
नन्दनाभ्यामुक्तम् । तदुक्तवचनानवलोकनेन ।

“सहपिण्डक्रिया कृत्वा कर्त्तव्यादभ्युदय ततः ।

तथैव काम्य यत्काम्यं प्रथमाहत्सराहते” ॥

“तस्यैवाकृत्य कुर्वीत मासिकञ्च सपिण्डनम्” ।

इति । तथा चतुर्वर्गचिन्तामणौ शास्त्रायनिः ।

“भेतयाहानि शिष्टानि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपक्वप्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दीमुखं हिज्ज.” ॥

इति मासिकानां सपिण्डीकरणस्य चापकर्षमुपदिशति । विज्ञाने
शरस्वेतद्विज्ञाय, मामिकानि सपिण्डनादूर्हं स्वकालएव
कार्याणि, अपकर्षस्वनुकल्पः,—इत्याह । निषेधसप्याह गोभिल-
परिशिष्टम् ।

“आहानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात् सपिण्डनम्” ।

इति । गोभिलस्यैतदिति मदनपारिजात । तथा लोगाक्षि ।

“आहानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्” ।

इति । आभ्यां यत् षोडशयादेभ्यः परतः सपिण्डीकरणमुक्तं,
तत्—

“द्वादशाहं त्रिपक्षे च पण्यमात्रे मासिकादिके ।

आहानि षोडशैतानि संमृतानि मनौषिभिः” ॥

इति व्यासाद्युक्तकल्पे बोद्धव्यम् ।, तत्रैव कल्पे सपिण्डीकरणस्य
तत्रानन्तर्भावात् ।

“द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं पाण्ड्यामिके तथा ।

सपिण्डीकरणस्यैव इत्येतत् आहषोडशम्” ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्ते तु कल्पे षोडशयादेवेव सपिण्डीकरण-
मन्तर्भवति । पूर्वकल्पे, द्वादशाहं क्रियमाणमूनमासिकमिति
दृश्यम् । तथा च गोभिलपरिशिष्टम् ।

कलापोऽपि कथं कर्त्तव्यः, तत्रापि सुतस्याशुचित्वाविशेषादिति-
वाच्यम् ।

“गिगोः पञ्चाब्दपर्यन्तं नाशीच नैव पातकम् ।

न चास्य राजदण्डोऽस्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥

इति वृद्धमनुवचनेन तदानीं तस्याशौचाभावात् । यच्च स्मरन्ति,—

‘जाते पुत्रे तु पुत्रस्य माता यदि विनश्यति ।

तन्मातरमसंस्कृत्य न संस्क्रुर्यात् पिता सुतम् ॥

न स्यात् यद्यपि तन्मातुर्बृद्धिग्राहे प्रवेशनम् ।

तथाप्यवश्यं संस्कार्या महाशुर्वी हि सा गिगोः” ॥

इति । तच्च भोजदेवादिभिर्महानिबन्धकावैरनिखितत्वात् निर्मूल-
मिति स्मृतिमागरः । तस्य समूलत्वे तु विधिप्रतिषेधसन्निपाता-
दिकल्पएव सन्तव्यः ।

तदेवमग्राकं चत्वारः सपिण्डीकरणकालाः—पूर्णः संवत्सरः,
परमासस्तिपक्षोष्ठद्वयेति । ते खनियमे कालाः साम्निनिरग्नि
साधारणा भवन्ति । वायवादिशेषानवगमात् ।

अत्र च, सपिण्डीकरणस्यापकर्षविधानादेव तत्पूर्वमामिका-
मामप्यपकर्षः सिध्यति । अग्निपोमीये पगौ प्रयाजस्यापकर्ष-
विधानात् प्रयाजान्तकर्मकलापस्यापकर्षः,—इति यथा । तथा-
चोक्तम् । “तदादि वाऽभिषमस्यासदन्तमपकर्षे स्यात्”—इति ।
तथा च,—

“सपिण्डीकरणं यत्र समाल्लट समामिकम्” ।

इति स्मरन्ति । तथा गर्गः ।

इति । पैठिनसिः ।

“सपिण्डीकरणादर्वाक् कुर्वन् आदानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् मर्वाणि तानि तु ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यय्द यीयया कुर्यात्तथा कुर्यात् स तान्यपि” ॥

इति । तदेवं व्यासाद्युक्तकल्पेऽपकर्षपक्षे यथामभावं षोडशयादानां
द्विरावृत्तिर्नियता । प्रत्याद्विकवच्चामीषा पुनः करणम् । कन्दोग-
परिगिष्टोक्ते तु कल्पे मासिकानां पुनरनुष्ठानं न नियतम् ।
एकोद्दिष्टविधानेन चैषां पुनरनुष्ठानं भवति न प्रत्याद्विकवत् ।
तथा च च्छन्दोगपरिगिष्टं कात्यायनः ।

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकम् ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः” ॥

इति । ‘न दद्यात् प्रतिमासिकमेकोद्दिष्टविधानेनेति संवन्धाद्व्यादि-
त्याह शौनक इत्यनेनेकोद्दिष्टस्यैवापकृतसपिण्डीकरणादूर्ध्वं विकल्पो-
दर्शितः’—इति शूलपाणिप्रभृतयः । यत्तु, न च विकल्पोऽप्राप्त-
प्रेतभावविषयइति शूलपाणिः ; यच्च,—अप्राप्तप्रेतभावविषयवद्भूम-
पतितमामिक्तविषयोपीति मन्तव्यमिति रघुनन्दनग्राह । तदुभय-
मपि प्रमाणाभावादुपेक्षणौघम् । वृद्धिनिमित्तेन त्वपकर्षे दृढे-
रर्वागैव पुनरपकृत्य षोडशयादानां पुनरनुष्ठानम् । यथा काशी-
जिनिः ।

“सपिण्डीकरणादर्वागपकृत्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृत्यन्ते ह्यनुत्तरनिषेधनात्” ॥

“मरणात् हादगाहे स्यान्मास्यूने वोनमासिकम्” ।

इति । गोभिलस्यैतदिति मदनपारिजातः । तदस्माकं द्वावप्येते कल्पौ भवत । इयोरेवास्मत्परिगिष्टानुमतत्वात् ।

यदा त्वपकृत्य षोडशग्राहानि सपिण्डीकरणञ्च करोति, तदा सपिण्डीकरणात् पर पुनरपि षोडशग्राहानां यथाकालमनुष्ठानं कर्तव्यं प्रेतशब्दोन्नेखस्तु तत्र न करणीयः । तदाह कालायन ।

“हादगाहेऽथ सर्व्वाणि संक्षेपेण समापयेत् ।

तान्येव तु पुन कुर्व्यात् प्रेतशब्दं न कारयेत्” ॥

इति । कालमाधवीये गोभिलपरिगिष्टम् ।

“यस्य संवत्सरादर्व्याक् विहिता सुमपिण्डता ।

विधिवत्तानि कुर्वीति पुनः ग्राहानि षोडश” ॥

इति । गोभिलस्यैतदिति माधवाचार्यः । तत्रैव गालवः ।

“अर्व्याक् संवत्सराद् यस्य सपिण्डीकरणं कृतम् ।

षोडशाना द्विरावृत्तिं कुर्व्यादित्वाह गौतमः” ॥

इति । षोडशाना द्विरावृत्तियैकादशाहमपिण्डनपत्ते । तत्रोक्तं ।
मासिकस्य कालामध्वात् अन्यपत्ते तु यथामभवं द्रष्टव्यम् ।
तथा च कार्णाजिनिः ।

“अर्धगण्डादथ यत्र सपिण्डीकरणं भवेत् ।

तदूर्ध्वमासिकानां व्यादयथाकालमनुष्ठितिः” ॥

इति । मदनरत्ने अद्विराः ।

“यस्य संवत्सरादर्व्याक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकश्चोदकुम्भश्च देय तस्यापि वत्सरम्” ॥

“कर्पूसमन्वितं त्यक्त्वा तथाऽऽद्य आहपोडग्रम ।

प्रत्याव्दिकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः” ॥

इति । देवपक्षस्त्वत्रापि भवत्येव । प्रकृतस्य देवपूर्वत्वस्य बाधा-
योगात् । तस्यारक्षभूतत्वाच्च । चतुष्ट खल्वर्घ्यपात्राणां प्रतपित
पञ्चाप्रायेण वक्ष्यति । तथा च शातातपः ।

“मपिण्डीकरणग्राहं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत्” ॥

इति ॥ १४ ॥

चत्वारि पात्राणि,—इत्युक्तम् । तद्विदानीं विशेषेणाभिधत्ते,—

त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य ॥ १५ ॥

त्रीणि पात्राणि पितृणां शिष्टमेकं पात्रं प्रेतस्य, ‘पूरयित्वा’—इति
गतेन मन्वन्थः । तदत्र, पाठक्रमात् प्रथमं पितृणां पार्श्वेणमनुष्ठेय
ततः प्रेतस्यैकोद्दिष्टम्,—इति । तथाचोक्तम् । “क्रमेण वा नियम्येत
कालेकले तद्गुणत्वात्”—इति ॥ १५ ॥

प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिञ्चति,—ये समानाः
समनसः पितरोयमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो-
यज्ञोदेवेषु कल्पताम् । ये समानाः समनसोजीवा-
जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके
गतं समाद्वति ॥ १६ ॥

प्रेतपात्रं प्रेतपात्रस्यमुदकं पितृपात्रेषु असिञ्चति—ये समाना इति

इति । निषेधमाह कात्यायनः ।

“निर्वर्त्य ददितन्वन्तु मामिकानि न तन्वयेत् ।

अयातयामं मरणं न भवेत् पुनरस्य तु” ॥

इति ॥ १३ ॥

अग्नेदानीमितिकर्त्तव्यतायां योविशेषः, सोऽभिधीयते,—

तदहश्चत्वार्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि
पूरयित्वा ॥ १४ ॥

तदहस्तामित्रहनि, तिलगन्धोदकमद्वितानि चत्वार्यर्घ्यपात्राणि
पूरयित्वा । तथाच भविष्यपुराणम् ।

“गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्घं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्” ॥

इति । गन्धोऽत्र वैकृतोविशेषः । तद्विशेषात् प्राकृतस्य तिलोदकस्य
निवर्त्तिं मा प्रगाहीदिति ‘सतिलगन्धोदकानि,—’इत्याह ।
पवित्रन्तु न निवर्त्तते । कथं कृत्वा ? प्राकृतानि पात्राण्यनूद्य तत्र
चतुष्टयं सतिलगन्धोदकत्वञ्च वैकृतोविशेषइहोच्यते । पात्राणि च
तत्र पवित्रान्तर्हितानि भवन्ति । तस्मात् पात्रस्य विशेषः पवित्रा-
न्तर्हितत्वमत्रापि भवत्येव । न चेदेवम्, यन्नियतचक्षुषमसत्त्वादिक-
मपि तद्विशेषोऽत्र न स्यात् । इष्यते च । तस्माद्यथोक्तमेवासु ।

तदत्र, पात्राणां चतुष्टयविधानात् मातामहपक्षोऽत्र न भवति ।
तथा च च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“कर्पूममन्वितं त्यक्त्वा तथाऽऽद्यं आहपोद्गमम् ।

प्रत्याद्विकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः पङ्क्तिं स्थितिः” ॥

इति । देवपक्षस्वतापि भवत्येव । प्रकृतस्य देवपूर्वत्वस्य बाधा-
योगात् । तस्मात्प्रभूतत्वाच्च । चतुष्टयं खल्वर्घ्यपात्राणां प्रेतपिण्ड-
पक्षाप्रायेण वक्ष्यति । तथा च गतातपः ।

“मपिण्डीकरणयाहं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत्” ॥

इति ॥ १४ ॥

चत्वारि पात्राणि,—इत्युक्तम् । तदिदानीं विशेषेणाभिधत्ते,—

त्रौणि पितृणामेकं प्रेतस्य ॥ १५ ॥

त्रौणि पात्राणि पितृणां शिष्टमेकं पात्रं प्रेतस्य, ‘पूरयित्वा’—इति
गतेन सम्बन्धः । तदत्र, पाठक्रमात् प्रथमं पितृणां पार्श्वेणमनुष्ठेयं
ततः प्रेतस्यैकोद्दिष्टम्,—इति । तथाचोक्तम् । “क्रमेण वा नियम्येत
कृत्वेकत्वे तदगुणत्वात्”—इति ॥ १५ ॥

प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिञ्चति,—ये समानाः
समनसः पितरोयमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो-
यज्ञोदेवेषु कल्पताम् । ये समानाः समनसोजीवा-
जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके
शतं समाहति ॥ १६ ॥

प्रेतपात्रं प्रेतपात्रस्यमुदकं पितृपात्रेषु आसिञ्चति—ये समाना इति

इति । निपधमाह कात्यायन ।

‘निर्यस्य दृढितम्नन्तु मामिकानि न तन्त्येत् ।

अयातयाम मरण न भवेत् पुनरस्य तु” ॥

इति ॥ १३ ॥

अग्नेदानौमितिकर्त्तव्यताया योषिण्ये, मोऽभिधीयते,—

तदहश्चत्वार्य्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि
पूरयित्वा ॥ १४ ॥

तदहस्तस्मिन्नहनि, तिलगन्धोदकमङ्गितानि चत्वार्य्युदकपात्राणि
पूरयित्वा । तथाच भविष्यपुराणम् ।

‘गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं ग्रसेचयेत् ॥

इति । गन्धोऽत्र वैकृतोविशेष । तद्विशेषात् प्राकृतस्य तिलोदकस्य
निवृत्तिं मा प्रशाह्नीदिति ‘सतिलगन्धोदकानि,—’इत्याह ।
पवित्रन्तु न निवृत्तते । कथं कृत्वा ? प्राकृतानि पात्राण्यनूद्य तत्र
चतुष्टयं सतिलगन्धोदकत्वञ्च वैकृतोविशेषइहोच्यते । पात्राणि च
तत्र पवित्रान्तर्हितानि भवन्ति । तस्मात् पात्रस्य विशेषं पवित्रा
न्तर्हितत्वमत्रापि भवत्येव । न चेदेवम्, यस्मिन्निवृत्तचमसत्वादिकं
मपि तद्विशेषोऽत्र न स्यात् । इष्यते च । तस्मादुपयुक्तमेवम् ।

तदत्र पात्राणां चतुष्टयविधानात् सातामहपक्षोऽत्र न भवति ।
तथा च च्छन्दासपरिशिष्टम् ।

“कर्पूममन्वितं त्यक्त्वा तथाऽऽद्यं यावदपोऽङ्गम् ।

प्रत्याद्विकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः” ॥

इति । देवपक्षस्त्वत्रापि भवत्येव । प्रकृतस्य देवपूर्वत्वस्य बाधा-
योगात् । तस्यारचभूतत्वाच्च । चतुष्टयं खल्वर्घ्यपात्राणां प्रेतपितृ-
पक्षमायेण वक्ष्यति । तथा च शातातपः ।

“मपिण्डीकरणग्राहं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

पितृनेषागयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत्” ॥

इति ॥ १४ ॥

चत्वारि पात्राणि,—इत्युक्तम् । तदिदानीं विशेषेणाभिधत्ते,—

त्रौणि पितृणामेकं प्रेतस्य ॥ १५ ॥

त्रौणि पात्राणि पितृणां शिष्टमेकं पात्रं प्रेतस्य, ‘पूरयित्वा’—इति
शतेन सम्बन्धः । तदत्र, पाठक्रमात् प्रथमं पितृणां पार्ष्णमनुष्ठेयं
ततः प्रेतस्यैकोद्दिष्टम्,—इति । तथाचोक्तम् । “क्रमेण वा नियम्येत
कत्वेकत्वे तदगुणत्वात्”—इति ॥ १५ ॥

प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिञ्चति,—ये समानाः
समनसः पितरोयमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो-
यज्ञोदेवेषु कल्पताम् । ये समानाः समनसोजीवा-
जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके
शतं समावृत्ति ॥ १६ ॥

प्रेतपात्रं प्रेतपात्रस्यमुदकं पितृपात्रेषु आसिञ्चति—ये समाना इति

मन्त्रद्वयेन । अत्र किञ्चिदक्तव्यमस्ति । पाठक्रमानुरोधात् पदार्था-
 नुसमयेन पितृणामर्घ्यमुत्सृज्य प्रेतस्यार्घ्यमुत्सृष्टव्यम् । तत
 पितृणामर्घ्यपात्रस्थानि पवित्राणि पिष्टब्राह्मणेभ्यः प्रतिपाद्य,
 प्रेतार्घ्यपात्रस्यमपि पवित्रं तद्ब्राह्मणाय प्रतिपादनीयम् । अथ
 पितृर्घ्यपात्रस्यमुदकं पिष्टब्राह्मणेभ्यः प्रतिपाद्य, प्रेतार्घ्यपात्रस्यमुदकं
 त्रिधा विभज्य तेषामेकैकं भागं ये समाना इत्यादिमन्त्रद्वयेन
 प्रत्येकं पिष्टपात्रेषु मिञ्चेत् । कुतः ? ‘आगन्तुकानामन्तेऽभि-
 निवेशः’—इति न्यायात् । आसेचनश्चोपदिशन् प्रेतार्घ्यपात्रस्य
 पवित्रं तद्ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य उदकमात्रस्य पिष्टपात्रेषु प्रक्षेप-
 ज्ञापयति । कथं कृत्वा ? उदकमात्रस्यैव खल्व्वासेचनं सम्भवति
 न पवित्रस्य । ‘एकैकस्मिन्नपश्चात्सिञ्चति’—इति पूर्वव्याख्या
 एवासेचनकर्तव्यतया श्रूयन्ते । इदानीमप्यासेचने सूत्रिते आपएव
 हृदयमागच्छन्ति । तस्मादियमेवावधारणा,—प्रेतार्घ्यपात्रीयं
 पवित्रमात्रं तद्ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य तदुदकं पिष्टपात्रेष्वप्यासेक्तव्यम्,
 अयेदानीं चोदकात् सस्त्रवसमवनयनादिकं करणीयम्,—इति ।
 प्रेतपात्रस्य तिलोदकस्य तु न भवति ब्राह्मणाय प्रतिपादनम् ।
 ‘प्रेतपात्रं पिष्टपात्रेष्वप्यासिञ्चति’ इति वचनेन तस्यान्यथा
 प्रतिपादनोपदेगात् । सोऽयं वैकुण्ठो विष्णोऽप्योऽक्षोऽकप्राप्ता प्रति-
 पत्तिं बाधते । तदत्र प्रत्यासेचनं मन्त्रावावर्त्तते । तौ हि
 गुणभावेनासेचनमुपकुर्वन्ति । गुणानाञ्च यावत् प्रधानमावृत्ति-
 रित्यविवाद एव ।

आह । प्रेतपात्रपदं खल्वेतत् प्रेतपात्रस्योदकपरमित्यत्र न

विवादः । तस्मान्मान्यात् पित्रपात्रपदेऽपि भवति तथा प्रतीतिः । भवति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । तस्मात् पित्र-पात्राणामुदकस्य प्रतिपादनात् प्रागेव तत्र प्रेतपात्रस्यासेचनमशु । नैतत् शक्यम् । किं कारणम् ? आनुमानिकं तावत् पात्रस्य-मुदकं परिचिकल्पयितम् । प्रत्यक्षन्तु पात्रमासेचनाधिकर-णम् । पात्रपदं खल्वेतत् पात्रं वदति, न पात्रस्यमुदकम् । यदि तु तेन प्रयोजनं भवति, शक्नोति पात्रसम्बन्धं तत् लक्षयि-तम् । आसेचनकर्मणं तावत् पात्रस्य नोपपद्यते-इति तत्-सम्बद्धमुदकं तेन लक्ष्यते । आसेचनाधिकारणत्वन्तु पित्र-पात्राणां न खल्वपि नोपपद्यते । येनैतदुदकं लक्षयेत् । अगतिः खल्वेवा यामौ लक्षणा नाम । तस्मात् यथोक्तमेवाह ।

तदस्य प्रेतपात्रस्योदकस्य पात्रचयेष्वासेचनं विभागमन्तरे-णानुपपद्यमानं त्रिधा विभागमेव तस्याक्षिपति, न पुनर्यतुर्धा । त्रिधा विभागस्याक्षेपेणैवानुपपत्तिनिरासेनाधिककल्पनानुपपत्तेः । येषमनुपपत्तिर्यतुर्धा विभागमाक्षिपति,—इति मन्यसे, आक्षि-पत्यमौ त्रिधापि विभागम् । तत्रैवं मति, त्रिधा विभागमाक्षिप्य चरितार्थं शास्त्रं न पुनरधिकमाक्षेप्तुमर्हति । तदत्र विभागे, ये समाना इति मन्यद्द्वयं न संभक्ष्यते । कल्पितस्य मन्त्र-सम्बन्धानुपपत्तेः । यत्तु शातातपयचनम्,—

“निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डद. प्रतिनामतः ।

ये समानादिति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजित् त्रिधा ।

एषएव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये ॥

इति । तत्र विभजतेर्विभागपूर्वकं मिश्रणमर्थः । कथं ज्ञायते ?
यद्यं विभजेदित्यभिधाय तमेव विधिमर्ध्यपात्रेष्वतिदिशति, ततः
प्रतिपद्यामहे,—विभागपूर्वकमिश्रणं तस्यार्थः,—इति । न हि
विभागमात्रं करणीयं न मिश्रणमिति शक्यं वक्तुम् । तदुक्त-
प्रयोगविषयश्चेदमित्यनुदाहरणम् । एवमसावपि त्रिधा विभाग-
माह न चतुर्धा । यत् पुनर्ब्रह्मपुराणवचनम्,

“चतुर्भ्यश्चार्घ्यपात्रेभ्य एकं घामेन पाणिना ।

गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना सतिलोदकम् ॥

संसृजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति स्मरन् ।

प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥

ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ।

ये समाना इति दाम्प्यां तज्जलन्तु ममर्पयेत् ॥

अर्घ्यान्तेनैव विधिना प्रेतपात्राश्च पूर्व्ववत् ।

तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पयाश्च स्वयमाचरेत्” ॥

इति । तदपि तदुक्तप्रयोगविषयम् । न हि ‘संसृजतु त्वा
पृथिवी’—इत्ययमपि मन्त्रोऽस्माकं भवति । तस्मात् नैतदस्मत्प्र-
योगविषयमित्यतिरोक्षितमेतत् । केचित् पुनः स्वगास्तमात्रात्
कक्षेकमं निर्णेतुमशक्यमिति मन्यमानाः अर्द्धजरतीयकुशलाः
प्रयोगास्तरविषयस्य यवनम्येकमंगमुपाददन्ते, परश्चांगं शाग्व्यन्तरीयं
यदस्ति । तदयमेवम् ॥ १६ ॥

एतेनैव पिण्डोऽव्याख्यातोऽव्याख्यातः ॥ १७ ॥

तेनार्थमिश्रणप्रकारेणैव पिण्डमिश्रणप्रकारोऽपि व्याख्यातो-
 र्दितथः । एतदनेनोक्तं भवति । प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य
 वे समाना इति मन्त्राभ्या पिष्टपिण्डेषु मितयेत्,—इति ।
 मन्त्रावृत्तिरुक्ता । द्विर्वचनं प्रकरणसमाप्तिप्रज्ञापनार्थमादरायैव ।
 तदत्र सपिण्डीकरणे बहु वक्तव्यमस्ति । तत्सर्वं कुन्दोगपरि-
 गिटादी ज्ञेयम् । अन्यगौरवभयादुपास्म्यतेऽस्माभिः । एतत्पूर्वा
 नन्तरम्,—“अतर्जुं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायात्रं दद्यात् यस्मिन्
 हनि प्रेतः स्यात्”—इति सूत्रं रघुनन्दनः पठति । तदनाकर-
 मित्युक्तम् ॥ १७ ॥

इति महाभारतपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
 तजयौचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतौ यादकल्पभाष्ये
 तृतीया खण्डिका समाप्ता ।

श्राद्धकल्पः ।

चतुर्थी खण्डिका ।

अथाभ्युदयिके श्राद्धे ॥ १ ॥

अथेदानीमाभ्युदयिके श्राद्धे योविशेषः सोऽभिधीयते । अभ्युदयो-
मङ्गलं विवाहादिकमित्येतत् । तत्र यत् क्रियते श्राद्धं तदिदमाभ्यु-
दयिकं श्राद्धमितिकर्मणोनामधेयमेतत् । तेनाभिनापे आभ्यु-
दयिकश्राद्धमित्युल्लेख्यम् । तदिदं श्राद्धं मातृपूजा-वसोर्धाराऽऽयुष्य-
मन्त्रजपं कृत्वा करणीयम् । तथा च कन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः ।

“कर्ममादियु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

प्रतिमासु च श्रमवासु लिखिता वा पटादियु ।

अपिवाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ।

कुड्यनग्नां वसोर्धारां ममवारान् हृतेन तु ॥

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न चोष्णिताम् ।

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ॥

पङ्कभ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदातृमुपकमेत् ।

इति । तदिदं श्राद्धं यत्र यत्र न भवति, तदपि तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥१॥

युग्मानागयेत् ॥ २ ॥

पितृणामप्यत्र युग्मान् प्राश्नानागयेत् । प्राश्नानाश्रावापि

कर्मणि देवे प्राप्नुयस्त्वं पित्रे चोदयस्त्वं पार्वण्यदेव भवति ।
तत्रापवादकवचनाभावात् । तथा च कात्यायनः ।

“प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

उपवेश्य, कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना” ॥

इति तथा—पार्वण्यदेवोपवेशन ब्राह्मणानामाह । कर्त्ता पुनरत्र
प्राप्नुयः स्यात् । कथं ज्ञायते ? तत्र पित्रे कर्मणि दक्षिणा
मुखत्वं दक्षिणायादिशः पितृत्वादुपपन्नतमम् । इह तु,—

“सदा परिचरेद्भृत्या पितृनप्यत्र देववत्” ।

इति कात्यायनेन पितृणां देववत् परिचरणस्योपदेशात् अमाङ्ग-
निकं दक्षिणामुखत्वं न युक्तं वर्णयितुम्—इति । तथा च, पिण्ड
दाने प्राप्नुयस्त्वस्य तेनाभिधानात् सर्वत्र तथात्वमवगच्छामः ॥२॥

प्रदक्षिणमुपचारः ॥ ३ ॥

प्रदक्षिणं यथा भवति, तथोपचारः कर्त्तव्यः । अग्रात् विशेषाभि-
धानात् तत्राप्रादक्षिणमुपचारस्यावगम्यते । अन्येऽपि विशेषाः,—

“निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते क्वचित् ।

सदा परिचरेद्भृत्या पितृनप्यत्र देववत्” ॥

इत्येवमाद्याः कात्यायनोक्ताः, ऋन्दीगपरिशिष्टादुपनस्यथाः ॥ ३ ॥

ऋजवीदर्भाः ॥ ४ ॥

दर्भा अत्र ऋजवीभवन्ति, न द्विगुणमुग्नाः ॥ ४ ॥

यवैस्तिलार्घः ॥ ५ ॥

तत्र तिलैर्योऽर्थः प्रयोजनं कियते, सोऽत्र यवैः कर्त्तव्यः । तत्र
'तिलोमि,'—इति मन्त्रे, 'यवोमि,'—इत्यूहितव्यं भवति ॥ ५ ॥

सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ ६ ॥

'तृप्ताः स्त्र,'—इति तृप्तिप्रश्नस्थाने 'सम्पन्नम्'—इति वक्तव्यम् ।

ते च, 'सुसम्पन्नम्'—इति ब्रूयुः । तथा च कात्यायनः ।

“सम्पन्नमिति 'तृप्ताः स्त्र' प्रश्नस्थाने विधीयते ।

सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत्” ॥

इति । केचिदत्र,—

“मधु-मध्विति यस्तत्र त्रिजपोऽगितुमिच्छताम् ।

गायत्रयनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः” ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे मधुमन्त्रजपनिषेधात् मधुनो वर्जनमाहुः ।
तदसङ्गतम् । कस्मात् ?

“वगिष्ठोक्तोविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिपः” ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे आमिषय्युदासेन वगिष्ठोक्तस्य कृत्स्नस्य विधे-
रतिदेगात् मधुनः प्राप्तेः । मधुमन्त्रजपनिषेधात् मधुनो निषेधः—
इत्यमङ्गतेषा कल्पना । प्रमाणाभावात् । मधुमन्त्रजपनिषेधाच्च मधु-
नोऽस्मितावगतिः । इतरथा मधुनोऽभ्युदादेव मन्त्रोपि तत्प्रकाशको-
निषेध्यति किमित्यर्थो निषिध्यते । ननु गुणस्य मन्त्रस्य वर्जनो
पदेगादेव द्रष्टव्य वर्जनमिति नायमनर्थकोनिषेधः । नैतदस्ति ।
कुतः ? 'गुण्योपे च मुख्यस्य'—इति मिहान्तविरोधान् । अथ,
न। तायात् मन्त्रवर्जनोपदेगात् द्रष्टव्य वर्जनं वेधि, किन्तु मन्त्र-

वर्जनोपदेशात् द्रव्यवर्जनमनुमास्यामहे । एवं खल्वसौ निषेधो-
न्यायमूलोभविष्यति,—इति । तदपि नास्ति । मन्त्रवर्जनस्य
न्यायमूलत्वोपपिपादयिषया तावत् द्रव्यवर्जनमनुमितेति
भवान् । तत्रैवं सति क्व ते लाघवम् ? तद्वरं सति द्रव्ये मन्त्रवर्जनं
वाचनिकमित्यताम् । अल द्रव्यस्य वर्जनानुमानेन । यतोऽवश्य-
मेकस्य वाचनिकत्वं भवताऽप्यभ्युपगन्तव्यम् । एवं खलु सिद्धान्तो-
ऽप्यनुयहीयते । अनैकान्तिकश्चेतत् लिङ्गं न खल्वपि द्रव्यस्य
वर्जनं शक्नोत्यनुमापयितुम् । ‘मधु’—इत्येतस्य त्रिजपोपदेशोऽप्येवं
सति भवन्मते न स्यात् । यद्यप्येवं, तथापि क्लीं तावन्मधु न
देयमित्युक्तमादावेव ॥ ६ ॥

दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः ॥ ७ ॥

दधिवदरे प्रसिद्धे । अक्षतीयवः । कुतः ? “अक्षतासु यवाः
प्रोक्ताः”—इति स्मरणात् । तैर्मियाः पिण्डाभवन्ति । तथा च
कात्यायनः ।

“मर्चस्मादक्षसुष्ठुत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ।
सुयोज्य यवकर्कशूदधिभिः प्राङ्मुखस्नातः ।
अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विश्वप्रमाणकान् ।
तस्यान्नक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्” ।

इति । तदनेन शेषद्रव्यघटितपिण्डानां दधिवदराक्षतमित्यत्र
रूपगुणमात्रविधानात् नात्र ब्राह्मणभोजने दध्यादिकमवश्यं
माप्नोति । फलचममन्यायवैपम्यात् । राजन्यवैश्वकर्तृकज्योतिष्टोमे

हि संस्कारस्य तदर्थत्वात् होमविशेषवचनात् चममैस्तुल्यकाल-
त्वात् लिङ्गदर्शनाच्च फलचमसस्येव्याविकारत्वम्, इह तु न तद्वत्
किञ्चित्कारणमस्ति दध्यग्दीना ब्राह्मणभोजनेऽप्यवश्यं प्राप्ती ।
राजन्यवैश्यकर्तृकज्योतिष्टोमे भक्षणं प्रतिपत्तिः, तच्च फलचमस
विधानात् यागावशिष्टस्य च ऋत्विजां भक्ष्यत्वात् यागेऽपि
फलचमसप्राप्तिरिति तु न समीचीनम् । हविःसंस्कारार्थं
खल्वेतद्भक्षणमित्यध्वरमीमांसायास्तृतीयेऽध्याये द्रष्टव्यम् । पिण्ड
दानम्,—

“प्रागग्रेष्वयं दर्भेषु आद्यमामन्त्रा पूर्व्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिष्वेति निस्तिनाः ।

द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशायदेशयोः ।

मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः” ।

इति कात्यायनोक्तप्रकारेणायनेनिज्य करणीयम् । ‘एतेषामेव
वामतः’—इत्यभिधानादावाहितानां पित्रादीनामेव वामतो न
कर्त्तुरिति । तदनेन पित्रपक्षास्तृतदर्भाणां दक्षिणतोमातामह
पक्षदर्भास्तरणं कर्त्तव्यं भवति । एवं किंल प्रदक्षिणोपचारत्वमुप
पश्यते,—इति ॥ ७ ॥

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने ॥ ८ ॥

“उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने”—इति वद्वर्णनीयम् । तथा च्छन्दोग-
परिशिष्टम् ।

‘अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते ।

पष्ठैव नित्यं तत्कार्यं न चतुर्थ्या कदाचन’ ।

इति ।

‘नान्दीमुखा पितर’—इत्यत्र, पितृपदस्य प्राप्तपितृलोक परतया न तत्र पितामहादिपदप्रयोगः । ये तु ‘अक्षय्यमस्तु’—इत्यन्तं वाक्यमुच्चार्य ‘नान्दीमुखा पितर’ प्रीयन्ताम्—इति वदन्ति । ते खल्वेकोद्दिष्टेऽपि तथैव वाक्यमुक्तिं ‘उपतिष्ठताम्’—इति किमिति न वदन्तीति प्रष्टव्या । तुल्यं खल्वनयो सूत्रणम्—‘उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने’—इति, नान्दीमुखा पितर प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने—इति च । तच्चैतद्वाक्यं वैकल्पिकमन्तव्यम् । कुत ? ‘अक्षय्योदकदानञ्च’—इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनादत्रैव कर्मणि ‘अक्षय्यमस्तु’—इत्यस्यापि प्राप्तेः ।

अथ किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । तत्र तावत् नान्दीमुखा पितर,—इति वचनान् नान्दीमुखानां पितृणामत्र देवतात्वं गम्यते । तदेव वैष्णवादिधेरनुमानात् प्राकृतानां केवलपितृादीनां देवतात्वं निवर्तते । यथा चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्वणि “अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालोमरुद्रा सान्तपनेभ्योमध्यन्दिने चरुं मरुद्रो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम्”—इति प्रातर्मध्यन्दिने सायमित्यङ्गं कालेषु इष्टीनां समाधानात्—यथा देवदत्तं प्रातरूपान् भक्षयति मध्यन्दिने विविधमन्नं ग्राति अपराह्णे मोदकान् खादति,—इत्येकस्मिन्नहनि,—इति गम्यते, तथाऽत्रापि गम्यते,—इत्येकस्मिन्नहनि इष्टीनामवगमात्

सद्यस्कालता विह्वतीनाममूषामिष्टीनामिति चोदकप्राप्तं द्वैह
कालं बाध्यते,—इति पञ्चमेऽध्याये सिद्धान्तितम्, तद्वदत्रापि
बोद्धव्यम् । तथाचोक्तम् । “अपि वा क्रमकालसंयुक्ताः सद्यः
क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्राकृतधर्मलोपः स्यात्”—इति ।

तस्मात् नान्दीमुखविशेषणविशिष्टानां पित्रादीनामत्र
देवतात्वावगमात् चोदकप्राप्तं केवलानां पित्रादीनां देवतत्वं
निवर्त्तते । तेनाभिलाषे नान्दीमुख पितरित्यादिकं प्रयोज्यम् ।
मन्त्रेष्वपि, ‘आवह नान्दीमुखान् पितॄन्’—इति ‘एत नान्दी-
मुखाः पितरः’—इति चैवमादिकं प्रयुज्यते । न चागन्तुकाना-
मन्त्रेऽभिनिवेशः,—इति न्यायात् पित्रादिनाम्नः परतो नान्दी
मुखपदमुल्लेखनीयमिति बाध्यम् । प्राकृतदेवताबाधेनाचामीषां
देवतात्वेनागन्तुकत्वाभावात् । नान्दीमुखाः पितरः,—इति सूत्रो
पात्तक्रमस्यान्यथाकरणस्यानुचितत्वाच्च ।

अनु, अन्त्योदकदाने स्वधावाचने च विशिष्य नान्दी-
मुखपदोपादानादितरत्र नान्दीमुखपदोलेखो नास्ति—इति
गम्यते । अन्यथा द्वयोर्विशिष्योपादानमनर्थकं स्यात् । नैष
दोषः । तस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । कथम् ? वैकृतः खखसौ
विशिष्योपदेशोऽचक्ष्यस्थाने,—इति अत्र तावदेतत् वक्तव्यमेव ।
उच्यता तर्ह्यनेव, स्वधावाचने च ‘नान्दीमुखेभ्यः’—इत्यनर्थकं
वचनम् ; नन्वस्मादेव वचनात् नान्दीमुखानां पितॄणां देवता-
त्वमनुमास्यते । उच्यते । स्वधावाचने यद्येतत् न पुन-
रुच्येत, न तत्र नान्दीमुखपदम्योलेखो भवेत् । किं कारणम् ?

नान्दीमुखपदस्य खल्ववचने, “पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपिता-
महेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो हृदप्रमापामहेभ्यश्च स्वाहो-
थताम्”—इत्येतावन्मात्रं ततोच्येत । सोऽयं वैकृतोविशिषोपदेशः
स्यात् । तत्कथं नान्दीमुखपदमधिकं तत् प्रयोच्यते । श्रानुमानिकं
खल्वेतत् प्रयुयुक्षितम् । प्रत्यक्षोपदेशः । एतस्मात् कारणात्
इयोर्विशिष्योपदेशोऽर्थवानिव भवति, न त्वनर्थकः ।

अथापि स्यात्,—‘आवह पितृन्’—इति, ‘एत पितरः’—
इति चैवमादिकमपि प्रत्यक्षमुपदिश्यते । कथं तदनुमानिकस्य
नान्दीमुखपदस्य प्रयोगः ? नायं दोषः । पार्वणे हि तत्
प्रत्यक्षमुपदिश्यते, न त्वाभ्युदयिके । चोदकः खल्वत्र तत्
प्रापयति । तस्मात् तदप्यानुमानिकमेव,—इति न किञ्चि-
दनुचितम् ।

सूत्रद्वयं वेतत्,—‘नान्दीमुखाः पितरः’,—इति, ‘प्रौद्यन्ता-
मित्यक्षयस्यानं’—इति च । तत्रापि, ‘नान्दीमुखाः पितरः’—
इति द्वयी गतिः स्यात् ;—नान्दीमुखानां वा पितृत्वम्, पितृणां
वा नान्दीमुखत्वमनेन सूत्रेणोच्यते,—इति । तत्र, प्रथमस्तावत्
पक्षो न सम्भवति । कुतः ? यतो नो खल्वपि ज्ञायते,—
कस्मै नान्दीमुखानाम् ? इति । यदि नैव ज्ञायते, कथं
तदनूय विशेषस्य विधिर्भविष्यति । अथ, तदपि विधास्यमि,
भेदस्य तर्हि वाक्यम् । अन्यत् खलु रूपमस्य विधीयमानस्य,
अन्यज्ञानूद्यमानस्य स्यात् । अथ मन्यसे,—तन्वान्तरमिदानीं
नान्दीमुखाननूद्य पितृत्वमसीया विधास्यते,—इति । तदपि

नास्ति । कस्मात् ? अन्यशास्त्रसङ्केतस्यान्यत्रानुपयोगात् ।
स्वशास्त्रविरोधश्चैवमापत्स्यते । तच्च वक्ष्याम ।

विधिक्षितं पितृत्वमपि किमिहाभिप्रेयते, तदपि वक्तव्यम् ।
तच्च यदि प्राप्तपितृनोकत्व, यदि वा परम्परया जनकत्वम्,
सम्यथापि प्रज्ञातमेव तदिति न पुनर्विधातव्यं भवति ।
पितृणामिव आङ्गोद्देश्यत्वं विधीयते,—इति चेत्, नैषा साध्वी
कल्पना भवति । लक्षणाशब्दः खन्वेवमसौ स्यात् । श्रुति
लक्षणाविषये च श्रुतिर्न्यायसौत्याचक्षते । विधौ च न पर
शब्दार्थस्तान्त्रिकानामनुमतः । तस्मात् पारिशिष्यात् चोदक
प्राप्तान् पितृननूद्य तेषां विशेषो नान्दीमुखत्वमनेन विधीयते,—
इति वक्तव्यं भवति । तदेव नान्दीमुखविशेषणवन्तः पितरश्च
देवताभवन्ति,—इति न किमपि विरोक्ष्यते । कथं पराचीन
मुद्दिश्य प्राचीनस्य विधिरिति चेत् । किं क्रियता, यत्
प्राचीनमुद्दिश्य पराचीनस्य विधिर्न सम्भवति । न चैवमत्रैव
केवलं भवति । ‘मधुर सुधावदधर’—इत्यादौ बहुव
तदुपनम्नात् । किं भवति प्रयोजनं व्यत्यस्योपदेशस्य ? नान्दी
मुखपदस्य पित्रादिपदात् पूर्व प्रयोगप्रज्ञापनमिति ब्रूमः ।
तस्मात्—‘नान्दीमुखा. पितरः’—इत्यनेन हृदप्रपितामहा
दीनामत्र देवतात्वम्, स्वभावचने पित्रादिपदमेव हृदप्रपिता
महादिवोधकम्—इत्यमङ्गतं वचनम् । ‘पितृभ्यः पिता
मह्यभ्यः’—इत्यादिस्पष्टार्थपराणां वाक्यानामन्यार्थपरत्वदर्शनस्या
नुचितत्वात् । तथा कात्यायनः ।

“स्त्रपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोदहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कृमात्” ॥

इति ‘स्त्रपितृभ्यः’—इति ब्रुवाणः पितादीनामेवात्र देवतात्वं प्रापयति । “स्त्रपदस्य प्रपितामह पित्रादिव्यावर्तकतयैव सार्थकत्वात्”—इति नारायणोपाध्यायाः । यत्पुनर्ब्रह्मपुराणीयं वचनम्,—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयोह्यनुमुखास्त्रेते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तैभ्यः पूर्व्वतराये च प्रजावन्तः सुखीचिताः ।

ते तु नान्दीमुखाः, नान्दी—ममृत्तिरिति कथ्यते ॥

कर्मण्ययाम्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने ।

जन्मन्योपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥

पितृन् नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्दिधिपूर्व्वकम्” ।

इति । यच्च मार्कण्डेयपुराणस्य,—

“ये स्त्रुः पितामहादूर्द्ध्वं ते स्त्रुर्नान्दीमुखाइति” ।

इति । तदुभयमपि तत्तदुक्तप्रयोगविषयम् । अस्मच्छास्त्रविरोधने-
तद्विषयत्वासम्भवात् । अनयोस्तत्तत्प्रयोगविषयत्वादेव,—एकत्र

प्रपितामहादूर्द्ध्वानाम्, अन्यत्र प्रपितामहमारभ्य नान्दीमुखमंज्ञा-
विधानमुपपद्यते । तदनेन,—

“वृद्धमुख्यान् पितरोद्विष्ट्यादेषु भुञ्जते” ।

इति स्मृतिरपि व्याख्याता । अस्मादचनात्,—पित्रादिवैव वृद्ध-
शब्दप्रयोगः,—इत्यहदयव्याहृतम् । न ह्यत्र पित्रादीनां वृद्धमंज्ञा

विधीयते । हृदमुल्यांसु पितृननूद्य भोक्तृत्वं तेषामुच्यते,—इति ।
अनयैव दिशा—

“नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् ।

वाक्यमुच्चारयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम्” ॥

इति हृदवशिष्टादिष्वन्यपि व्याख्येयानि । रघुनन्दनस्तेतद-
नालोचयन्नाह,—‘नान्दीमुखे पुत्रादिसृष्टीनामादिभूते विवाहे ।
चत्वर्यः—अन्यत्रप्राप्तपित्रादिक्रमव्यवच्छेदाय’—इति । तदग्रे-
यम् । हेमाद्रिस्तु,—

देहात् प्राप्त इति चेन्न, उपदेशेनातिदेशवाधात्—इति कल्पतरुः ।
 “युक्तश्चेतत् । पित्रादीनां त्रयाणामपि विद्यमानत्वात् चतुर्थादयः
 प्रजावन्तः, चतुर्थादिसन्निहितत्वेन पित्रादित्रयाणां तद्विषयदुःख-
 भाजनत्वेन सन्निहितमरणधर्मकत्वाच्चाद्यसुखत्वम्”—इति भदन-
 पारिजातः । शूलपाणिस्तु, यदा त्रयः प्रव्रजिताः पतिता वा
 मृतास्तदा ब्रह्मपुरणीयवचनमित्याह । तदपि न सुन्दरम् ।
 तदानीं हृदप्रपितामहादीनां प्रजावत्त्वाभावात् ।

“ब्राह्मणादिहृते ताते पतिते सन्नवर्जिते ।

शुक्लमाद्य मृते देयं येभ्य एव ददात्वमी” ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेन तस्मिन् तेषां पार्व्वणादिसकलव्याडा-
 ईतया आभ्युदयिकमाचमोचरोषचनारभ्य न पुनराञ्जस्येनोप-
 पद्यते ।

एवन्तापत्पर्य्यवसिता पूर्व्वसूत्रवर्णना । ‘प्रीयन्तामित्यव्य-
 साने’—इति चोत्तरसूत्रे ‘प्रीयन्तामित्यस्य साकाङ्क्षतया तत्र
 “नान्दीमुखाः पितरः”—इत्ययमेव परिपूरणमसंभवात्पक्षेपो-
 भवति । तस्मात्, तस्यानुपपन्नः कर्त्तव्यः । तथाचोक्तम् । “अनु-
 पपन्नोवाक्यसमाप्तिः सर्व्वेषु तुल्ययोगित्वात्”—इति । तेन,
 ‘नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्’—इति पूर्व्वोक्तप्रमाणो-
 भवति ॥ ८ ॥

देवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पिता-

विधीयते । हृदमुत्थासु पितृननूद्य भोक्तृत्व तेषामुच्यते,—इति ।
अनयैव दिग्वा—

“नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् ।

वाक्यमुच्चारयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम्” ॥

इति हृदयशिठादिष्वन्यत्र व्याख्येयानि । रघुनन्दनस्तेतद
नालोचयत्वाह,—‘नान्दीमुखे पुत्रादिमृद्दीनामादिभूते विवाहे ।
चत्वर्य’—अन्यत्रप्राप्तपित्रादिक्रमव्यवच्छेदाय’—इति । तदयमे
यम् । हेमाद्रिस्तु,—

ऋशुरक्षरार्यः । सोऽथ चोदकप्राप्तस्वधानिषेधः । किं पुनरत्र
त्यागवाक्यादौ प्रयोक्तव्यं भवति ? 'स्वाहा'—इति श्रुम् । कथम् ?
स्वाहोच्यतामित्यत्र स्वधापदस्थानि स्वाहापददर्शनात् स्वधानिषेधे
सर्वत्रैव स्वाहेत्येतदागच्छति हृदयम् । आगच्छति चेत्, न तत्रा-
मुत्सृष्टव्यम् । स्वाहाशब्दः खल्वमी स्वधाशब्दस्थानि प्रयुक्तः सर्वं
तत्रयोजनमभिनिर्वर्त्तयति । अभिनिर्वर्त्तयति चेत्, नूनमन्य-
त्राप्यभिनिर्वर्त्तयिष्यति । न च शब्दान्तरप्रयोगे प्रमाणं
पण्यामः । रघुनन्दनस्येतदनालोच्य, श्राद्धे स्वाहाशब्दप्रयोगे
प्रमाणं नास्ति,—इत्याह । । यदपि,—

‘सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत्’ ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात् देवपत्नीय नमएवायाति,—इत्यु-
क्तम् । तदप्ययुक्तम् । देववत्परिचरणमात्राभिधानेन मन्त्रस्य तदी-
यस्याप्राप्तेः । इतरथा आवाहनादावप्यत्र देवपत्नीकएव मन्त्रः
स्यात् । न चैवमिष्यते । अतएव,—

“निपातो न हि सव्यजानुनोविद्यते क्वचित्” ।

इति पूर्वार्द्धेन सव्यजानुपातनिषेधाद्दक्षिणजानुपातादिकमुत्तरा-
र्द्धेनाभिधत्ते । अपि च । एवमपि,—

“स्वाहाकारवपट्टकारनमस्कृतादिवीकसाम्” ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टएव दैने स्वाहाकारस्योपदेशाच्चित्तवत्तन्नि-
षेधानुपपत्तिः स्यात् । तस्मात् उक्तयुक्ते, स्वाहाशब्दएव प्रयोक्तव्यो-
भयति । उभयमपि स्वस्वेवमनुग्रहीष्यते । तेन, ये चात्र त्वमनु-
याय त्वमनु तस्मै ते स्वाहा—इति वक्तव्यम् । एव ‘पृक्तः

महेभ्यः प्रपितामहेभ्योमातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्ध-
प्रमातामहेभ्यश्च स्वाहोच्यताम् ॥ ६ ॥

ऋतुरचरार्थः । दैवे वाचयित्वा,—इत्यत्र, किम् ?—इत्या-
काङ्क्षायां पूर्वोक्तमनुपञ्चनीयम् । तेन, इदानीं नान्दीसुखाः
पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयेत् । प्रीयन्तामित्युत्तरम् । अथ,
'स्वाहां वाचयिष्ये'—इति पृच्छति । वाच्यतामित्युक्ते, नान्दी-
सुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहोच्यतामित्यादिकं वदेत् । ते च, असु
स्वाहा,—इति प्रत्येकं ब्रूयुः ।

स खल्वयं ग्रन्थएवमेव सहायशःप्रभृतिभिः पठितोप्याख्या-
तश्च । अन्ये पुनरन्यथेयं ग्रन्थं पठन्ति,—नान्दीसुखाः पितरः,—
इत्यादिम् । “नान्दीसुखाः पितरः, प्रीयन्तामिति दैवे वाच-
यित्वा, नान्दीसुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्योमाता-
महेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्ताम्” इति ।
तेषां नान्दीसुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तामित्यादिवत्, प्रीयन्तां वाच-
यिष्ये,—इति, असु प्रीयन्ताम्,—इति च, न किमपि समवैति,
—इति द्रष्टव्यम् । रघुनन्दनसु 'प्रीयन्तां वाचयिष्ये,—इति,
नान्दीसुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्ताम्—इति चैवमादिकं प्रयोग-
सम्युपगच्छन्नपि, असु स्वधेतिवत् असु 'प्रीयन्तामिति प्रत्युत्तरं
नाभ्युपगच्छति, किन्तु प्रीयन्तामित्येतावन्मात्रम् । तदत्र भगवन्तो-
भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ६ ॥

न स्वधां प्रयुञ्जीत ॥ १० ॥

नास्ति । तस्मात्, तदुक्तमाहपूजावत् तदुक्तपिण्डद्वयसम्यक्माक
न भवति । तथा भविष्ये ।

“पिण्डनिर्व्वपणं कुर्यान्नवा कुर्याद्विचक्षणः ।

हृद्विद्याहे महावाहो । कुलधर्मायवेत्तु तु” ॥

इति । “पिण्डनिर्व्वपणमित्युपलक्षणम्, अतीत्यकुले यावती
इतिकर्त्तव्यता हृद्विद्याहे तावत्येव कर्त्तव्या नाधिका”—इति
मदनपारिजातः । गोभिलादयः खल्वस्माकं कुलधर्मोपदेश
गुरवः,—इत्यवोचाम । गोडामु प्रत्येकमर्घ्यपात्रादिकं किञ्चित्
युग्मं पिण्डादिकञ्च किञ्चिदयुग्ममित्यर्द्धजरतीयं कुर्व्वन्ति ॥ १० ॥

एवन्तावत् सर्व्वोऽपि श्राद्धविधिरभिहितः । तत्र विशेषाभि-
धिक्षयोत्तरोग्रस्य. प्रपठते,—

श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्व्वीत ॥ ११ ॥

अथा,—

“प्रत्ययो धर्मकार्य्येषु सुदा यदेत्युदाहृता” ।

इत्युक्तलक्षणा । तथा अन्वितोयुक्तः सन् श्राद्धं कुर्व्वीत । न
लोकाचारमात्रबुद्ध्या । न च नास्तिक्यमाश्रित्य न कुर्व्वीत ।
अरन्ति च ।

“उच्छास्त्रवर्त्तिनी ये च पापोपहतबुद्धयः ।

नास्तिक्यभावमाश्रित्य कर्मन्वोपव्यसिताः ॥

न तत्र वीरा जायन्ते नारीणां न शतायुयः ।

न च त्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र श्राद्धं विवर्त्तितम् ॥

स्वधया'—इत्यत्र, 'पुतः स्वाहया'—इति, 'स्वधाः स्व'—इत्यत्र, 'स्वाहा स्व'—इति चोक्तनीयम् ।

“स्वधयेति पदस्थाने पुष्ट्यागच्छं वदेदिह” ।

इति बह्वचकारिका तु तन्मात्रपरा । तेषामेव सृष्ट्यपरिग्रहे 'पुतः पुष्ट्या'—इति पठितत्वात् ।

तदत्र, ब्राह्मणानामेव युग्मत्वोपदेशात् अर्घ्यपिण्डादीनां न युग्मत्वम् । प्रकृतौ ब्राह्मणबहुत्वैक्येकस्यार्घ्यस्य दर्शनात् । यत्तु,—

‘एक नाम्ना पर तूष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्’ ।

इति चतुर्विंशतिमतवचनम् । तदस्मद्व्ययोगव्यतिरिक्तविषयम् । न चेदेवम्,—

“तिस्रः पूज्याः पितुः पत्ने तिस्रोमातामहं तथा ।

इत्येतामातरः प्रोक्ताः पित्रमातृश्वसाऽष्टमी ॥

ब्राह्मण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाचैत्रगणाधियान्” ।

इति तदुक्तमातरोप्यस्माकं भवेयुः । न त्वेवमिथ्यते । अस्माकन्तु,—

“गौरो यन्ना गची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरोनोक्तमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

गणेशेनाधिकास्तेता ह्येते पूज्यास्तुर्दश” ॥

इति कात्यायनोक्ताएव मातरः पूजितव्याभवन्ति । एतद्विदामप्य बह्वचस्यपरिग्रहोक्तानां मातृणां पूजनं यदस्ति । तदेतद्वचनं परिग्रहितप्रत्येयं दृश्यते । मदनपारिजातादावपि कात्यायनीयमिति कल्पवैतत्रिखितम् । परन्तु, ‘गणेशेनाधिकाः’—इत्यहं तत्र

गतेन सम्बन्धः । 'इति श्रुतेरिति श्रुतेः'—इति द्विर्वचनमादरा-
र्थम् । 'इति' करणं प्रकरणसमाप्त्यर्थम् । केचित् द्विर्वचनमिति-
कारश्च न पठन्ति ।

आभ्यां सूत्राभ्यां कृष्णपक्षनिमित्तं श्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यम्,—
इत्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिश्रान्तर्वागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये
चतुर्थी खण्डिका समाप्ता ॥

न सन्ति पितरथेति कृत्वा मनसि योनर ।
 श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥
 कर्मलोपात् स मूढात्मा नरके पथ्यते चिरम् ।
 लोकगर्हा भवेत्तस्य नास्तिक्यपथस्ययात् ॥
 तस्मादिधेरवष्टम्भात् कर्तव्यत्वीर्हदेहिकम् ।
 प्रेतानामुपकारार्थमात्मनोऽभ्युदयाय च' ॥

इति । एव वा —

यद्वा आकाङ्क्षेत्यनर्थान्तरम् । यदैव श्राद्धं कर्तुमाकाङ्क्षेदेति,
 तदैव श्राद्धं कुर्वीति । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

‘अमावस्याऽष्टका वृद्धिं क्षणपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं वाङ्मनस्यचित्तिर्विषुवत्सूर्यमक्रम ॥

व्यतीपातो गजच्छाया यद्दणं चन्द्रसूर्ययो ।

श्राद्धं प्रतिरुचिश्चैव श्राद्धकाला प्रकीर्त्तिता' ॥

इति ॥ ११ ॥

शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत् ॥ १२ ॥

शाकेनापि श्राद्धं कुर्वीति । अपिकारात् जघन्योऽयं कल्पः ।
 तदैवमपि कुर्वीति, न पुनरपरपक्ष क्षणपक्षमतिक्रामेत् ॥ १२ ॥

कुतएतत् ?

मामि मासि वोऽग्नमिति श्रुतेरिति श्रुतेरिति ॥ १३ ॥

हे पितरः । मामि मासि वोयुष्माकमग्नम्—इति पितॄन् प्रति
 मन्त्रापनेरुक्तिरियम् । इति श्रुतेः नापरपक्षमतिक्रामेत्—इति

गतेन सम्बन्धः । 'इति श्रुतेरिति श्रुतेः'—इति द्विर्वचनमादरा-
यम् । 'इति' करणं प्रकरणसमाप्त्यर्थम् । केचित् द्विर्वचनमिति-
कारश्च न पठन्ति ।

आभ्यां सूत्राभ्यां कृष्णपक्षनिमित्तं आहमवश्यं कर्त्तव्यम्,—
इत्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
भजयौचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतौ आहकल्पभाष्ये
चतुर्थी खण्डिका समाप्ता ॥

श्राद्धकल्पः ।

पञ्चमी खण्डिका ।

अथ धर्माः ॥ १ ॥

अथेदानीमस्मिन् कर्मणि यजमानस्य भोक्तुञ्च यथासम्भव धर्मा —
नियमाः, वर्तियन्ते,—इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

तदहस्तत्परः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्य-
वादी स्यात् ॥ २ ॥

यस्मिन्नहनि आह भवति, तदहस्तास्मिन्नहनि । तत्परः तदाचरण
चतुर । शुचि वाङ्माभ्यन्तरशीचवान् । वाह्य शीच स्नानादि,
आभ्यन्तर मनःप्रसादादि । अक्रोधन—यः क्रोधं करोति, स
क्रोधनः, स न भवतीत्यक्रोधनः । अत्वरितः,—त्वं सजाता यस्य
सोऽयं त्वरितः, स न भवतीत्यत्वरितः । अप्रमत्तः प्रमादरहितः ।
प्रमादोऽनवधानतेत्यनर्थान्तरम् । सत्यवादी,—मत्स्यं वदितुं शीलं
यस्य, स भण्यते । 'स्यात्,—इति सर्वत्र सवन्धनीयम् ॥ २ ॥

अध्वमैधुनश्रमस्वाध्यायान् वर्जयेत् ॥ ३ ॥

तदहस्तित्वेय । अध्वनोवर्जममध्वगमनाभावः । स्वाध्यायोवेदाध्यय-
नम् ॥ ३ ॥

आवाहनादिवर्जं वाग्यतः ॥ ४ ॥

आवाहनादिप्रश्रयत्तुत्तरादीन् विहाय, वाग्यतोऽनियमितवचनः ।
'स्यात्'—इति पूर्वस्मादनुवर्तते ॥ ४ ॥

ओपस्पर्शनात् ॥ ५ ॥

आठपस्पर्शनात् ओपस्पर्शनात् । उपस्पर्शेन आचमनमित्यनर्थान्ति-
रम् । आठपस्पर्शनात् आचमनपर्यन्तम्,—“आचान्तेषूदकम्”—
इत्यादिसूत्रोपात्तब्राह्मणाचमनपर्यन्तमित्येतत् । 'वाग्यतोपस्पर्श-
नात्'—इति सूत्रपाठे विसर्गलोपे सन्धिरापोद्गृह्यः ।

ते खल्वमी नियमाभोक्तुरपि भवन्ति । अविशेषेणाभि-
धानात् । कात्यायनोऽप्येतत् सर्वसुपदिश्य, “आमन्विताश्चैवम्”—
इति सूत्रयन्नेतदेवाह ॥ ५ ॥

अपिचात्रोदाहरन्ति ॥ ६ ॥

अपिचात्रैतस्मिन् कर्मणि ब्राह्मणप्रसङ्गामुखेन कतिचिन्नोक्तृभर्त्ताशु-
दाहरत्याचार्याः ॥ ६ ॥

यश्च व्याकुरुते शब्दान्, यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।

सामस्वरविधिज्ञश्च पंक्तिपावनपावनाः,—इति ॥७॥

यः शब्दान् व्याकुरुते स वैद्याकरणः, यथाध्वर यज्ञं मीमांसते
सोऽयं मीमांसकः, मास्त्रः स्वराणां—ऋष्टादीनां विधिं योजयामासि
स सामस्वरविधिज्ञः । मास्त्रा विधिज्ञः, स्वराणां च वैदिकानां
भाषिकादीनां विधिज्ञ इति वा व्याख्येयम् । सामानि स्वराण्

विधीय यो जानाति स वा भण्यते । ते खल्विमे पङ्क्ति
पावनपावनाः । ये खल्वपात्रोपहृतां पङ्क्तिं पुनन्ति तस्मै
पङ्क्तिपावनाभिण्यन्ते । स्मरन्ति च ।

“अपात्रोपहृता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्हिजोत्तमैः ।

तान् निबोधत कार्त्स्न्येन ब्राह्मणान् पङ्क्तिपावनान्” ॥
इति । ये पुनस्तानपि पङ्क्तिपावनान् पुनन्ति, ते खल्विमे पङ्क्ति
पावनपावनाउच्यन्ते । ‘इति’ उदाहरन्तीतिगतेन सवन्धः ॥ ७ ॥

वागीश्वरोयाज्ञिकश्च पङ्क्तिपावनपावनः,—इति
च ॥ ८ ॥

वाचामीश्वरः—संस्कृता वाच यः प्रयुङ्क्ते सद्व्याभिप्रेयते । तस्याः
प्रयोगे ह्यभ्युदयमामनन्ति । “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक्ज्ञात
स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति”—इति । ‘यश्च व्याकुरुते शब्दान्’—
इत्यत्र ज्ञानमात्रं विवक्षितम् । तदपि खल्वभ्युदयहेतुरितिदशो-
रुपादानम् । एतद्वा वचनं ज्ञानमात्रमभिप्रेत्य, प्रयोगश्चाभि-
प्रेत्यान्यद्वर्णनीयम् । अथवा । ‘यश्च’ व्याकुरुते शब्दान्,—इति
प्रेयाकरणपरं वचनम् । यस्त्ववैयाकरणोऽपि संस्कृतां वाच
जानाति प्रयुङ्क्ते वा, सोऽयं वागीश्वरः । प्रवक्तृभिदादा नात
पुनरुक्तिगदा करणीया । याज्ञिकीर्यज्ञानुष्ठाता । मगल्यय
पङ्क्तिपावनपावन इति पूर्ववदर्थः । ‘इति च’ उदाहरन्तीति
गतेनाभिसवन्धः । केचिदेतत् श्रुत्वा न पठन्ति । महायज्ञप्रभृति
भिश्च पठित व्याख्यातश्च ॥ ८ ॥

नियोज्यानामभावेऽप्येकं वेदविदं पङ्क्तिमूर्धनि
नियुञ्ज्यात् काममितरान् ॥ ९ ॥

ये ब्राह्मणा आढे नियोज्यतयाऽभिहिता, यावद्विर्वाह्यः
प्रयोजनं यदि तावन्तस्तथाविधानं प्राप्यन्ते, तदाऽपि वेदविदमेक
ब्राह्मणं पङ्क्तिमूर्धनि प्रधानस्थाने नियुञ्ज्यात् । इच्छया
पुनरवेदविदोऽपि तस्यामेव पङ्क्तौ नियुञ्ज्यात् । सोऽयं आड
कर्तुंर्धर्मः ॥ ९ ॥

कस्मात्पुनः कारणादेकं वेदविदं नियुज्यावेदविदोऽपि
नियुञ्ज्यादित्युच्यते ?

“यावतोऽसति प्राप्तान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।

तावतोऽसति प्रेत्य दीप्तशूलैर्ध्वयोऽगुहान्” ॥

इति तत्रभवन्तो मन्वादयस्त्वमीषा भोजने दीपमुदाहरन्ति ।
उच्यते,—

अवेदविद्विराक्रान्ताः पङ्क्तिं योजनमायताम् ।
पुनाति वेदविद्वेकोनियुक्तः पङ्क्तिमूर्धनि नियुक्तः
पङ्क्तिमूर्धनि ॥ १० ॥

वेदविदोऽन भवन्तीत्यवेदविदः । हि यस्मात् अवेदविद्विराक्रान्ता
योजनविस्तृतामपि पङ्क्तिं, पङ्क्तिमूर्धनि नियुक्तएकवेदवित्-
पुनाति । एतस्मात् कारणात् एकं वेदविदं पङ्क्तिमूर्धनि
नियुज्य काममितरान् नियुञ्ज्यात् । मन्वादीनाम् दीपवचनं

वेदविद' सन्भवे बोद्धव्यम् । मतभेदो वा । वस्तुतस्तु मन्वादिभि
 भोक्तुर्दोषोऽभिहितो न दातु, दातुस्त्वय धर्म आचार्येणानुशिष्ट
 इत्यदोष । दिव्यचन प्रकरणसमाख्यमादरार्थञ्च ॥ १० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्याम्रज
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतौ आइकल्पभाष्ये पञ्चमी
 खण्डिका समाप्ता ।

श्राद्धकल्पः ।

—•••—

षष्ठी खण्डिका ।

अथ तृप्तीः ॥ १ ॥

वक्ष्यामः,—इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

तत्र हविर्विशेषात् तृप्तिविशेषमाह,—

ग्राम्याभिरोपधीभिर्मांसं तृप्तिः ॥ २ ॥

ग्राम्याभिर्ग्रामि भवाभिः । ओपधीभिः,—

“ब्रीहयः शालयोमुद्गागोधूमा. सर्पपास्तिलाः ।

यवाद्यौषधयः सप्त विषदोघ्नन्ति धारिताः” ॥

इत्युक्तलक्षणाभिः, फलपाकान्ताभिर्वा, मांस व्याप्य पितृणा तृप्ति-
र्भवति । तन्वान्तरे ग्राम्यतिलनिषेधोऽस्मद्व्यतिरिक्तविषयः ॥ २ ॥

तद्वलाभे आरण्याभिः ॥ ३ ॥

तासां ग्राम्याणामोपधीनामनाभे, आरण्याभिरोपधीभि, ‘मांसं
तृप्ति’,—इत्यनुपपद्यते । अनुकल्पोऽयम् ॥ ३ ॥

मूलफलैरङ्घ्रिर्वा ॥ ४ ॥

मांस तृप्ति,—इत्यनुवर्तते । मूलै,—

“कशेरुः कोविदारश्च तालकन्दं तथा विसम् ।

तृमालं शतकन्दञ्च कल्लारं गीतकन्दकम्” ॥

इत्यादिभिर्बहुलं तन्वास्तरेषूपदिष्टैः । फलैः,—

“विल्यामलकसृद्धीकापनसाम्रातदाडिमम् ।

भयं यानेरताक्षोटं खर्जूराम्रफलानि च” ॥

इत्येवमादिभिस्तन्वान्तरोक्तैरेव । अग्निर्जलेन वा । अयमप्यनुकल्प-
एव । तथा च ब्राह्मण पुराणि ।

“पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपत्रे च सर्व्वेदा ।

पराधीनः प्रवासी च निर्धनोवाऽपि मानवः ।

मनसा भावशुद्धेन याजे दद्यात्तिलोदकम्” ॥

इति । अपरे पुनरेतदविद्वांसोवक्ष्यमाणेनोत्तरशब्देन मूलादीनां
ग्रहणं वर्णयन्तीभाषन्ते,—‘मूलादयोऽपि पदार्थाः सहैवात्रेन
तर्पयन्ति,—इति ॥ ४ ॥

सहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति ॥ ५ ॥

उत्तराः—वक्ष्यमाणान्नाद्यागादयः पदार्थाः, अत्रेन सहिताः मन्त-
स्मृतिं जनयन्ति, न केवलाः ॥ ५ ॥

तस्मिन् उत्तराः पदार्था अभिधीयन्ते,—आखण्डिकापरि-
ममाप्तेः,—

छागोस्त्रमेया आलभ्याः ॥ ६ ॥

उत्तरोत्तपोयन्तीवर्षइत्यनर्थान्तरम् । प्रमिदावस्थौ । ते स्वस्थिमे

च्छागोस्तमेपाभ्याः सन्त स्तुर्पयन्ति, न त्वन्यथा । आलम्बया
मीपा गृह्योक्तविधिना करणीयः ॥ ६ ॥

शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयंसृतानां वा ऽऽहृत्य
पचेत् ॥ ७ ॥

शेषाणि छागादिभ्योऽन्यानि वक्ष्यमाणानि सामानीत्यर्थः । “शेषा
णीतरेषाम्”—इति पाठे, शेषाणि छागादिभ्योऽन्यानि, इतरेषा
मत्स्यादीनां मांसानि,—इति पूर्वोक्तएवार्थः । इतरेषा क्रीत्वा
लब्ध्वा वा,—इति वा वर्णनीयम् । यदा क्रयनाभाभ्यां भवन्, तदा
‘इतरेषाम्’—इति संबन्धलक्षणा पठ्यते । तानि खन्वेतानि
मांसानि कुतश्चित् क्रीत्वा वा, लब्ध्वा वा, अथ वा स्वयंसृतानां
हृत्य, पचेत्,—गृह्योक्तप्रकारेण चरुपाकविधिना ॥ ७ ॥
अयेदानीं येन पदार्थेन यावन्त कालं पितरस्तृप्यन्ति, तदुच्यते,—

मांसद्वयं मत्स्यैः ॥ ८ ॥

मत्स्यैः पाठीनादिभिर्ममसद्वयं पितॄणां हृतिर्भवति ॥ ८ ॥

मांसत्रयं हरिणेन मृगमांसेन ॥ ९ ॥

मृगः पशुरित्यनर्थान्तरम् । मृगस्य पशोर्मांसेन मांसद्वयं हृतिः ।
तदेव मामं विशिनष्टि । हरिणेन हरिणसद्वन्धिना पशुमांसेन ।
‘हरिणमृगमांसेन’,—इति पाठेऽपि, सामान्यवचनोऽमृगशब्दो-
विशेषवाचिना हरिणशब्देन विशिष्यते,—इति मएवार्थोभवति ॥ ९ ॥

चतुरः शाकुनेन ॥ १० ॥

चतुरोमासान् षष्टिः शाकुनेन मासेन । शकुनः पक्षीत्यनर्थान्तरम् । सर्वं कपिञ्जललावकादिः ॥ १० ॥

पञ्च रौरवेण ॥ ११ ॥

रौरवेण मासेन पञ्च मासान् षष्टिः । एवमुत्तरत्रायि । शर्ममृगविशेषः ॥ ११ ॥

षट् छागेन ॥ १२ ॥

षष्टिः । सोऽयं छाग आलभ्यः ॥ १२ ॥

सप्त कौर्मणे ॥ १३ ॥

षष्टिरित्येव ॥ १३ ॥

अष्टौ वाराहेण ॥ १४ ॥

षष्टिः ॥ १४ ॥

नव मेघमांसेन ॥ १५ ॥

अ खल्वयं मेघपालभ्योवीक्ष्यः ॥ १५ ॥

दश माहिषेण ॥ १६ ॥

मामेन,—इत्येव ॥ १६ ॥

एकादश पार्षतेन ॥ १७ ॥

पूषतीश्वरविशेषः ॥ १७ ॥

संवत्सरन्तु गन्धेन पयसा ॥ १८ ॥

षष्टिः ॥ १८ ॥

पायसेन वा ॥ १६ ॥

संवत्सरं तृप्तिः । वागब्दयशब्दार्थः समुच्चये ॥ १८ ॥

वार्द्धीणसस्य मांसेन द्वादशवर्षाणि ॥ २० ॥

तृप्तिरित्येव । वार्द्धीणसस्य,—

“त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।

वार्द्धीणसन्तु तं प्रादुर्याज्जिकाः पितृकर्मणि ॥

कृशाग्नीवोरक्तशिराः श्वेतपक्षोविद्धङ्गमः ।

स वै वार्द्धीणसः प्रोक्तइत्येषा नैगमी श्रुतिः” ॥

इत्युक्तलक्षणः । जरत्च्छागदति मेधातिथिः ॥ २० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशमहाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारमहाचार्यस्य सप्तौ यादकल्पभाष्ये पृष्ठी
खण्डिका समाप्ता ॥

श्रावकल्पः ।

—•••—

सप्तमी खण्डिका ।

अथाक्षय्यतप्तीः ॥ १ ॥

वक्ष्यामः ॥ १ ॥

खड्गः ॥ २ ॥

खड्गश्चारण्यः पशुविशेषः । सोयमक्षय्यतप्तिहेतुः पितृणाम् ।
एवमग्रेऽपि ॥ २ ॥

कालशाकम् ॥ ३ ॥

प्रसिद्धमेतत् । कालशाकः,—इति पाठेऽपि नार्योभिद्यते ॥ ३ ॥

लोहितच्छागः ॥ ४ ॥

रक्तवर्णच्छागः । “च्छागोवा सर्वलोहितः”—इति च स्मृत्यन्त-
रम् ॥ ४ ॥

मधु ॥ ५ ॥

मधु क्षौद्रं माध्वोक्तमित्यनर्थान्तरम् ॥ ५ ॥

महाशल्कः ॥ ६ ॥

महाशल्कोमख्यविशेषः । स च रोहितादिरिति वाचस्पतिमिश्रः ।
रोहितमख्यः,—इत्यपरे । तथा च माघो पुराणे ।

“रोहितामिषमुत्पन्नं दत्त्वा तु खकुलोद्भवाः ।
अनन्तां विप्र ! यच्छन्ति त्वमिं गौरीसुतस्तथा” ॥

इति ।

“एकशल्कोऽर्धचन्द्रय ललाटे खड्गसंयुतः ।
शुक्लवर्णश्च योमत्स्योमहाशक्तः सञ्च्यते” ॥

इति पुनस्त्यवचनोक्तासु युक्तः ॥ ६ ॥

वर्षासु मघाश्राद्धम् ॥ ७ ॥

ऋतुरत्तरार्यः । ‘वर्षासु यादम्’—इति पाठे, वर्षासु सर्वत्रैव
यादमक्षयत्वमिहेतुरिति मन्तव्यम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

“उत्तराक्षयनात् श्राद्धे श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।

चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसूते केशवे हितम्” ॥

इति ॥ ७ ॥

हस्तिच्छायायाञ्च ॥ ८ ॥

यादमित्यनुपपद्यते । हस्तिच्छाया च कुञ्जरस्य च्छाया, बहुप्रकार-
पारिभाषिक्यपि स्मृतिपूर्वदिष्टा । कुञ्जरस्य च्छाया तावत्,—

“हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनबीजितम्” ।

इति भारते । पारिभाषिकी खल्वपि । प्रचेताः ।

“सूर्ये हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वयावधी या तु सा च्छाया कुञ्जरस्य च” ॥

इति । यमः ।

“हंसे करस्त्रिते या तु अमावस्या करान्विता ।

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनी श्रुतिः” ॥

इति । वायुपुराणे ।

“वनस्पतिगते सोमे या च्छाया प्राङ्मुखी भवेत् ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्” ।

इति । ब्रह्मपुराणे ।

“मैहिकेयोयदा भानुं ग्रसति पर्व्वसन्धियु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्” ।

इति । एवमादिकमनुसन्धेयम् ॥ ८ ॥

अपेदानीं ब्राह्मणविशेषाभिमधीयन्तेऽक्षयवृत्तिहेतवः,—

मन्त्राध्यायिनः ॥ ९ ॥

मन्त्रब्राह्मणत्मकस्य वेदस्य मध्यात् मन्त्रभागमात्रं ये अधीयन्ते ते
मन्त्राध्यायिनः ॥ ९ ॥

पूताः ॥ १० ॥

पूताः पविताः श्रुत्युक्ताचारादिभिरित्युच्यते । अथवा । मन्त्राणा-
मध्ययनमकुर्व्वानापि वेदप्रतानुष्ठानं ये कृतवन्तः, तदस्मि
पूताः ॥ १० ॥

शाखाध्यायी ॥ ११ ॥

श्रीषां शाखा मन्त्रवाचस्पतिकी योऽधीते, स शाखध्यायी शाखा-
ध्यायी ॥ ११ ॥

पडङ्गवित् ॥ १२ ॥

पडङ्गानि योवेत्ति सोऽयं पडङ्गवित् । तेषां मध्यादेकमपि योवेत्ति,
सोऽपि,—इति महायगा । अङ्गानि च,—

‘शिक्षाकल्पोऽथाकरणं निरुक्तं ज्योतिषाञ्चिति ।

छन्दसा विचित्तैव पडङ्गोऽवेदइत्यते’ ।

इत्युक्तान्तस्तथानि ॥ १२ ॥

ज्येष्ठसामगः ॥ १३ ॥

ज्येष्ठसामान्यारण्यके गीयन्ते । तानि योगायति, सोऽयं ज्येष्ठ-
सामगः । ज्येष्ठसामव्रतं येन चीर्णं सोऽपि,—इति महा-
यगा ॥ १३ ॥

अपि गायत्रीसारमात्र ॥ १४ ॥

अपिर्भिदक्रमे । गायत्रीसारमात्र,—इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते ।
गायत्रीमात्रसारोऽपि,—इत्यर्थः । स्मरन्ति च ।

“गायत्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रं सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितयतुर्वेदं सर्व्वर्वांगी सर्व्वविक्रयी’ ।

इति । गायत्रीव्रतमात्रं सहस्रं वचनापरनामधेयं येन चीर्णं, स
चैवमुच्यते ॥ १४ ॥

त्रिणाचिकेत ॥ १५ ॥

त्रिणाचिकेतोऽध्वर्युगाखाया प्रसिद्धः । एतद्व्रतमपि, तदयोगात्
सुरूपोऽपि त्रिणाचिकेतः ॥ १५ ॥

त्रिमधुः ॥ १६ ॥

त्रिमधु अश्वर्युर्वेदभागस्तद्व्रतञ्च । तदयोगात् पुरुषोऽपि त्रि-
मधुः ॥ १६ ॥

त्रिसुपर्णः ॥ १७ ॥

सुपर्णमन्त्रास्तैत्तिरीयके प्रसिद्धाः । बह्वृचा वेदभागश्चैवमुच्यते ।
तद्व्रतञ्च । तदयोगात् पुरुषोऽपि ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निः ॥ १८ ॥

पञ्च—पवनपावनदक्षिणगार्हपत्याहवनीयाश्चमनयोयस्य, अग्नौ
पञ्चाग्निः । तथा च हारीतः ।

“पवनः पावनस्मेता यस्य पञ्चाग्नयोऽगृहे ।

आयं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः” ।

इति । केचिदेतत्सूत्रम्,—‘विष्वाचिकेतः’—इत्यतः पूर्वं पठन्ति ॥ १८ ॥

स्नातकः ॥ १९ ॥

विद्यास्नातकोव्रतस्नातकोपिद्याव्रतस्नातकश्चेति त्रिप्रकातोऽग्न-
सूत्रोक्तः ॥ १९ ॥

मन्त्रब्राह्मणवित् ॥ २० ॥

मन्त्रब्राह्मणात्मकममपवेदवेत्ता । केचिदेतत् सूत्रद्वयं न
पठन्ति ॥ २० ॥

धर्मज्ञः ॥ २१ ॥

धर्ममाध्याध्यायो धर्मवेत्ता वा । “धर्मज्ञोऽनपाठकः,”—इति पाठः,

‘मनुवशिष्ठयाज्ञवल्क्यगोतमशास्त्राणि धर्मद्रोणशब्देनोच्यन्ते, तेषां
मध्ये एकस्यापि पाठकः’—इति महायशा ॥ २१ ॥

ब्राह्मोढापुत्रश्च ॥ २२ ॥

ब्राह्मेण विवाहेन या विवाहिता स्त्री, तस्या पुत्र । चशब्दात्
ब्राह्मदेयाप्रदात्रादयः समुच्यन्ते । तथा च मात्स्ये पुराणि ।

“ब्राह्मदेयाऽऽत्ममन्तानो ब्राह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मण पङ्क्तिपावनः” ।

इति । ते खल्वमी बहुल सन्तान्तरेष्वभिहितास्ततएवोप
सम्बध्नाः ॥ २२ ॥

इति पङ्क्तिपावना ॥ २३ ॥

इत्येते मन्वाध्यायिप्रभृतयो ब्राह्मणा पङ्क्तिपावना पङ्क्ति
पावनपावना’—इति केचित् पठन्ति ॥ २३ ॥

कुतः पुनरमीषा पङ्क्तिपावनत्वम् ?

आसहसात् पङ्क्तिं पुनातीति वचनादासहसात्
पङ्क्तिं पुनातीति वचनात् ॥ २४ ॥

ऋजुरचरार्थः । द्विर्वचनमादरार्थं प्रकरणसमाख्यैश्च । “वागी-
श्वररोयात्रिकआसहसात् पङ्क्तिं पुनातीति वचनादासहसात्
पङ्क्तिं पुनातीति वचनात्”—इति केचित् पठन्ति ॥ २४ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशमहाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारमहाचार्यस्य कृती आवकल्पभाष्ये सप्तमी
खण्डिका समाप्ता ॥

आहकल्पः ।

—*—

अष्टमी खण्डिका ।

अथ काम्यानां तिथयः ॥ १ ॥

अथेदानीं काम्याना फलाना आहाना वा तिथयोवक्ष्यन्ते इति
सूत्रशेषः ॥ १ ॥

पुत्रोऽभिरूपः प्रतिपदि ॥ २ ॥

प्रतिपदि आहकर्तुरभिरूपोविद्वान् रमणीयोवा,—

“यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्य धर्म, शमोदम ।

अभिरूपः स विज्ञेय, स्वाश्रमे योव्यवस्थितः” ।

इत्युक्तलक्षणो वा, पुत्रोभवति ॥ २ ॥

द्वितीयायां स्त्रीजन्मा ॥ ३ ॥

द्वितीयाया आहं कुर्वन् पुरुषः स्त्रीजन्मा भवति । स्त्रीणा जन्म
यस्मात् सोऽयं स्त्रीजन्मा । स्यपत्यजनकइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अश्वास्तृतीयायाम् ॥ ४ ॥

तृतीयाया आहकर्तुरग्राभयन्ति । केचिदग्राइति न पठन्ति ।
तृतीयायामपि सुद्रपगद, फलमितिपदन्ति च ॥ ४ ॥

चतुर्थ्यां जुद्रपशवः ॥ ५ ॥

जुद्रपशवोऽजादयः ॥ ५ ॥

पञ्चम्यां पुत्रभागी ॥ ६ ॥

पुत्रभागी पुत्रवान् । “पुत्राः पञ्चम्याम्”—इति पाठे,
अतोऽर्थः ॥ ६ ॥

द्यूतर्द्धिः षष्ठ्याम् ॥ ७ ॥

द्यूतेन,—

“अप्राणिभिर्यत् क्रियते तन्नोके द्यूतमुच्यते” ।

इत्युक्तलक्षणेन, ऋद्धिर्धनोपचयः ॥ ७ ॥

क्षपिः सप्तम्याम् ॥ ८ ॥

क्षपिः क्षया धनोपचयः । तथाचापस्तम्बः । “सप्तमे क्षपिऋद्धिः”
—इति ॥ ८ ॥

अष्टम्यां वाणिज्यम् ॥ ९ ॥

पूर्ववदर्थः ॥ ९ ॥

आरोग्यं नवम्याम् ॥ १० ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ १० ॥

दशम्यां गावः ॥ ११ ॥

इदमपि ऋज्वर्थम् ॥ ११ ॥

परिचारकाएकादश्याम् ॥ १२ ॥

कृत्वर्थमेव ॥ १२ ॥

द्वादश्यां धनधान्यं कुप्यं हिरण्यञ्च ॥ १३ ॥

धनपदं धान्यादिभिन्नधनपरम् । कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यत् ।
'कुप्यं रौप्यं हिरण्यञ्च'—इति केचित् पठन्ति ॥ १३ ॥

त्रातिश्रैष्ठ्याञ्च त्रयोदश्याम् ॥ १४ ॥

चशब्दात् धनधान्यादिकञ्च ॥ १४ ॥

युवानस्तत्र म्रियन्ते ॥ १५ ॥

तत्र त्रयोदश्या आह कुर्वाणस्य युवानोम्रियन्ते,—इत्ययमेको-
दोषः । तदेतद्दोषमहिष्णुर्ज्ञातिश्रैष्ठ्यादिफलमर्थयमानस्तत्राधिक्रि-
यते,—इति स्मिथ्यते । महायशास्त्वाह,—‘एतद्दोषपरिहारार्थं
पिण्डरहितमत्र आह कर्त्तव्यम्’—इति ॥ १५ ॥

शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याम् ॥ १६ ॥

शस्त्रेण हतस्य आह चतुर्दश्या कर्त्तव्यम् । स्मरन्ति च ।

“शस्त्रेण तु हताये वै तेषां दद्यात्तुर्दशीम्” ।

इति । फलज्ञात्वं शस्त्रहतस्य वृत्तिरैवेति मन्तव्यम् ।

“पक्षिदगमृताये च दंष्ट्रिशृङ्गिनरैर्हताः ।

पतनानगनप्रायेरुदन्धागनिबन्धनैः ।

मृता जनप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः” ।

इत्युक्तलक्षणो वा शस्त्रहतोदृष्टव्यः । तथाच मरीचिः ।

“विषगस्तस्त्रापदाहितिर्त्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्दश्या क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता” ।

इति । न च,—

“गस्तविप्रहतानाञ्च नृद्धिदद्विसरीसृपैः ।
आत्मनस्त्यागिनाश्चैव आहमेपा न कारयेत्” ।

इति च्छागलेयवचनात् गस्तादिहताना आहमेव नास्ति,—इति
वाच्यम् । बुद्धिपूर्वकस्तृतानामेव तथात्वात् । प्रमादस्तृतानान्तु
आहमस्येव । तथाचाहिरा ।

“अथ कथित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः ।
अशौच तस्य कर्त्तव्य कर्त्तव्या चोदकक्रिया” ।

इति । तथा गौतम । “प्रायोनाशकगस्ताग्निविषोदकोद्वन्यन
प्रपतनेष्वेच्छताम्”—इति । आत्मघातिनोऽपि विशेषमाह हव
गार्ग्यः ।

“हव शौचस्मृतेर्लुप्त प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मान घातयेद्यस्तु जलाग्न्यनशनादिभिः ।
तस्य विरात्रमाशौच द्वितीये त्वस्त्रिषष्ठयः ।
तृतीये वृद्धक कृत्वा चतुर्थे आहमिष्यते” ।

इति । ननु,—

“ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सन्नवर्जिते ।
व्युत्क्रमाच्च नृते देयं येभ्यएव ददात्वसौ” ।

इति च्छन्दोगपरिमिटवचनात् ब्राह्मणादिहतस्य आहानर्हत्व

सवगम्यते । नैप दीयः । एतस्यापि बुद्धिपूर्वकविषयत्वात् ।
अथ वा । ब्राह्मणादिहृताना सामान्यतः आह्वाभावेऽपि
चतुर्दश्यां आहं वचनबलाद्भविष्यति,—इति न किञ्चिदनु-
चितम् ॥ १६ ॥

अभावस्यायां सर्व्वमित्यभावस्यायां सर्व्वमिति ॥ १७ ॥

अभावस्यायां आहकर्तुः सर्व्व पूर्व्वोक्तं फलं भवति । कथं पुन-
र्ज्ञायते पूर्व्वोक्तमेव सर्व्व न त्वन्यदपि,—इति । “सर्व्वत्वमाधि-
कारिकम्”—इति सिद्धान्तादित्यवेहि । तथा मनुः ।

“पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।

आहदः पञ्चदश्यान्तु सर्व्वान् कामान् समश्रुते” ।

इति पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान् सर्व्वान् कामान् समश्रुते,—इत्याह ।
तदस्य सर्व्वगण्यस्य प्रकृतवाचितया एकैकतिथिफलस्यैव च
कामनाविषयत्वेन प्रकृततया तस्यैव दर्शेऽपि फलत्वं योग-
सिद्ध्यन्यायात् । एवमेके । तत्र, “एकैकस्मै वा कामायान्ये
यश्चकृतवधाऽक्रियस्ते, सर्व्वेभ्योदर्शणीर्णमार्मो”—इति श्रवणेन
एकैकफलस्यैव विशेषतः प्रकृतत्वेनोपस्थितत्वादस्तु तथा, प्रकृते तु
तथाविधवचनाभावात् “पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान्”—इति वचनाद्य
सकलतिथिफलानां विनाऽपि प्रयोगभेदं दर्शय्याहफलत्वम् ।
एवमपरं । इतिगण्यः प्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः । सूत्राभ्यामः
गण्यपरिममाप्ति व्यातयति ॥ १० ॥

अत्रैव शिवम् ।

गाण्डिख्यनाम्नोविमलेऽन्ववाये
सुनेरनूचानधरोमुनीनाम् ।
अनूनसत्त्वोविनयप्रधान
गाण्डिख्यवद्वक्तिनयप्रवीण ॥

अभूत् द्विजोभूतदय स राधा-
कान्तो नितास्तश्रुतिमार्गनिष्ठ ।
सिद्धान्तवागीशइति प्रसिद्धि-
र्य शिष्यिये तत्त्वतएव धीरम् ॥

केनापि कस्मिन्नपि वा कथञ्चित्
प्रवर्तिते विश्वपते प्रसङ्गे ।
वाप्यप्रपूर परित प्रसर्पन्
वपुर्विभो प्रावयतेऽस्य यस्य ॥

तस्मादजनि योविप्रचन्द्रकान्तोमहात्मन ।
वसता कैकयेष्वेतत् तेन भाष्य विनिर्मितम् ॥
व्योमाश्वराक्षचन्द्रे शकवर्षे मिथुनमुपगते सूर्ये ।
परिपूर्णतामगच्छत् कृतिरेषा चन्द्रकान्तस्य ॥

प्रीयतां तदनया हरिः स्वयं
 धर्मकर्मनिवहैर्यद्रज्यते ।
 अथ्यवद्वदुला सरस्वती
 तस्य काममखिलात्मनः स्तुतिः ॥

साधवोऽन्यगुणलेशहर्षिताः
 शोधयन्तु खलु धीक्षितैरिदम् ।
 जातरूपरसभावित हृदयो—
 जातरूपमिव नश्यते जनैः ॥

तस्मादहं क्षन्तुमिद्वर्हणो—
न किङ्करे कुर्वति भर्तुराज्ञाम् ॥

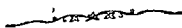
इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतौ आदकल्पभाष्ये अष्टमी
खण्डिका समाप्ता ॥

समाप्तछेदं आदकल्पभाष्यम् ॥

शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

यत्नेन भोजयेत् श्राद्धे बह्वृच वेदपारगम् ।
 शाखान्तगमयाध्वर्युं छन्दोग वा समाप्तिकम् ॥
 यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
 ऋचोयजूंषि सामानि त्रैविद्यं तत्र तिष्ठति ॥
 ऋग्भिषु पितरः प्रीतायजुर्भिषु पितामहाः ।
 सामभिः प्रपितामहास्तस्मात्तं तत्र भोजयेत् ॥
 एकसु ब्राह्मणः श्राद्धे स्वल्पन्तु प्रकृतं भवेत् ।
 त्रयसु पितरः प्रोक्ताः कथं चाग्रन्ति ते त्रयः १ ।
 उरसि पितरोभुङ्क्ते वामपार्श्वे पितामहाः ।
 प्रपितामहादक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्तुकाः ॥
 श्लेषभाजयतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तेषां सा दक्षिः साप्तपौरुषी ॥
 षष्ठे त पृथिवीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ।
 लभेत यदि पितॄन् सान्नामक्षरचिन्तकं सान्ना-
 मक्षरचिन्तकम् ॥

इति श्राद्धकल्पपरिशिष्टं समाप्तम् ॥ ० ॥

आहकल्पपरिशिष्टभाष्यम् ।

देवश्च पितरौ गुरुस्तथा
संप्रणम्य गिरसा मुहुर्मुहुः ।
आहकल्पपरिशिष्टबोधिका
वृत्तिरल्पकरणा प्रणीयते ॥

कथिदाचार्यः पुत्रं निमित्तीकृत्याधिकारिणं आहभोक्तुं आह-
कर्तुं कतिचिदन्मानुपदिदिक्षुराह, अनधीत्येति ।

हे पुत्रक इत्यनुकम्पायां कन् । पदस्तोभादीननधीत्य आहोपु
कथं भोक्ष्यसे । एताननधीत्य आहोपु भुञ्जानः प्रत्यवैतीत्यभिप्रायः ।
तथाच वक्ष्यति, अन्यथैव हि भुञ्जान इत्यादि । पदस्तोभादयः
सामविशेषाः । न च पदशब्देन पदग्रन्थस्य स्तोभशब्देन च स्तोभ
ग्रन्थस्य ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम् । पदभेदकल्पनायां
प्रमाणाभावात् । नानाऽवयवगन्धपेक्षया एकस्याः समुदायगन्ते-
र्लघुत्वात् । साहचर्येण, एवं सामभिराच्छन्न इत्यनुपदमभिधानेन
च, सामपरत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च ।

तत्र पदस्तोभानिति बहुवचनोपादानात् “प्राजापत्यायत्वारः
पदस्तोभाः” इत्यर्पेयब्राह्मणोक्ताः प्राजापत्यायत्वारः पदस्तोभा इह
सृष्टवन्ते । न तु “रजिराङ्गिरसस्य पदस्तोभा” इति तदुक्तपदस्तो-
भद्वयस्येह ग्रहणमित्यनुसन्धेयम् । न चोभयोरेव ग्रहणं किं

न स्यादिति वाच्यम् । यतः पदस्तोभानिति बहुवचनदर्शनात्
बहुष्वेव पदस्तोभेषु भवत्यपेक्षा । अतः प्राजापत्यैवतुर्भिः पद
स्तोभैश्चरितार्थस्य बहुवचनस्य न पुनरपरत्रापेक्षाऽस्तीति ।

तत्र, च्छन्दस्यार्चिके समान्नातायां धर्त्वा दिवः पवसे
कत्वरीरम इत्यस्यामृचि चत्वारि सामान्यरष्यगानि गीतानि ।
तत्र च, हाउ । होवा ओ २३४ वा इत्यादि, वा । ईडा ।
इत्यन्तं प्रथमं साम । हाउ । २ । होवा ओ २३४ वा ।
इत्यादि, वा । ईडा । इत्यन्तं द्वितीयम् । ओहोहोवा २ । ओवा
२ । इत्यादि, गुप्ते नदीषु वा १ । इत्यन्तं तृतीयम् । आग्नी होवा
हावि । इत्यादि, वा । ईडा । इत्यन्तं चतुर्थम् । तान्येतानि
सामानि पदस्तोभाइत्युच्यन्ते ।

अतीपद्भानिति, “इन्द्रस्य त्रयोऽतीपद्भाः” इत्याप्येवाष्ट्रण-
द्वितीयप्रपाठकैकादशखण्डोक्तोनां त्रयाणामतीपद्भानामिह यद्वचनम् ।
यद्यपि तस्यैव ब्राह्मणस्य तत्रैव प्रपाठके उनविंशत्खण्डे, सौर्यम-
तीपद्भत्रयमुक्तं, तथापि एकादशखण्डे आज्यदोहादीनामुक्तत्वात्
तत्तादृचव्यात् तत्राखण्डोक्तानामेवातीपद्भानां यद्वचनमुचितम् । तत्र,
पुरोजिती यो अश्वसः इति उच्यते जातमश्वसः इत्यनयोश्चन्द्र-
स्यार्चिके समान्नातयोः परस्परमिन्नितयोरैकं साम, ए पुरोजिती
इत्यादि, इट् ईडा २३४५ । इत्यन्तम् । अमर्जिरण्यो यथा इति,
अमात्यएन्तुर्मदाय इति चैतयोस्ताभेव समान्नातयोर्मिथोमिन्नि-
तयोरैकं साम, ए आमा । इत्यादि । अन्तः पूर्यवत् । अभीनयतो
पददः इति तरत् समन्दीधायति इति चानयोस्ताभेव समान्नातयो-

ऋदोरन्योन्यमिलितयोरेक साम, ए आभी । इत्यादि । अतः पूर्ववदेव । तानि खल्वेताति त्रीणि सामानि इन्द्रस्य तयोऽती पद्मा इत्युच्यन्ते । अतीपद्मी नाम परस्परमिश्रणम् । उभयो ऋचोर्व्यतिपन्न गीयत्वादतीपद्मनामकत्वं बोद्धव्यम् । गीतानि चैतान्यरण्यगान एव ।

ऋपमानिति, “रुद्रस्य त्रय ऋपमा” इत्यार्षेयब्राह्मणतृतीय-प्रपाठकीयेकादशखण्डोक्ता ऋपमाइह गृह्यन्ते । आन्वयोहादि-साहचर्यात् । न तु तत्रैव ब्राह्मणे “भारदाजानि त्रीण्यार्षभाणि सैशुचितानि वा” इति प्रथमप्रपाठकषोडशखण्डोक्तानां, तत्रैवा-ष्टादशखण्डे “आर्षभाणि त्रीणि सैशुचितानि वा वाध्रयश्चानि वा” इति चोक्तानां आर्षभाणामिह ग्रहणम् । अतएवात्र ऋपमानिति आर्षेयब्राह्मणे च “रुद्रस्य त्रय ऋपमा” इत्यत्र चोभयत्रैव पुनरनिर्देशः । अन्यत्र तु आर्षभाणीति नपुमकनिर्देश इत्यवधेयम् । वसुतसु, ऋपभाणामत्रोपदेशो नार्षभाणाम् । तानि तु ऋपभर्षि-दृष्टत्वेनार्षभाणि न तु ते ऋपमा । अतस्तद्ग्रहणशङ्कैवात्र नात्र तरति । अतएव “आर्षभाणि, ऋपभीनाम ऋपि तत्संभूतानि” इत्यार्षेयब्राह्मणभाष्यकृद्विर्योऽस्यातम् ।

तत्र, सुरूपकद्रुमूतये इत्युत्तरार्चिकपरिपठितायास्तुचि गीय-मानं, सुरूपकद्रुमूतये । १ । इत्यादि, उम् । उम् । उम् । इत्यन्तमेक साम । पिदा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा इति ऋन्दस्या-र्चिके ममास्त्रातायास्तुचि गीयमान, हाउ । २ । आयि । इत्यादि, वा ३ । ३ २३४५ । इत्यन्तमेक साम । स्वादोरित्वा विपूयत

इति तत्रैव समास्त्रातायां ऋचि गीयमानं, ओ ३१ म् । ३ ।
 स्वादोरे इत्याए विपू ए वतघ्रा इत्यादि, इट् इडा २३४५ ।
 इत्यन्तमेकं 'साम । तान्येतानि त्रीणि सामानि त्रयीरुद्रस्य
 ऋषभा इत्युच्यन्ते । सामानि चैतानि अरण्यगानि गीयन्ते ।

आज्यदोहानिति, "अग्नेर्वैश्वानरस्य त्रीण्याज्यदोहानि"
 इत्याप्येयव्राह्मणीक्तानामिह ग्रहणमित्यत्र न विवादः । लिङ्गमेद-
 ष्वान्दस । तत्र, सूडानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति च्छन्दस्या-
 चिके उत्तरार्चिके च समास्त्रातायामृचि अरण्यगानि गीतं साम-
 त्वम् । तत्र, हाउ । ३ । आज्यदोहम् । ३ । इत्यादि, आज्य-
 दोहा २३४५ म् । इत्यन्तमेकं साम । हाउ । ३ । हुम् । चिदो-
 हम् । ३ । इत्यादि, सिदो ३ हाउ । वा ३ । ई २३४५ ।
 इत्यन्तमपरम् । हाउ । ३ । च्योहम् । ३ । सूडानं दायि इत्यादिकं,
 च्यो ३ हाउ । वा ३ । ए ३ । ऋतम् । इत्यन्तमन्यत् । तान्येतानि
 त्रीणि सामान्याज्यदोहानीत्युच्यन्ते ॥ १ ॥

आमन्वितइति । आडार्थं निमन्वित, आज्यदोहान् जपेत् ।
 नियुक्त आहभोजनार्थमुपविष्टः ऋषभान् जपेत् । तत्रैव भोजनात्
 पूर्वं अतीषज्ज्ञान् जप्ता भुञ्जीत ॥ २ ॥

भुक्ताचम्येति । आहभोजनानन्तरमाचम्य तत्रैव स्थितः
 पदस्तीभान् गोपूक्तमाश्वसूक्तञ्च नाम नामद्वयं जपेत् । पदस्तीभा
 व्याख्याताः । गोपूक्तश्चावदसूक्तश्चेति । यदिन्द्राहं यथा त्वमिति-
 च्छन्दस्याचिके पठितायामृचि सामद्वयं गीयते । तत्र, यदिन्द्राहं
 ययो । होहोवा दायि । तुवाम् । इत्यादिकं, अग्निरा-

हुता २३४५ : । इत्यन्तमाद्यं गोपूतनाम्ना ऋषिणा दृष्टत्वादु-
गोपूतं नाम । आश्री होवा हायि । यदिन्द्राहाम् । इत्यादिक,
शक्र आहुता २३४५ : । इत्यन्त द्वितीयसखसूक्तनाम्ना ऋषिणा
दृष्टत्वादसखसूक्तमित्याख्यायते । सामद्वयचैतद्वेयगाने गीयते ।

इन्द्रशब्दे इति, इन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीये 'इन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीये हे'
इत्याप्येयब्राह्मणोक्ते सामनी, जपेदिति गतेन सम्बन्धः । इन्द्रशब्दे
इत्यनेनैकदेशेन समुदायप्रतिपत्तिरिन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीययोः साम्नो-
र्ग्रहणम् । भीमोभीमसेन इति आसन्वितोजपेद्दोष्टानिति चैव-
मादौ यदत । न खल्विन्द्रदेवताके इन्द्रशब्दे वा शुद्धनामके सामनी
स्तः । अतोऽनायत्वाऽत्रैकदेशेन समुदायप्रतिपत्तिरनुसरणीया
भवति । ताण्ड्यमहाब्राह्मणेऽपि । "इन्द्रोयतीक्ष्णानावृकेभ्यः प्रायच्छ
क्षमस्त्रीला वागभ्यवदत् सोऽशुद्धोऽमन्यत स एतच्छुद्धाशुद्धीयम-
पश्यत् तेनाशुध्यत्" इति शुद्धाशुद्धीयनामतयैवेतत् सामद्वयसूक्तम् ।
प्रत्येकविवक्षयैकवचनमिति आप्येयब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्याः ।

अपिच । शुद्धशब्दवत्यासृचि गीयमानत्वात् साम्नोः शुद्ध-
शब्दवत्त्वाच्च शुद्धशब्देन तन्निर्देशोक्तानुपपन्नः । भवति हि
तत्त्वम्यस्यात्ताच्छब्दम् । दण्डयोगात् दण्डः पुरुष इति यथा ।
साम्नोरिन्द्रस्य शुद्धात्पादकत्वादपि इन्द्रशुद्धशब्देन तयोर्निर्देशो-
न खल्वपि नोपपद्यते । अतएव, एतोन्विन्द्र स्तवाम शुद्धशब्देन
साम्ना इति मन्त्रे शुद्धशब्देन सामनिर्देशः सङ्गच्छते । व्याख्या-
तश्चेतद् भाष्यकृद्भिः, "शब्देन शुद्धात्पादकेन साम्ना" इति । प्रत्येक-
विवक्षयैकवचनमिति तु न प्रसक्तव्यम् । शाखायनकब्राह्मणेऽपि ।

“इन्द्रो वा असुरान् हत्वाऽपूतइवामेधो अमन्यत । असावकाम
यत शुद्धमेव मा सन्त शुद्धेन साम्ना सुयुरिति । स ऋषीन्
ब्रवीत् सुत मेति । तच्छपयः सामापश्यन् । तेनासुवन् एतो
न्विन्द्रमिति । ततो वा इन्द्र पूतः शुद्धोमेधोऽभवत्” इति ।
मर्चयाऽपि इन्द्रशुद्धे इत्यनेन इन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीययोरिह ग्रहणं
निरापाधमेव ।

तत्र, एतोन्विन्द्रमिति च्छन्दस्यार्चिके समान्नायायानृचि
सामद्वयं वेद्यगानि गीयते । एतोन्विन्द्रऽस्तवामा इत्यादिकं,
ममा ३४ श्रीहोवा । तू २३४५ । इत्यन्तमेकं साम । एतो-
न्विन्द्रऽस्तवा ६ मा । इत्यादि, श्री २३४५ इ । डा । इत्यन्त-
मपरम् ॥ १ ॥

तरन्तस्येति । तरत्समन्दीधावति इति च्छन्दस्यार्चिके
समान्नायायानृचि, तरत्समा । दीधावा १ ता २३ इ । इत्यादि,
तरत्समन्दीधावतो २३४५ । इत्यन्तमेकं साम वेद्यगानि गीयते ।
तदेतत् तरन्तस्य साम । तथाचार्येयब्राह्मणम् । ‘तरन्तस्य च
वैददग्ने. साम’ इति । “तरत्समन्दीधावति इत्यत्रैकं साम तरत्समा
इति मन्वादिकं वैददश्वनामकस्य ऋषेः पुत्रस्य तरन्तस्य स्वभूतं
तेन दृष्टम्” इति तद्भाष्यम् । सोऽयनृपिनाम्ना सामोऽव्यपदेशः ।
यदेतत् तरन्तस्य साम तदेकधीरेकाग्रबुद्धिस्तत्र जप्ता, यत्र पूर्वाणि
सामानि जप्तानि, तत्रेत्यर्थः । ततः स्थानान्तरं गत्वा शुचीं देशीं
षामीनं वामदेष्टुं नाम सामं जपेत् ।

वामदेष्टुं नाम सामानेकत्र गीयते । तत्रैकं तायत्, अग्निमि-

स्मेन गोचिपा इति च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायामृच्युत्पन्नस्य साम
त्रयस्य तृतीयं, अग्निस्त्रिस्मेन गोचिपा । इहा । इत्यादि, इहा ३
रा २३४ यो ६ हाइ । इत्यन्तं, इह शब्दोपेत वामदेवेनर्पिणा दृष्ट
इहवहामदेव्यानामकं वेयगानि गीतम् ।

द्वितीयन्तु, कयानयित्वा आभुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नस्य साम-
त्रयस्य मध्ये, काऽऽ येति तृतीयमन्द्रादिकं तृतीयं साम
“महावामदेव्यं वामदेव्यं वा” इति आर्पयन्नाह्वाणभाष्येऽभिहितम् ।
ताण्ड्यब्राह्मणेऽपि, “वामदेव्यं भवत्येतेन वै वामदेवोऽन्नस्य पुरो
धामगच्छत्”—इत्युक्तम् ।

यः सवाहाविचर्पणिरिति च्छन्दस्यर्चिके समाम्नातायामृचि,
यः सवाहा विचर्पणिरित्यादिकं, इडा २२ भा ३४३ । ओ २३४५
इ । डा । इत्यन्तं, वेयगानि गीतं तृतीयं वामदेव्यम् ।

आ ते अग्न इधौमहि इत्यस्यामृच्युत्पन्न आते अग्नइधौ इति
तृतीयचतुर्थादिकं यत् द्वितीयं साम, तत् द्विद्वारहयोपेतत्वात्
द्विद्विद्वारं वामदेव्यमित्याख्यायते । तदेतत् चतुर्थं वामदेव्यम् ।

प्रसोम देववीतये इत्यस्यामृचि पञ्च सामान्युत्पन्नानि । तत्र,
प्रसोमा २३ देवावीतत्रागि, इत्यादिकं द्विद्विद्वारं वामदेव्यं
पञ्चमम् ।

कयानयित्वा आभुवदित्यत्र सामद्वयम् । हाउ । त्रिः ।
इत्यादि कयानयित्वेत्येकम् । इहवहाममित्यादि कयानयित्वेति
द्वितीयम् । एते सामनी इहच्छब्दयुक्ते वामदेव्ये वामदेवेन दृष्टे ।
तदिदं पष्ठ सप्तमञ्च वामदेव्यम् ।

तस्यामेव ऋचि अपरमेकं साम, होवा ३ हा ३ आ
२ यि हिया, २२४५ इत्यादिक पञ्चनिधन वामदेव्य पञ्चभि
निधनैरुपेतत्वात् । तदिदमष्टमम् ।

एवमूह्यगानि अपर पञ्चनिधनं वामदेव्य त्रिकद्रुकेषु महिष
इति त्वृचे गीयते । तत्र, त्रिकद्रुकेषु महिषोयवागिरतु विशुभ
इति प्रथमा ऋक् । साक जातः क्रतुना साकमोजसा
ववक्षिथ,—इति द्वितीया । अध त्विषीमा ए अम्योजसा छवि
युधा इति तृतीया ।

तत्रैव गाने, रेवतीर्न सधमादे इति त्वृचे महावामदेव्य नाम
साम गीयते । तत्र, रेवतीर्न सधमादे इति प्रथमा ऋक् । आघ त्वा
वाक्मना युक्तः इति द्वितीया । आयहुव, शतक्रतो इति तृतीया ।

एव तत्रैव, विराड्वामदेव्य नाम साम, अग्नि नर इति
त्वृचे गीयते । तत्र, अग्निं नरोदीधितिभिररण्यो, इति प्रथमा
ऋक् । तमग्निमस्ते वमवो नृण्वन्त इति द्वितीया । प्रेक्षो अग्ने
दीदिहि पुरोन इति तृतीया ।

एव तत्रैव, महावामदेव्यं नाम साम कस्तमिन्द्र त्वावसो
इति प्रगाथात्मके सूक्ते गीयते । तत्र, कस्तमिन्द्र त्वावसो इति
प्रथमा ऋक् । सघोन स्र हवहत्वेषु इति द्वितीया ।

कयानधिव आभुवदिति त्वृचे ऊह्यगाने गीतं महावामदेव्यं
नाम साम तु प्रमिदमेव । तत्र, कयानधिव आभुवत् इति
प्रथमा ऋक् । कस्तवामत्योमदाना इति द्वितीया । अभीषुण
सखीना इति तृतीया ।

तदमौषां वामदेव्यानां मध्यात् सम्प्रदायागतमिच्छया वा
किञ्चिद्वामदेव्यं जपेत् । पूर्वोपदर्शितं द्वितीयं तृतीयं वा
वामदेव्यं जप्यमिति तु गुह्यं वक्तुम् । तयोर्निरूपपदवामदेव्य-
नामकत्वात् इह च वामदेव्यं ततो जपेदिति निरूपपदस्य
वामदेव्यस्य जपामिधानात् । वसुतनु, कथानधित आभुवदिति
त्युक्ते ऊहगाने गीतस्य प्रसिद्धस्य महावामदेव्यस्यापि “वामदेव्य-
गानं शान्त्यर्थम्” इति, “वामदेव्यं गीत्वारोहेत्” इति, “वामदेव्यं
गीत्वा प्रविशेत्” इति चैवमादौ निरूपपदवामदेव्यशब्देन
परामर्शात्, तस्य शान्त्यर्थत्वात्, कर्मापवर्गे गेयत्वेनोपदेष्टात्,
तत्र तत्र तथैव शिष्टसमाचाराच्च तस्यैवेदानीं जपः साधीयानिति
प्रतिभाति । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ४ ॥

साम्नां जपस्य फलवादमाह एवमिति । आच्छन्नोवर्मितः
रक्षित इति यावत् । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ५ ॥

व्यतिरेके निन्दावादमाह अन्यथेति । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ६ ॥

आदभोक्तुर्धर्मानभिधायादेदानीं आदकर्तुर्धर्मान् वक्तुमुप-
क्रमते यत्नेनेति, यावद्वन्यसमाप्तिम् । बह्वचसृश्वेदिनं वेदपारगं
भोजयेत् । अश्वर्थं यजुर्वेदिनं शाखान्तगं भोजयेत् । ऋद्धोगं
समाप्तिगं भोजयेत् । येन सम्पूर्णं ऋग्वेदोऽधीतः स वेदपारगः,
येन कर्त्तुं स्वशाखामात्मधीतं, स शाखान्तगः । येन सामवेदस्य
समाप्तिपर्यन्तमधीतं, स समाप्तिगः ॥ ७ ॥

यथेकमिति । ऋद्धोगस्य भोजने हेतुवचनं सार्धः श्लोकः ।
यतस्तत्र ऋद्धोगे ऋचीयजुषि सामानीति त्रयोवेदास्तिष्ठन्ति,

तस्मात् कन्दोग भोजयेदिति पूर्वार्द्धेनान्वयः । तयोवेदा एव
त्रैविद्यम् । स्वार्थे तद्धित । साम्ना तदाद्ययभूतानामृचाश्च
कन्दोगे स्थितिस्तावत् प्रमिद्वैव । पण्यमानमन्त्रकाण्डे ताण्ड्य
ब्राह्मणादौ च कीपाश्वित् यजुषा समाम्नानात् तेषामपि तत्र
स्थितिरवशोदश्या ॥ ८ ॥

तत्र त्रैविद्यस्थितौ किं स्यादित्यत्राह ऋग्भिरिति । ऋज्वर्थं
श्लोकः ॥ ९ ॥

पृच्छति एकस्त्विति । निगदव्याख्यात श्लोकः ॥ १० ॥

उत्तरमाह उरसीति । दक्षिणतो दक्षिणपाश्वे । पृष्ठतः पृष्ठे ।
पिण्डतर्चुका पिण्डलेपभुजः ॥ ११ ॥

लेपभाज इति । प्रपितामहपितृादयस्त्रयः पिण्डलेपभाजः ।
पितृादयस्त्रयः पिण्डभाजः । पिण्डदस्त्रोपा सप्तमः । पूर्वोक्तान्
सप्तपुरुषानभिव्याप्य तिष्ठतीति साप्तपौरुषी । वचनप्रामाण्यात्
पिण्डदस्याप्यमुत्र तत्तिरवगन्तव्या ॥ १२ ॥

अटेत इति । वनकाननयोरवान्तरमेदो बुभुक्षितव्यः । अति
रोहितार्थमन्यत् । दिवंचन ग्रन्थसमाप्तिप्रज्ञापनार्थम् ॥ १३ ॥

चन्द्रकान्तस्तति सेयमर्पिता परमेष्ठरे ।

छपाकटाक्षसम्पातम्पण्डितानामुपेक्षते ॥

इति मेरपुरनगरवास्तव्यवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त

सिद्धान्तवागीशमहाचार्यात्मजब्रह्ममयीमनुग्रीचन्द्रकान्त

तर्कालङ्कारभट्टाचार्यविरचित श्राद्धकल्पपरिशिष्ट-

भाष्यं सम्पूर्णम् ।